

A ZSOLTÁRTÓL A RÓZSASZÍN REGÉNYIG

FEJEZETEK A MAGYAR NŐI MŰVELŐDÉS TÖRTÉNETÉBŐL

A RÓZS SZÍN A ZSOLTÁRTÓL REGÉNYIG

FEJEZETEK A MAGYAR NŐI MŰVELŐDÉS TÖRTÉNETÉBŐL

Tanulmánykötet és adattár a Petőfi Irodalmi Múzeum
és az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Művészettörténeti Intézete együttműködésében
a Petőfi Irodalmi Múzeumban rendezett kiállításához

SZERKESZTETTE
PAPP JÚLIA

Petőfi Irodalmi Múzeum
Budapest, 2014

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

A Petőfi Irodalmi Múzeum kiállításának forgatókönyvét írta: Papp Júlia

Látványterv: Benkő Andrea, Ágoston István

Kurátor: Papp Júlia, H. Bagó Ilona

A festmények gyűjtésében közreműködött Boncz Hajnalka

Olvasószerkesztő: Komáromi Csaba

Lektor: Németh S. Katalin

© Petőfi Irodalmi Múzeum

© A kötet szerzői

A borítón Mertz János: *Kislány portréja* című festménye látható
Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd

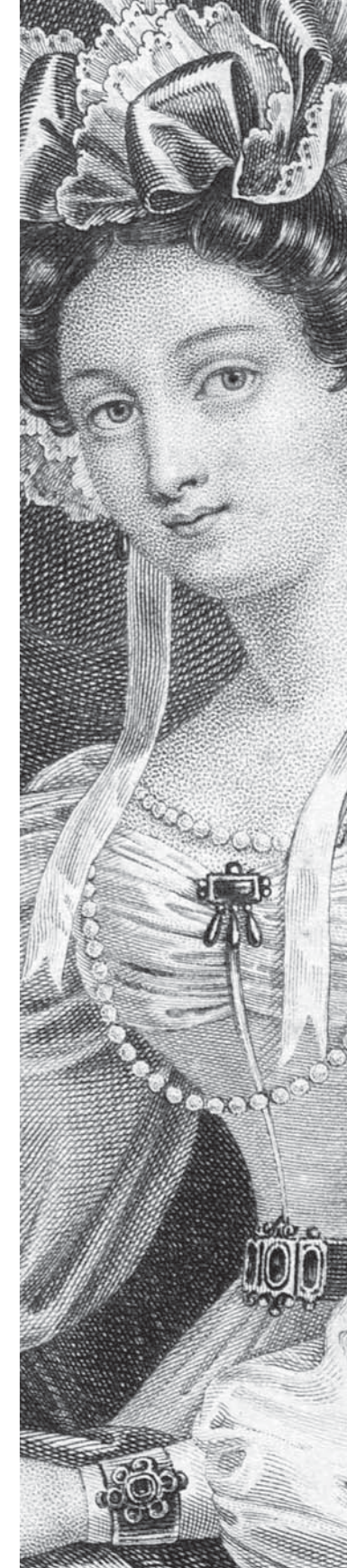
A fejezetek előtti képek adatai a könyv végén található
válogatásokban szerepelnek.

ISBN 978-963-9401-98-3

TARTALOM

Papp Júlia: Bevezetés	9
Korondi Ágnes: Író és olvasó nők a középkori Magyarországon	43
Wehli Tünde: Gertrúd királyné imakönyvvel a kezében	61
Kerny Terézia: Árpád-házi Szent Margit alakja egy 15. századi fametszeten	65
Szabó András: Női művelődés a 16. századi Magyarországon	71
Monok István: A női könyvtulajdonos, a női olvasó a 16–17. században	79
V. László Zsófia: Nőoktatás és könyves műveltség a 17–18. században	95
Ugry Bálint: Miként világította meg „Utrecht csillagának” fénye kora újkori hazai művelődésünket? – Adalékok Anna Maria van Schurman magyarországi recepciójának történetéhez	127
Papp Júlia: „Ti vagytok a’ polgári Erény ’s Nemzetiség védangyali...” – Női olvasás a felvilágosodás és a kora reformkor időszakában	141
Kalmár Anna: Főúri könyvtárak, pedagógiai olvasmányok Magyarországon (1760–1815) – A magyar nyelvű nevelési és életvezetési kézikönyvek kultúrtörténetéhez	163
Boncz Hajnalka: „Az asszony csendben tanuljon, teljes alázatossággal.” – Szűz Mária és Szent Anna műveltségének megjelenítése a képzőművészetben	179

Kitekintés	
Szegedy-Maszák Zsuzsanna: Női olvasás a 19. századi Angliában	193
Bibliográfia	203
Válogatás női művelődési témájú kéziratokból és nyomtatványokból	231
Védelmeső, erős pajzs – A vallásos női műveltség a 15–18. században	231
Kódexolvasó és kódexmásoló apácák	231
A vallásos irodalom női mecénásai, fordítói, szerzői	234
Női erények a halottbúcsúztató beszédek tükrében.....	239
A bölcs asszony háza – A világi női műveltség a 15. századtól a 19. század közepéig	242
A szép nemnek hasznára és multságára – Nőknek szóló kiadványok a felvilágosodás és a kora reformkor időszakában	246
Ismeretterjesztés és gyakorlati életviteli tanácsok	246
Hasznos és szórakoztató női olvasmányok – a női kalendáriumok és almanachok .	247
Regények, versek, színművek	249
Értelmes fő és szerető szív – Nőnevelés a 16. századtól a 19. század közepéig	251
Női tükrök – a nőnevelés kezdetei	251
Lányoknak és nőknek szóló nevelési könyvek	252
Különbség vagy hasonlóság?	254
Könyvek lányoknak vagy fiúknak – egymás párdarabjaiként.....	254
Könyvek lányoknak és/vagy fiúknak	248
A polgári erény és a nemzetiség védangyalai – Törekvések a női öntudat és hivatástudat elmélyítésére	249
Kiemelkedő történelmi jelentőségű asszonyok	249
A női erények egy aspektusa – a női vitézség	250
Az asszonynak jussai és ékessége – Írások a nőkről, a női jogokról és a női művelődésről	251
Válogatás női művelődési témájú műalkotásokból	253

BEVEZETÉS

Papp Júlia

A magyarországi női művelődéssel kapcsolatos források és ismeretek összegyűjtése már a 19. században – elsősorban a történetírásban, illetve a művelődés- és irodalomtörténeti kutatásokban – megindult.¹ A társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyük, szerepük miatt kiemelt figyelem irányult a nőkre a magánéletnek – ahogy akkor nevezték, a családéletnek, a házi történelemnek – az 1850-es évektől számítható vizsgálatában is.² A 20. század első harmadának művelődéstörténeti kutatásaiban – mind Nyugat-Európában, mind nálunk – megjelent az a vélekedés, hogy a középkorban a nők átlagos műveltsége – elsősorban a kolostori nevelés révén – szélesebb és elmélyültebb volt, mint a főleg hadakozással foglalkozó férfiaké. Ahogy Kornis Gyula 1927-ben megjelent művelődéstörténeti kézikönyvében hangsúlyozta: az olvasás, hímzés, zenélés, miniatűrfestés elsajátítása nemcsak a kolostori nőneveléshez, hanem a lovagkor egy-egy várúrnő környezetében vagy az uralkodói udvarban folyó világi nőnevelésének is fontos része volt. A humanizmus időszakában pedig éppen soggal megszületik „a tudós és politikus nő típusa, főképp a renaissance eredő helyén, Italiában. A felsőbb olasz társadalmi rétegekben ezidőtájt a leányok nevelése azonos a fiúkéval, még az irodalmi, sőt klasszika-filológiai oktatás terén is, hogy az antik kultúra egyformán sugározzék rájuk.”³ 1936-ban megjelent, nemzetközileg is ismertté vált tanulmányában Herbert Grundmann német medievalista is úgy vélte, hogy a középkorban – az ő kutatásai elsősorban a 11–13. századra vonatkoztak – az olvasni tudók többségét a nők tették ki, akik közé nemcsak a kolostori közösségekben élők, hanem a középkori világi kultúra fejlődésében fontos szerepet játszó nemesasszonyok is tartoztak. Grundmann nézeteit a későbbi kutatás korrigálta, árnyaltabbá téve az éles ellentéteket (férfi – nő, egyházi – világi, latin – nemzeti nyelv), melyekre elméletét alapozta.⁴

Számos részproblémát világítottak meg a hazai sajtó- és könyvtörténészek egy-egy női lap történetének bemutatásával,⁵ illetve a neveléstörténettel foglalkozó szakemberek, akik a leány- és nőneveléssel kapcsolatos korábbi kiadványokat kutatták. A női könyvbirtoklásra

és olvasásra vonatkozó adatokat találunk a Szegedi Könyvtörténeti Műhely által kiadott könyvjegyzékekben és az 1980-as évektől megjelenő Könyvtártörténeti Füzetekben, illetve Monok Istvánnak a 16–17. századi arisztokrácia könyvhasználatát bemutató munkájában.⁶ Péter Katalin történész a 16–17. századi női művelődéssel foglalkozó tanulmányokat tett közzé,⁷ s az 1970-es évek végétől foglalkozott a női művelődés, olvasás irodalomtörténeti aspektusaival Németh S. Katalin is.⁸ 17–18. századi költőnőink kutatásában S. Sárdi Margit,⁹ a 19. századi írónők, költőnők vizsgálatában pedig Fábri Anna ért el eredményeket.¹⁰ A nők szerepe azonban az elmúlt évszázadok társadalmi-kulturális-gazdasági folyamataiban – ahogy a modern kutatás hangsúlyozza – ezek ellenére sem vált „kellőképpen láthatóvá”.¹¹ Ezt a hiányosságot igyekeztek pótolni azok az utóbbi évtizedekben megjelent hazai konferenciakiadványok, tanulmánykötetek, szöveggyűjtemények és önálló tanulmányok, melyek gyakran szorosan kapcsolódtak a nyugat-európai társadalomtudományokban már korábban megindult, a társadalmi nemek kapcsolatát, a szerepek változását vizsgáló gender-kutatásokhoz. Nemcsak a korábbi századok művelt, könyvgyűjtő, iskolaalapító, teológiai munkákat író vagy fordító, illetve mecénási tevékenységet folytató nagyasszonyai vagy a 19. század írónői, költőnői felé fordult a kutatók figyelme, hanem a nők társadalmi szerepének, a családban elfoglalt helyének változása, illetve egyes női foglalkozások felé is. Az utóbbi években a társadalmi nemekkel foglalkozó hazai vizsgálódások részeként előtérbe került a 17–19. századi halotti beszédekből kibontakozó korabeli asszonykép, nőideál elemzése, a változások bemutatása.¹² A női művelődés történetére irányuló hazai kutatások elevenségét jelzi, hogy – talán már több, mint véletlen egybeesésként – kiállításunk megnyitása után néhány héttel, 2014. április 24–26-án zajlott le az MTA PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség kutatócsoportja által szervezett, *A nők és a régi magyarországi vallásosság* című háromnapos konferencia. Az előadások között számos olyan téma szerepelt, amelyhez kapcsolódó könyvvel, kézirattal vagy festménnyel tárlatunkon is találkozunk. 2014. május 23-án az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet XIX. Századi Osztálya *Írónőink* címmel rendezett konferenciát.

Megélénkült a nők művelődési kompetenciájának – ezen belül a lányok oktatásának és a női olvasásnak – a vizsgálata is. A női olvasás elterjedésének megítélésében a hazai és a külföldi tudományos diskurzusban sajátos kettősség figyelhető meg. Néhányan egyfajta emancipációs jelenséget látnak benne, míg mások a nők kulturális és társadalmi alávetettségét és intellektuális elszigetelődését hangsúlyozzák a speciálisan a nőknek szánt olvasmányok tartalma miatt. Kiállításunk és kiadványunk egyik célja ezeknek a gyakran reflektálatlanul egymásba csúszó nézeteknek a körüljárása, a nőkérdéssel kapcsolatos korabeli társadalmi vélekedés sokszínűségének bemutatása.

*

A nők társadalmi szerepének és tulajdonságaiknak a megítélése az elmúlt évszázadokban gyakran mozgott a szélsőségek között. A nők állhatatlanságát, eredendően bűnös jellemét hangsúlyozók éppúgy a bibliai, vallási hagyományokra (Éva szerepe a bűnbeesésben, Szent Pál tiltása a nőknek a nyilvános helyen való felszólalására vonatkozóan) támaszkodtak, mint a nőket tisztelő vélekedések (Szűz Mária kultusz, női szentek tisztelete).¹³

A bibliai toposzok konkrét személyre való alkalmazásának példájával találkozunk II. Rákóczi György erdélyi fejedelem felesége, Báthory Zsófia korabeli megítélésében. A katolikus hitéről házassága miatt a kálvinista vallásra térítettett, majd férje halála után újra a katolikus hitre tért asszonyt az általa üldözött protestánsok a gonosz Jezabelhez, a támogatását élvező katolikusok viszont a hitét és nemzetét védő Eszterhez vagy Judithoz hasonlították. Magyar Juditként említette az egykori fejedelemasszonyt halotti búcsúztatójában bizalmas embere, a jezsuita Kiss Imre is.¹⁴

A nők negatív megítélésének korai hazai példái közé tartozik Armbrust (Ormprust) Kristóf munkája (*Gonosz asszonyemberek*, 1550).¹⁵ Bár címében az asszonyoknak készült nevelési könyv, tükör volt, tartalmában inkább a „nőgyűlölő” szövegek közé tartozott az 1653-ban Lőcsén megjelent *Tükör, mely az asszonyoknak... irattatott* című munka, melynek írója feltehetően Rákosi András volt. A szerző korábbi források, kiadványok alapján a nők hibáit (lustaság, falánkság, kicsapongás, álszentség stb.) hangsúlyozta, s az asszonyokat állatokhoz (sertés, kígyó, szamár, menyét, sárkány stb.) hasonlította.¹⁶

A reneszánsz időszakától kezdve ugyanakkor az antik irodalmi és képzőművészeti hagyomány feléledésével párhuzamosan népszerűek voltak a nők pozitív tulajdonságait hangsúlyozó írások is, köztük a nevezetes ókori hősnők követendő példaként való említése. A görög történetíró, Plutarkhosz munkája nyomán jelentette meg Bogáti Fazekas Miklós *Szép História. Az tökéletes Asszony állatokról...* (Kolozsvár, 1577) című munkáját, 1591-ben ugyanitt kiadott *Aspasia asszony dolga és az jó erkölcsű asszonyoknak tüköre* című művében pedig Kürosz (Cyrus) perzsa király és kedvese, Aspasia történetét elevenítette meg. A könyv a női nevelési kiadványok, viselkedési kalauzok előképei közé sorolható.¹⁷

A hazai irodalom népszerű toposza volt a fegyverrel harcoló, bátor magyar nő típusa. Bár az 1552. évi török ostrom idején a harcosoknak segítő egri asszonyokról néhány sorban már a kortárs Tinódi Lantos Sebestyén megemlékezett, annak a két nőnek a hőstette, aki anyja, illetve férje halálát megbosszulva több ellenséget is megölt, egy külföldi történeti munka – Ascanio Centorio degli Hortensi itáliai történetíró 1566-ban Velencében megjelent, *Commentarii della Gverra di*

1. kép Marcia. Giovanni BOCCACCIO: *De Mulieribus Claris*, kéziratos másolat illusztrációja, 15. század eleje, Bibliothèque Nationale de France, Párizs

Transilvania... című könyve – nyomán bukkant fel a 17. századi magyarországi történetírásban és retorikai irodalomban.¹⁸ Külföldön a két egri nő hősiessége hamar exemplummá, példázattá vált. 1596-ban egy olyan kiadása jelent meg Giovanni Boccaccio *De mulieribus claris* (*De claris mulieribus*) című, az 1360–70-es években íródott, számos illusztrált másolatban (1. kép) terjedő életrajgyűjteményének, melyben a firenzei Francesco Serdonati híres asszonyokról készült leírásai is szerepeltek, köztük *Donne Vngare* címmel a két vitéz egri nő története.¹⁹ Serdonati lesz a forrása – mint a felvilágosodás és a reformkor női művelődésével foglalkozó fejezetben látni fogjuk – azoknak a 18–19. századi külföldi és hazai leírásoknak, melyek az egri nők hőstettét Serdonatihoz hasonlóan már nem elsősorban a történeti események részeként, hanem a hazaszeretet követendő példáiként ismertetik.

Egy névtelen szerző 1566-ban, a szigetvári vár bevételének évében keletkezett, *História az Szigetvárnak veszéséről* című munkájában egy fiatal vitézről ír, aki a többi katonával ellentétben (akik a kitörés előtt megölték feleségüket, hogy ne kerüljenek a pogányok kezére) férfiruhába öltöztette szeretett hitvesét, s együtt harcoltak a törökök ellen hősi halálukig.²⁰ A Szigetváron férfiruhában harcoló nő bátorságát *Ruina Pannonica* (*Pannónia romlása*) című fő művében, melynek egyes részei 1571-ben jelentek meg, Christian Schesaeus erdélyi szász író is – elődjénél részletesebb leírásban – megörökítette.²¹

A Szigetváron harcoló magyar nő hőstette szerepel Pierre Le Moyne jezsuita költőnek a 17. század közepén Párizsban közreadott, a kiskorú XIV. Lajos helyett régensként uralkodó Ausztriai Anna francia anyakirálynének ajánlott női életrajgyűjteményében is. A szerző hűs, bátor, erős nő – például a bibliai Deborah, Judit, az ókori Zenóbia, Portia, a középkori Kasztíliai Izabella, Jeanne d’Arc – életrajzához analógiaként, példaként (Exemple) későbbi korok egy-egy neves asszonyának élettörténetét csatolta. VI. Mithritades pontusi király szép és okos feleségének, Monimének élettörténete után *La brave Hongroise* címmel ír a Szigetváron hősi halált halt bátor asszonyról.²²

A görög mitológia amazonjainak toposzát átvéve énekelte meg a női hősiességet 1662-ben Paskó Kristóf *A nemes és régenten híres Erdélyországnak keserves és szomorú pusztításáról írt siralom* című munkájában. A nagyváradi asszonyok – írja – amikor a férfi védők már elgyengültek, segítettek a harcban:

*Ezek az asszonyok ama dicséretes Penthesilea hadát,
Kik vitéz Hectorért egész halálokig oltalmazák a Troját,
Követék, mert ők is vérrel oltalmazák Váradnak erős várát.*²³

A 17. századi magyar verselő, Kolosi Török István unitárius lelkész,²⁴ közköltő a női erények számos bibliai és antik példáját ismertette, köztük a női vitézségét, s a női hősiesség példáját adja a *Szigeti veszedelem* (1651) XIII. énekében a törököktől elrabolt, majd kereszténnyé lett Borbála történetében Zrínyi Miklós is:

*...Száll Márs ő szüvében, s nem, mint más, sirással,
Vagy nyomorult főske hosszú jajgatással
Csak ohajtja társát, hanem bátorsággal
Fegyverezi magát ura páncérával.*

Egy sajátos közköltészeti műfaj, a 17–19. századi – gyakran verses – halotti beszédekben is számos utalást találunk a női erényekre, életfeladatokra, illetve a nők viselkedésével szemben támasztott társadalmi elvárásokra. Míg a korábbi időszakban a gyakran nyomtatásban is megjelent halotti beszédek – az elhunyt erényeit többnyire nagymértékben idealizálva – a nők alázatosságának, ájtatosságának, istenfélmének, a férfiaknak való feltétlen engedelmességének fontosságát hangsúlyozták, a 18. századtól egyre gyakrabban találkozunk olyan búcsúztató prédikációkkal, melynek szerzői a nők művelődési jogával, értelmi képességeivel, egyes esetekben az elhunyt műveltségének, tanultságának felemlítésével, tudomány- vagy irodalompártolásának, esetleg írói tevékenységének dicséretével is foglalkoztak. A magasabb szintű intézményes nőoktatás szükségességének kérdéséhez ugyanakkor a korabeli szerzők szkeptikusan viszonyultak: „...és ámbár Aszszonyi Academiát nem lehet fel-állítani, sem Doctori Sapkát az asszszonyok’ fejeikre tenni: nem engedvén-meg az Apostol, és épen illetlen ‘s éktelen dolognak tartván, hogy az Aszszonyok Közönséges Gyülekezetekben szóljanak, és Tanítói Hivatalt viseljenek, mindazáltal Tiszte az Aszszonyi-Nemnek az, hogy az Apostol’ Arany Regulája szerint, tsendességben tanuljon minden alázatosságot” – olvashatjuk egy 1739-ben nyomtatásban megjelent halotti beszédben.²⁵

A nők erényeiről és hibáiról folyó vita a felvilágosodás korában ismét fellángolt: egy 1783-ban megjelent, *Megmutatás, hogy az Asszonyi Személyek nem Emberek* című, provokatív szándékú nőcsúfoló röpiratra, mely korábbi gúnyiratokra támaszkodott, a felvilágosult írók – köztük Ányos Pál – már a nők „érdemeinek” hangsúlyozásával válaszolnak.²⁶ Joachim Heinrich Campe német ifjúsági író ugyanakkor egy újságcikkben a lányok alávetettséget hangoztatta, ami miatt

2. kép Marco BASAITI: *Alexandriai Szent Katalin*, olaj, vászon, 1490–1500, SZM Régi Képtár

nem olyan fontos a nevelésük,²⁷ s hasonló elveket vallott egy reformkori sajtóvitában²⁸ Kultsár István is. Szerinte a lányoknak az elemi ismereteken kívül csak a házi teendőket kell alaposan megtanulniuk az otthoni nevelés körében, s helyteleníti, hogy a nők idejét a mulatságba járás, a tánc és a regények olvasása tölti ki.²⁹ A nők művelődési jogaival foglalkozó vita nőneveléspárti képviselői ugyanakkor a Nyugat-Európában is zajló viták résztvevőikhez hasonlóan megegyeztek abban, hogy a nők és a férfiak értelmi képességei, intelligenciája között nincs különbség, s hogy a nők is alkalmasak az irodalom, a tudomány és a képzőművészet művelésére.³⁰

*

A női művelődés jellege, tágassága vagy szűkösége az elmúlt évszázadok folyamán szoros összefüggésben volt a nőknek a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyével. Az ókorban a római matrónát olvasmányai társadalmi státusának és életkorának megfelelő feladatai ellátására készítették fel: a háztartás vezetésére, illetve a házában folyó társasági életben való részvételre.³¹ Azt, hogy az antik női viselkedési minta a reneszánsz idején követendő példává vált, jelzi, hogy Galeotto Marzio így jellemezte Mátyás

király második feleségét, Aragóniai Beatrixot: „Nemcsak királynői méltóságának, de asszonyi elfoglaltságainak is úgy megfelelt, hogy az ókorból bárkivel felvehetné volna a versenyt.”³²

Az ókori női művelődés hazai vonatkozású emlékei között említhetjük azt az Aquincumban talált szarkofágot, melynek felirata szerint a benne nyugvó, fiatalon elhunyt Aelia Sabina kiváló víziorgonista volt:

*E kősrba zártan fekszik a kegyes feleség, a kedves Sabina.
Művészetekben tanult lévén, egyedül ő múlta felül a férjét.
Kellemes hangja volt, ujjával pengette a húrokat,
Ám hirtelen meghalván, hallgat. Háromszor tíz évet közelített,
Jaj, alig ötten kevesebbet, de három hónappal többet elérve,
Kétszer hét napot is élt. Ő maga megmarad
Elismertként a nép között, orgonán kedvesen játszott.*

*Légy boldog, bárki, aki olvasol, téged az istenek őrizzenek,
És kegyes hangon énekeld: Aelia Sabina, isten veled!*

*T(itus) Ael(ius) Iustus, a legio II adiutrix [második segédlégió]
víziorgonistája és különzsoldosa állította feleségének.*

(Nagy Lajos fordítása)

Az antik hagyományok továbbélését jelzi, hogy a tudományokat és a művészeteket az európai kultúrában, könyv- és képzőművészetben a 20. századig szinte mindig nőalakok (legtöbbször bibliai vagy mitológiai alakok – prófétanők, Minerva, Pallas Athéné, a Múzsák, szibillák) jelenítették meg. Különösen gyakori volt a Történetírás múzsájának, Kliónak az ábrázolása a 17–18. századi nagy történelmi munkák címlapelőzékein vagy címlapjain. Egy nagyméretű könyvbe író allegorikus nőalak díszíti Pápai Páriz Ferenc 18. század eleji latin–magyar szótára 1767-es újabb kiadásának³³ címlapelőzékét. A nőalak bal kezében tartott sarkantyú minden bizonnyal a szorgalmat jelképezi, a kép előterében látható kakas pedig talán a tudomány hajnalodását hirdeti.

A középkorban a női művelődés fontos területe volt a teológia. Számos női szentet ismerünk, akik foglalkoztak teológiai kérdésekkel, s levelezésben álltak egyházi vagy állami vezetőkkel. A 4. század elején élt Alexandriai Szent Katalin (2. kép) érvelése előtt a hagyomány szerint a birodalom leghíresebb filozófusai is meghajoltak. A gyakran könyvvel ábrázolt svéd Szent Brigitta a pápával, Sienai Szent Katalin pedig Nagy Lajos magyar királlyal levelezett. Az európai női kolostoroknak a középkori művelődésben játszott szerepére világít rá Pietro Lorenzetti *Pala della beata Umiltà* (1341 k.) című, a firenzei Uffiziban őrzött oltára, melynek egyik táblája a kolostorudvarban apácáknak beszédeit diktáló, 1310-ben elhunyt Santa Umiltà (Rosanese Negusanti) ábrázolja. (3. kép) A hitelethez való bensőséges, otthonos viszonyt sugall – a devotio moderna előképeként – a Sziléziai Szent Hedviget ábrázoló 14. századi kódex-illusztráció, melyen az ábrázolt ujjá a kezében tartott imakönyv lapjai között van, jelezve, hogy nemsokára visszatér az imák olvasásához.³⁴ (4. kép) A világi női olvasás is a kora középkortól szorosan összefonódott a vallásos élettel.³⁵

3. kép Pietro LORENZETTI: *Pala della beata Umiltà*, temperafestmény, 1341 k., Firenze, Uffizi

4. kép Szilésiai Szent Hedvig, szilésiai kódex-
illusztráció, tempera, 1353, J. Paul Getty
Museum, Los Angeles

Nyugat-Európában ugyanakkor már a korai időkől vannak adataink a nem vallásos jellegű világi női művelődésről is. Chrétien de Troyes 12. századi francia költő, a középkori regény műfajának egyik legjelentősebb alakja, a Grál-költészet képviselője 1160 és 1181 között Troyes-ban élt, valószínűleg Mária champagne-i grófnő szolgálatában. *A Kordé lovagja* című regényét az ő megrendelésére írta:

*Champagne-i úrnöm arra kért,
hogy kedvéért írnék regényt –
ím, belefogok szívesen,
mert érte mindent megteszek,
mit csak balandó megtehet,
s ebben a hízélgés nem vezet...
...Ám azt mondom, hogy többet ért
e műben úrnöm tanácsa,
mint mügondom fáradsága.
A Kordé Lovagja könyvét
kezdi Chrétien, a grófnét
követi a téma, a szellem,
ami az én részem ebben:
figyelem s csín, mellyel költök.³⁶*

Az úrnő irodalomszeretete bizonyára nem volt véletlen, hiszen Mária annak az Aquitániai Eleonóra francia majd angol királynénak volt a lánya, aki kiemelkedő szerepet játszott kora kulturális életében, s akit síremlékén – a korban feltehetően ritka néma olvasás példajaként – könyvet olvasva ábrázoltak.³⁷

Az ófrancia regényirodalomban a női olvasás ábrázolására is találunk példákat:

*Egyedül az úrnő maradt ott,
két keze hol torkához kapkod,
hol tördeli, csapdossa őket,
hol aranybetűs imakönyvet
lapozva mond zsoltárokat.³⁸*

– olvashatjuk Chrétien de Troyes egyik regényében. Ugyanennek a munkának egy másik helyén a hangos olvasás példájával találkozunk, mégpedig egy világi témájú regény kapcsán:

*Yvain úr kis kíséretével
beljebb kerül a gyümölcsösbe;
feltámaszkodva fél könyökre
Pazar ruhájú úr pihen
a kertben selyemszöttesen;
mellette egy leány, aki
regényt olvasott föl neki,
nem tudom, mit; és odajött
egy hölgy is, hogy hallgassa őt;
s kik meséjére hallgatának,
anyja s apja volt a leánynak;
nem csoda, ha kedvük telik
látván-hallatán: nincs nekik
több gyermekük, mint e lány;
tizenhat éves sincs talán...³⁹*

A hazai női művelődés korai írásos nyomait az apácakolostorok másoló műhelyeiben, scriptoriumaiban találjuk meg: név szerint ismerjük például a 16. század elején a Nyulak szigeti kolostorban élt Ráskay Lea kódexmásoló domonkos apácát, aki tudott latinul, s aki feltételezhetően a kolostor könyvtárosaként és titkáráként is tevékenykedett. Egyik kéziratában, az 1517-ben keletkezett *Domonkos-kódex*ben megemlítette apácatársra, Legéndy Kató nevét, s megemlékezett azévből bekövetkezett haláláról. Legéndy Kató, azaz soror Katerina az általa másolt, *Uram, mindenható Isten...* kezdetű imában, mely az 1516-ból származó *Gömöry-kódex*ben maradt ránk, nemcsak saját nevét – Katerina – említi meg, hanem panaszkodott betegségéről, öregségéről, vakságáról is:

*Ó, mindenható örök Isten,
immár elevé állok
az te szent fiadnak, [...]
Elevé megyek
miképpen beteg – életnek orvosához,*

*fertelmes – irgalmasságnak kútfejéhez,
vak – örök fényességnek világosságához,
szegény – mennynek és földnek urához,
mezítelen – dücsőségnek királyához.
Azért kérem te mérhetetlen kegyelmességednek bőségét,
hogy méltóljad megvigasztalni én betegségemet,
megmosni fertelmes voltomat,
megvilágosítani vakságomat,
megfedezni mezítelen voltomat,
meggazdagítani szegénységemet.⁴⁰*

A másoló apáca egy már meglévő, talán évszázadokkal korábban keletkezett imát aktualizált úgy, hogy saját életének mozzanatait is beleszötte. Nem csak saját nevét adta hozzá az ima szövegéhez, hanem betegségéről, vakságáról (arról, hogy ekkor már rosszul láthatott, az írásképe tanúskodik), a halál közeledésének érzéséről („immár elevé állok”) is ír. A személynév jelenléte akár egyfajta „költői” vagy másolói öntudat vagy büszkeség bizonyítéka is lehet.

A hazai női szerzetesi közösségek a 16. század után is jelentős, s nemcsak a befogadói oldalhoz kapcsolódó, vallásos jellegű művelődési tevékenységet folytattak.⁴⁸ A klarissza-rendi apácák fordításai közül⁴⁹ kiemelkedik a nagyszombati kolostorban élő Újfalusi Judit *Makula nélkül való tükrör* (1712) című munkája,⁵⁰ mely Martin von Cochem 1677-ben megjelent, Jézus életével foglalkozó műve cseh fordításán alapszik.⁵¹ Újfalusi – mint az újabb kodikológiai kutatások kimutatták – munkájához felhasználta azt a 15. századi magyar nyelvű kódexet is, melynek mára már csak két töredéke maradt meg (*Piry-hártya, Máriabesnyői töredék*),⁵² illetve az 1529 és 1531 között a Domonkos-rendi apácák Nyulak szigeti kolostorában készült, képekkel díszített⁵³ *Érsekújvári kódexet*. Ezek az adatok a hazai női szerzetesrendek művelődési törekvéseinek bizonyos szintű folytonosságára utalnak, az pedig, hogy Sigray Erzsébet Róza klarissza apáca 1703-ban megjelent *Jó illatú rózsás kert* című munkájának,⁵⁴ illetve Újfalusi fordításának a 19. század végéig számos újabb kiadása jelent meg, tevékenységük széles társadalmi körökben való, hosszan tartó népszerűségét jelzi. Újfalusi munkája oly ismertté vált, hogy „az egyik legfontosabb és bizonyítható forrása a csíksomlyói misztériumdrámák apokrif jeleneteinek.”⁵⁵

Világi női megrendelőnek készült vallásos munka az 1947 óta az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött *Festetics-kódex*, mely Kinizsi Pál feleségének, Magyar Benignának a díszes imádságos könyve volt, s a 15. század végén a nagyvázsonyi pálos kolostorban íródott. A pálosok

1513-ban még egy imádságos könyvet másoltak Benignának, mely *Czech-kódex* néven ismert.⁴¹ A kéziratok kis méretéből arra következtethetünk, hogy nemcsak reprezentatív funkciójuk volt, hanem feltehetően mindennapi használatra is készültek, tulajdonosuk olvasgatta őket.

A világi műveltség területéről származó korai, a női művelődéshez kapcsolódó, hazai vonatkozású emlék az a tanácsadókönyv, melyet egy itáliai szerző Aragoniai Beatrix számára írt. Diomede Carafa 1476-ban, Magyarországra indulása előtt adott át a menyasszonynak egy, a megfelelő viselkedésre vonatkozó tanácsokat tartalmazó emlékkönyvet.⁴² Az 1480-as évek végén Beatrix megrendelésére írta meg Magyarország történetét Pietro Ransano humanista történétíró.⁴³ A neves fényképész, Klösz György által készített fotográfia felirata szerint a 16. századi hazai világi női műveltséghez köthető az az ötvösmű, mely az 1876. évi jótékony célú budapesti művészeti kiállításon Mária magyar királyné, II. Lajos özvegye ezüst tintatartójaként szerepelt. „Mária lakótermei a szépművészetek, a tudomány, az irodalom és a ritkaságok tárai voltak. Összes használati tárgyai művészi kivitelűek voltak. Ezekből való lehet az az ezüst tintatartó is, mely az árvízkárosultak javára Budapesten, a Károlyi-palotában 1876-ban kiállított emléktárgyak közt volt látható” – olvashatjuk egy 20. század eleji leírásban a tárgyról, mely 1876-ban a báró Rédl-család tulajdonában volt.⁴⁴ A tintatartó báró Rédl Béla tulajdonaként volt kiállítva az 1884. évi budapesti ötvösmű kiállításon, melynek katalógusából sem tudunk meg közelebbit az emlék készülésének idejéről és történetéről. Korára vonatkozóan csupán annyi utalást találunk, hogy a kiállítók leírását a *Talpas poharak, fedeles kupák a XVI–XVII. századból* című fejezetben közzé tették.⁴⁵ A tárgy tudomásom szerint lappang – legalábbis nem szerepelt a néhány évvel ezelőtt Budapesten, a Mária királynéről rendezett kiállításon,⁴⁶ a róla készült fénykép alapján azonban valószínűsíthető, hogy a 16. század első felénél később készült.⁴⁷ Művelt, tudománypártoló asszony volt II. Lajos anyja, a francia származású Candale-i Anna királyné is, akit a prágai Szent Vitus-székesegyház Szent Vencel-kápolnájában található freskón könyvvel a kezében ábrázoltak.

A nők egy része a kora újkortól kezdve a családi élettel összefüggő gyermeknevelési, hitvesi és gazdasszonyi teendők ellátása mellett aktívan részt vett a tágabb értelemben vett gazdasági, társadalmi folyamatokban, s nemcsak a katonáskodó férjük helyett vagy özvegyként a birtokon tevékenykedő nemesasszonyok,⁵⁶ hanem a mezőgazdasági, kisipari és kereskedői munkát végző, az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó nők is.⁵⁷ Bár a női műveltség legmeghatározóbb sajátossága a 18. századig kétségkívül a vallási, ajtatossági, teológiai jelleg volt, a nőknek a fentebb említett – sokszor kényszerű – szerepvállalásaik miatt szükségük volt alapvető gazdasági, orvosi, az előkelőbb rétegekhez tartozó asszonyoknak pedig politikai, jogi, diplomáciai, egyház- és iskolaszervezési, esetleg katonai ismeretekre is.

A női művelődés fontos, társadalmilag megengedett, sőt elvárt területe volt tehát a mindennapi életvezetéshez szükséges ismeretek megszerzése és átadása. A magasabb társadalmi állású asszonyok, a fejedelmnek vagy a gazdag főúri, nemesi feleségek körében megszokott volt, hogy nemcsak családjuk, hanem az ún. háznép – a szolgálók, intézők – illetve tágabb értelemben a birtokhoz tartozó falvak jobbágyainak egészségügyi ellátásában, élelmészében is részt vettek. Számosan közülük megpróbálták valamilyen szinten képezni magukat a gyógyítás⁵⁸ területén, s ennek érdekében ezekhez a témákhoz kapcsolódó kiadványokat, orvosi tanácsadó könyveket, füveskönyveket, stb. szereztek be, esetenként fordítottak le vagy támogatták megjelenésüket. A mindennapi élethez fontos tennivalókban való jártasság igényét jelzi a Bornemisza Anna erdélyi fejedelemasszony számára lefordított, 1680-ból való szakácskönyv,⁵⁹ illetve azok a kéziratos munkák, melyek S. Sárdi Margit szerkesztésében az *Intra Hungariam* című művelődéstörténeti sorozatban kerültek közreadásra.⁶⁰ Értetniük kellett a mezőgazdasághoz, gazdálkodáshoz, kereskedelemhez is, hiszen amikor a férj hosszabb időt a hadjáratokban vagy karrierje építése érdekében fejedelmi udvarokban töltött, az otthon maradt asszonyokra sok teher, intéznivaló hárult – háborús időkben akár a birtok védelme is. Ha a megözvegyült nő később nem ment férjhez, neki kellett döntenie a birtok minden ügyében, hiszen még arra a segítségre sem számíthatott, amit a távol lévő férjtől érkező levelekben olvasható parancsok, utasítások, tanácsok formájában a házasságban élő nők kaphattak.⁶¹

A 16–18. században a tudományosságban – a 18. századig szinte kizárólag a teológiában, illetve az orvostudomány gyakorlati oldalában – való bizonyos szintű jártasság példáival elsősorban a főrangú, nemesi származású asszonyok között találkozunk. Az ő esetükben természetesen nem csak a családi hagyomány segítette elő a magasabb műveltség esetleges átvételét, hanem az is, hogy gyakran nevelőnők tanították őket vagy fejedelmi, főúri házaknál nevelkedtek, ahol az otthonitól eltérő kulturális szokásokat is megismerhettek. A magasabb műveltséggel rendelkező legismertebb hazai nemesasszonyok között említhetjük Lorántffy Zsuzsannát, Petrőczy Kata Szidóniát, Bethlen Katát, Daniel Polixénát, akik közül többen a könyvgyűjtés mellett írással, versírással, fordítással is foglalkoztak. Számuk ugyanakkor jóval a nyugat-európai művelt, esetenként tudós nőké alatt maradt: Bod Péter 1766-ban kiadott *Magyar Athenas* című tudóslexikonában mindössze négy nő nevét tudta felsorolni, köztük támogatóját, a Bod Péter által „tudományokat szerető, nagy kegyességű, tudós úri asszony”-ként említett Bethlen Katát. Bod Péter Bethlen Kata könyvtáráról részletes listát is készített, melynek alapján rekonstruálni tudjuk egy korabeli főnemesi asszony olvasási, könyvgyűjtési szokásait.

Jelentős volt ugyanakkor – mint a 17. század első felére vonatkozó újabb kutatás számszerűen is kimutatta – a nők mecénási szerepe a hazai könyvkiadásban, elsősorban természetesen a

kegyességi, ájtatossági irodalom megjelentetésében,⁶² illetve a művelődés különböző területeinek – tudósok, nyomdák, iskolák – támogatásában. A Johannes Amos Comeniust 1650-ben Sárospatakra hívó Lorántffy Zsuzsanna és a Bod Pétert támogató Bethlen Kata mellett „istenfélő és bölcs asszonyságként” jellemezték a kortársak Balassa Zsuzsannát is, a nemes ifjak kassai konviktusának létrehozóját, aki lappangó portréján a „Generosa ac magnifica d[omi]na Susanna Balassa, convictus nobilium Cassoviensis fundatrix, a[nno] 1647.” feliratú alapítólevelet tartja a kezében.⁶³

A női olvasás a 18. században a köznemesi rétegben is egyre elfogadottabbá vált. Kazinczy Ferenc anyai nagyanyját a patriarchális családmodell tipikus, a háztartással és a család gondjaival foglalkozó, férje irányító szerepét mindenben elismerő asszonyként írja le: „[T]iszteletes mint nő, anya, háziasszony, atyafi, szomszéd. Leánya férjének, nem szolgálója, de nem is úrtársa. Balja mellett üle szekeren, s idegen házba lépven bé vele, utána ment, nem előtte. Olvasni tudott, nem írni is; s udvara, konyhája, csupokkal és serpenyőkkel gazdagon megtömött kamarája volt az a világ, melyben sürgött forgott.”⁶⁴ Bár ebből a leírásból nem a művelt, könyvszerető nő képe bontakozik ki, a Petőfi Irodalmi Múzeumban található, az 1760-as években készült portrén a költő nagyanyját, Bossányi Ferencné, született Kóji Comáromy Juliannát könyvvel a kezében ábrázolták.⁶⁵

A 18. század utolsó harmadától a hazai olvasóközönség egyre jelentékenyebb részét tették ki a nők. Magyarországon a nők jogaival – s ezen belül művelődési lehetőségeivel – kapcsolatban az 1790-es években röpiratok, tervezetek, javaslatok jelentek meg.⁶⁶ Összefüggésben volt ez a mozgalom a felvilágosodás polgári ideológiájának terjedésével, „amelyben a területi, a koronához és az országhoz való kötődés – ahogyan a korábbi századokban a »hungarus« fogalomban kikristályosodott – átadja helyét a közös nyelvre és kultúrára alapozódó nemzetfelfogásnak.”⁶⁷ Ebben a folyamatban pedig fontos szerep várt a nőkre, hiszen az anyanyelv megbecsülését és a haza szeretetét nekik kellett kialakítaniuk és elmélyíteniük gyermekeikben az otthoni nevelés során. A művelődés köreinek bővülésével párhuzamosan megváltozott a nőknek szánt kiadványok, könyvek jellege, aránya is: míg a 18. századig a nők olvasmányainak nagy részét a vallásos munkák, zsoltáros- és imádságos könyvek tették ki, s az anyák ezeket az ismereteket és könyveket örökítették lányaikra is, a 19. század elejétől egyre több olyan nőnek szánt kiadvány, kalendárium, almanach jelent meg, melyek irodalmi, történeti és természettudományos ismereteket tartalmaztak.

A nők ugyanakkor nemcsak olvasóként, hanem – mint a domonkos apácák esetében már egészen korai időktől láttuk – íróként, költőként is részt vettek a hazai művelődésben.⁶⁸ A 18. századig ez elsősorban a teológia területét jelentette: egyházi énekeket szerzett néhány 16. század

végi „költőnők” (Dóczi Ilona, Massai Ágnes),⁶⁹ s pietista vallásos művek fordítását jelentette meg egy évszázaddal később Petrőczy Kata Szidónia is.⁷⁰ A női művelődés továbbadásának gyakori családi meghatározottságát jelzi, hogy a keresztény etikával foglalkozó írás fordítását tette közzé, illetve 1764-ben újra kiadta nagyanyja *A kereszt nehéz terhe alatt...* című fordítását Petrőczy Kata Szidónia unokája, Daniel Polixéna írónő.⁷¹ Elsősorban teológiai jellegű könyveket gyűjtött és vallásos munkákat írt Bethlen Kata.⁷² A főnemesi, nemesi asszonyok közül írással is foglalkozott még – többek között – Széchy Mária, Esterházy Magdolna, Erdődyne Rákóczi Erzsébet,⁷³ Wesselényi Zsuzsanna.⁷⁴

A 18–19. század fordulóján, s a 19. század első évtizedeiben működő költőnőink már többnyire világi témájú alkotásokkal váltak – igaz, gyakran férfi írók vagy más pártfogók támogatásával – a hazai irodalmi közélet tagjaivá (Molnár Borbála, Újfalvy Krisztina, Vályi Klára, a Göcseji Helikon költőnői⁷⁵). Nemcsak verseiket jelentették meg önálló kötetben vagy rangos irodalmi folyóiratokban – Dukai Takách Judit költeményeivel az Erdélyi Múzeumban, az Aurorában, az Aspasiában és a Hébében is találkozunk – hanem alkalmanként részt vettek a nők társadalmi szerepéről, művelődési lehetőségeiről kibontakozó vitákban,⁷⁶ illetve a nemzeti költészet felemelésére irányuló irodalmi törekvésekben is:

*Én a' szelid Múzsák' hív társaságában
Adom magam, 's ezek 'szent barátságában
Boldogabb életem.
Ezekkel zengem el csekély Dalaimat,
Oltárodra Hazám hív áldozatimat
Ezekkel tétetem.
És ha kegyes szemmel veszed áldozatom,
Rózsákkal lesz hintve piruló hajnalom
'S boldogságim nagyok
'S ob! a' csillagzatot, melly alatt születtem,
Melly igen áldom, melly örömmel hirdetem
Azt, hogy Magyar vagyok.⁷⁷*

A női költészet alaphangja ugyanakkor a 19. század közepéig a saját élettapasztalatokat – fájdalmat, örömet, hitet és kétséget – megéneklő személyesség volt: „Élek; félek; sírok; írok; gondolkodom; / Nyugodtan nem lehet, szüntelen dolgozom.”⁷⁸ – írta Bessenyei Anna.

*

A hazai írók, költők, prédikátorok némelyike foglalkozott a lányok nevelésének, taníttatásának kérdésével is.⁷⁹ A korábban említett Kolosi Török István 1630-ban keletkezett, 1644 és 1648 között Kolozsváron kiadott, *Az aszszonyi-nemnek nemességéről, méltóságáról és ditsiretiről való rythmusok* című költeményét, mely egy 16. századi nődicsérő írás hatását mutatja, „Az Tiszteletes Aszszonyoknak Nagysagosoknak, Nemeseknek, Városiaknak és minden rendbélieknek, valakik tiszta hirrel névvel és ditsiretes erköltsel fenyyeskednek...” ajánlotta, s hangsúlyozta, hogy a női nem egyenlő a férfi nemmel, sőt néhány területen (könyörületesség, ékesszólás, stb.) felül is haladják azt. Felvilágosult, modern gondolkodását jelzi, hogy egyik versében kitér a lányok, nők intézményes taníttatásának szükségességére:

*Ha meg engedve volna Aszszonyállatoknak,
Hogy közönséges helyen ökis tanítsanak,
Természet szerint arra haylandok volnának,
Hogy minden mesterseget hamar tanolnának.⁸⁰*

A lányok taníttatását *Törökországi leveleiben* a Rákóczi-szabadságharc bukása után emigrációba kényszerült Mikes Kelemen is fontosnak tartotta: „Mert a leányok neveltetésére úgy kel vigyázni, valamint a férfiakéra, de még többet mondok, és azt mondom, hogy jól oktatni a leányokat olyan szükséges, valamint a férfiakot, és az egyike, olyan hasznos az országnak, valamint a másika, hogy lehet a? nem igazé az édes néném, hogy egy jól nevelt, jól oktatot eszes leány, aszszonyá változván, a fiát mind jól tudgya nevelni, oktatni, és tanyítani, és aztot az ország szolgálattýára alkalmasá tenni...”⁸¹

Mikes Kelemen, illetve a nők nevelésével foglalkozó más hazai szerzők írásaiban kimutathatóak a francia François Fénelon de Salignac de la Mothe, későbbi cambrai-i érsek lányneveléssel kapcsolatos nézeteinek hatása. Fénelon pappá szentelése után a katolikus hitre tért protestáns leányok intézetét vezette. Az elsők között foglalkozott a nőnevelés elméleti és gyakorlati kérdéseivel. 1687-ben kiadta *Traité de l'éducation des filles (A leányok neveléséről)* című munkáját, melyben hangsúlyozta: „a nők rossz nevelése több bajt okoz, mint a férfiaké”. Bár híve volt a nők intellektuális képzésének, a női nevelés legfontosabb feladatának kora uralkodó társadalmi nézete, felfogása, szokásrendje szellemében a családanyai és háziasszonyi erények kialakítását tartotta.

A lányok olvasásra tanítását a 17. századi ellenreformáció híres prédikátora, Pázmány Péter is fontosnak tartotta, mivel úgy vélte, hogy a vallásos írások ismerete elmélyíti az ájtatosságot.

Szinte nézetei illusztrációjaként tekinthetünk arra az 1652-ben készült, a Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában őrzött festményre, mely egy fiatal lányt – a kép felirata szerint Ida von Guentherth – ábrázolt. Az öntudatosan a szemléltre tekintő kislány jobb kezével egy nyitott könyvre mutat, melynek egyik oldalán az ABC, a másik oldalán pedig egy újszövetségi idézet – „Lasset die kindlein zu mir [kommen]. Marc 10.[14]” („Engedjétek hozzám a gyermekeket”, Márk, 10,14) látható. Pázmány ugyanakkor szigorúan megrostálta, mit szabad olvasni a lányoknak és az asszonyoknak:

Annak okáért, az én ítéletem szerént, igenis tanulja a gyenge leányka az olvasást: csak arra vigyázzanak a szülék, hogy ne valami hívságot és feslettséget olvasson, hanem imádságkönyveket, ájtatos tanúságokat, Krisztusnak és az ő szentinek életét. Egyszóval, egyebet ne olvasson, hanem amiből erkölcsét jobbíthassa.

Bolondság az asszonyembernek hadakozó dolgokat olvasni: kárhózat a szerelmes históriákat forgatni, melyekből halálos méragnél, azaz veszedelmes gonoszságnál egyebet nem vehetni. Ah! Mely nagy esztelenség az atyáktúl vagy férjektúl, ha virágénekeket, szerelmeskedésről írt könyveket adnak feleségek, leányok kezébe! Olajt öntnek ezek a tűzre, mellyel felgerjed a bujaság. Mérget osztogatnak, mellyel megöletik a lélek. És hogy nyilvánban szólják, akik szerzik, akik éneklék a virágénekeket, országos kerítők, közönséges kutakat mérgesítők. És mivel nem elégedvén magok gonoszságával, egyebeknek törtvetnek; mindazokban a gonosz indulatok vétkeiben részek vagyon, melyek az ilyen ének hallásból vagy olvasásból gyulladoznak, és nincs oly büntetés, melyet nem érdemlenek.⁸²

A lányok olvasni és írni tanításától való félelem egy évszázaddal később is eleven volt: Bél Mátyás országleírása szerint az 1730-as években kevés lányt tanítottak ezekre a készségekre, nehogy ismereteiket rosszra, erkölcstelenre fordítsák.

Faludi Ferenc költő olaszból fordított *Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatótt nemes asszony* (1748) című könyvében is helyteleníti a nők regényolvasását, azt viszont fontosnak tartja, hogy „istenes” dolgokat olvassanak.⁸³ Windisch Károly 1781-ben a pozsonyi Ungrisches Magazinban a nők tanulásáról közöl írást.⁸⁴ Egy 1784-ben kiadott, fiatal hölgyeknek szóló életvezetési tanácsadó könyvecske – az olvasás laudációját követően – elsősorban a történelmi műveket (mint az életismeret tárházait) ajánlja a kisasszonyok figyelmébe, míg a szépirodalommal kapcsolatosan óvatosságra int: „Mesés, Román és komédia könyveket vigyázással olvass, hogy elmédet, érzékenységedet el ne ragadozzák.” Ezt a véleményt osztotta Molnár Borbála, a századvég első komoly népszerűsége jutott költőnője is, amikor évekkal később így

fogalmazott: „A jobb ízlésű Románok [...] olvasását nem kárhóztatom: sőt azt hiszem, hogy ezek észrevehetetlenül formálják a szívet, mégis ezeknél ugyan sokkal hasznosabbnak tartom a valóságos Históriaikat.”⁸⁵

A lánynevelés intézményes kereteinek megteremtése, azaz a Mária Terézia által kiadott Ratio Educationis által a lányok számára is kötelezővé tett elemi iskolai oktatás, majd a 19. században a magasabb iskolákba való beiratkozás lehetősége előtt tehát a lánynevelés feladatát elsősorban az édesanyák végezték. A legfontosabb a kor elvárása, felfogása szerint az volt, hogy az anya személyes példájával jó anyává, feleséggé, gazdasszonnyá és hívő kereszténnyé nevelje lányait. A független gondolkodású, tudós nőket nemcsak Bod Péter, hanem – mint látni fogjuk – Kazinczy Ferenc sem kedvelte. Bod Péter egyik levelében ezt olvashatjuk:

Tudja Nagyságod jól a maga példájából is, hogy az méltóságos Teleki familiában való úrfiak véteknél tartották ifjú korokban meg nem házassulni és az ő ifjúságoknak feleségekkel nem vigadni. Ne engedje Nagyságd, hogy ezek az Párisban tanult, párisi Minervákat, belgyiomi Diánákat, bécsi Pallásokat szemlélt ifjú urak új haeresist hozzanak bé a méltóságos familiában, hanem ha magok Ulissések voltak, már telepedjenek egy-egy drága Penelope mellé, még pedig hamar.⁸⁶

Külföldi forrásra támaszkodó, *Anyai oktatás* (1777) című művében Bessenyei György is azt hangsúlyozta, hogy a legjobb nevelést gyermekeinek az édesanya tudja megadni. A legfontosabb erénynek a vallásosságot tartotta, s ő is úgy vélte, hogy a nő alapvető kötelessége a családi életben betöltött szerepének (feleség, anya, háziasszony) minél tökéletesebb elvégzése.

Az anya viselkedésének, a családhoz való viszonyának a mintáját vitték tehát tovább a lányok, s ha ennek része volt a műveltség bizonyos szintjei iránti nyitottság, akkor az édesanya az arra való igényt lányaiba is átültette.⁸⁷ Szemléletesen mutatja az anyáknak a női művelődésre gyakorolt hatását az erdélyi és magyarországi könyvszerető, művelt nemesasszonyok körében gyakran megfigyelhető jelenség: nemcsak műveltségüket, hanem magánkönyvtárukat is továbbhagyományozták lányaikra vagy unokáikra, mint az például Kajali Klára és lánya, Ráday Eszter, vagy Petrőczy Kata Szidónia, Daniel Polixéna és Wesselényi Zsuzsanna esetében történt.

A műveltség tiszteletét, a könyvek szeretetét ugyanakkor a lányok természetesen nemcsak az anyjuktól tanulhatták el: Daniel Polixéna például nemcsak Petrőczy Kata Szidónia unokája, hanem az írással is foglalkozó tudós főkirálybíró, Daniel István lánya volt. A később Magyar Minervaként emlegetett lány már fiatal korában megtanult görögül és latinul, s kiváló nevelést adott lányának, Wesselényi Polixénának is.⁸⁸

A női művelődéssel kapcsolatos nézetek korabeli sokszínűsége kimutatható a lánynevelési kiadványok eltérő jellegében is. A 18–19. századi oktatásban jelentős hangsúlyt kapott a két nem eltérő társadalmi szerepe, melyet a néha ugyanazon szerző által egymás párdarabjaiként külön a fiúknak és külön a lányoknak írt kiadványok jelzik.⁸⁹ A speciálisan a lányoknak és a nőknek szóló kiadványok, életviteli útmutatók néha egy-egy témával foglalkozó írásokat tartalmaztak, máskor regényszerű kidolgozást követtek. A nem intézményes nőnevelés korai szakkönyvei közé sorolható munkák nemcsak bemutatták az aktuális társadalmi viszonyokat, szokásokat, a nemi szerepeket, hanem alakították, befolyásolták is a korabeli nézeteket és viselkedési mintákat. A lányoknak, illetve fiúknak szóló kiadványok mellett ugyanakkor számos könyv célozta meg mindkét nem ifjú képviselőit, s 1821-ben megjelent irodalmi almanachját Igaz Sámuel is a „mind két Nembéli pallérozottabb ízlésű” olvasóknak szánta.⁹⁰

*

A női művelődés egyik fontos területének, az olvasásnak képi ábrázolására az ókori síremlék-szobrászat⁹¹ és vázafestészet⁹² óta számos példát találunk. A vatikáni Museo Pio-Clementino ókori múzsaszobrai (Sala delle Muse) közül Calliopé kezében könyvet, Clio kezében pedig írástekerceset látunk.

A női olvasás bibliai hagyományait szemlélteti néhány népszerű vallásos ikonográfiai téma. Legismertebb közülük az angyali üdvözlés-jelenet, melynek képzőművészeti ábrázolásán Gábrriel arkangyal megjelenésekor Mária gyakran olvas szent írásokat.⁹³ A jelenetet Lukács evangéliumából ismerjük, itt azonban nem történik említés arról, hogy Mária az angyal érkezésekor olvasott volna. Ez az értelmezés a későbbi teológiai irodalomból származik,⁹⁴ ahogy azt az 1522-ben Ráskay Lea által a Nyulak szigeti (Margit-szigeti) domonkos kolostorban másolt magyar nyelvű kéziratban, az ún. *Horvát-kódex*ben is olvashatjuk:

Másod elmélkedés asszonyonk Máriának az időbe való foglalásáról, azaz minemű művelkedetekben vala foglalván asszonyonk Mária az imádó helyében, és minemő dologban lelé ötet az angyal? Ezre feleltetik doktoroknak mondások szerént rövidedön, hogy asszonyonk Mária ez időben vala foglaltatván négyféle művelkedetben:

Először olvas vala Szentírást.

Másodszor áll vala isteni elmélkedésökben

Harmadszer sírván fázkódik, sóhajjt vala.

Negyedszer ájtatosan imádkozik vala. [...]»⁹⁵

Az angyali üdvözlés képzőművészeti ábrázolásából alkalmanként a művész korának női művelődésére vonatkozóan is vonhatunk le következtetéseket. Egy, a 14. század második felében készült itáliai festményen Mária előtt négypolcos, olvasópulttal kiegészített, könyvekkel telerakott nyitott szekrénykét látunk, (5. kép) s egy két részes, több könyvet tartalmazó szekrényke előtt áll az angyal látogatásakor Mária a karaszközi (Kraskovo) templom 1380–1390 között készült falképén is. Ezeknek a könyvszekrényeknek a mintáját a festők feltehetően világi vagy egyházi női olvasó által használt bútorról vették.⁹⁶

Népszerű ikonográfiai típus a Szent Anna olvasni tanítja Máriát jelenet, illetve a könyvvel és koponyával ábrázolt Bűnbánó Magdolna is. Bibliai témát – az Újszövetségben található okos és balga szüzek történetét (Máté 25,1–13) – elevenített fel Daniel Stahlenbrecher elbingi ötvös 1705-ben készített ezüstkupáján,⁹⁷ zsánerszerű jeleneteiben szabadon értelmezve az evangéliumi példabeszédet: az okos szüzeket ábrázoló jelenetben olvasópult körül ülő, 18. század eleji ruhát viselő nőket látunk, akik könyvet olvasnak, illetve könyvekről vitatkoznak. Ugyanezek a – feltehetően közös grafikai előképre visszavezethető – ábrázolások tűnnek fel azokon az ezüst könyvfedeleken is, melyek egy 1700-ban Lipcsében megjelent, nők számára írt imakönyvet díszítenek.⁹⁸ (6. kép)

Annak következtében, hogy a 16–18. században a hazai társadalom elsősorban a nők teológiai, vallási műveltségét fogadta el, tartotta kívánatosnak, azokon a portrékon, melyeken könyvet látunk a nő kezében vagy közelében, formájából szinte mindig imádságoskönyvre, zoltároskönyvre ismerhetünk. A Magyar Nemzeti Galéria 1641-ből származó, löcsei polgárasszonyt ábrázoló festményén az ábrázolt mellett található asztalon egy díszes kapcsos imakönyv fekszik, s kapcsos imakönyv van annak a jó módú, feltehetően kisnemesi származású asszonynak a kezében is, akinek az Iparművészeti Múzeum Nagytétényi Kastélymúzeumában kiállított portréját az 1730-as években

5. kép Maestro di Campi: *Angyali üdvözlés*, temperafestmény, 14. század második fele, Pinacoteca Capitolina, Róma

6. kép Johann Christoph BEER: *Das andächtig und in Jesum inbruenstig-Verliebte Frauenzimmer das ist... Leipzig, 1700.* című imakönyv ezüst könyvfedelekkel, IM

egy Pozsony környéki festő készítette. Bár az imakönyv a női portrékon elsősorban az ábrázolt vallásosságát, ájtatosságát jelképezte, a könyv festményeken való megjelenésének reprezentatív funkciója is lehetett, hiszen a korábbi évszázadokban a könyv olyan ritka és drága dolog volt, hogy birtoklása társadalmi presztízst jelentett.

7. kép Maria de Villalobos síremléke, 14. század közepe, Lisszabon, székesegyház. (Sisa József felvétele)

8. kép I. Eduárd (Duarte) és felesége, Aragóniai Leonóra kettős síremléke, 15. század, Batalha, székesegyház. (Sisa József felvétele)

A könyv és a nő kapcsolatát a teológiai műveltség viszonylatában mutatják azok a sajátos ikonográfiai típust képviselő szepulchrális alkotások is, melyeken elhunyt nőket (mint Aquitániai Eleonóra kapcsán már említettük) könyvvel a kezükben ábrázolnak. Maria de Villalobosnak a lisszaboni székesegyházban található 14. századi márvány síremlékén az ábrázolt egy órás-könyvet olvas, (7. kép) a szintén Portugáliában található batalhai székesegyház 15. századi kettős síremlékén pedig I. Eduárd (Duarte) király kardot, míg felesége, Aragóniai Leonóra egy imakönyvet tart a kezében, szemléletes példajaként a nemek közötti korabeli elvárt társadalmi munkamegosztásnak. (8. kép) A kendő mellett imakönyv látható Illésházy Gáspárné Thurzó Ilona 1648-ból származó, a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában őrzött ravatalképén is.

A teológiai jellegű női művelődés képzőművészeti ábrázolásának tehát három különböző szintjét különíthetjük el: a mennyei, égi szférában megjelenített olvasást és tudást (Szűz Mária, Szent Anna), az olvasó női szenteket, vagyis a mennybe jutott egykori földi nőket, illetve a vallásos műveket olvasó világi nők portréit, síremlékeit. A szintek közötti virtuális „átjárást” szemlélteti Petrus Christusnak a brugge-i Groeningemuseumban őrzött, 1457 és 1460 között készített festménye, mely a nyitott könyvei előtt imádkozó Portugáliai Izabellát, Jó Fülöp burgundi herceg feleségét és a mögötte álló Magyarországi Szent Erzsébetet ábrázolja.⁹⁹ (9. kép)

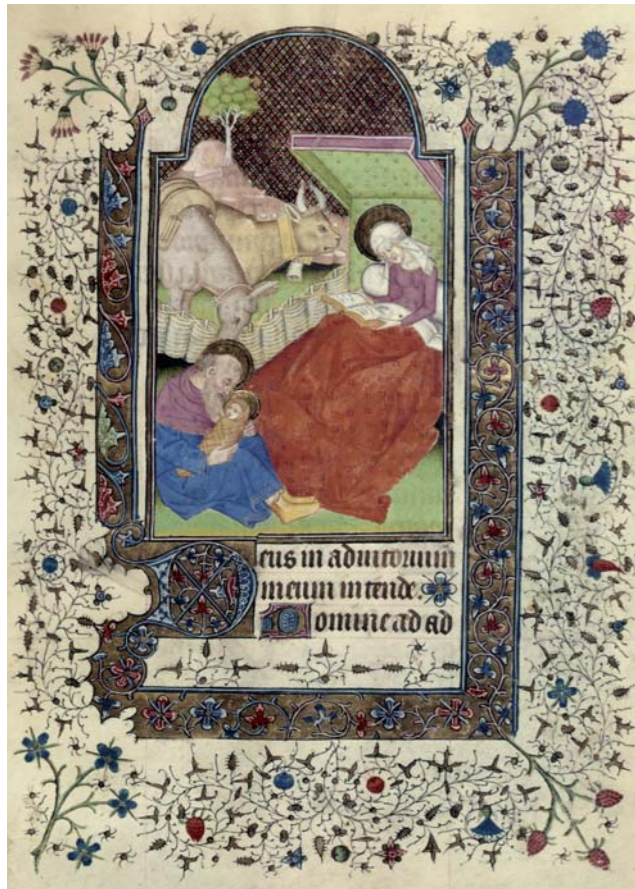
A szakrális szférákban ábrázolt női olvasás a nők számára mintaadást is jelentett. Szűz Mária utánzásához, példaként való követéséhez (Imitatio Mariae) az olvasó vagy író Máriának a teológiai szövegekben és a képi ábrázolásokon való megjelenése óta hozzátartozott a vallásos szövegek olvasása – a nők számára

általában, a kolostorokban élő nők számára pedig különösen. Sziénai Szent Bernardin ferences prédikátor nemcsak a fiatal lányoknak ajánlotta, hogy – az angyali üdvözlés alatt olvasó Máriához hasonlóan – mélyedjenek el a vallásos szövegek olvasásában, hanem a férjeknek is, hogy engedjék feleségeiket ájtatos könyveket olvasni.¹⁰⁰ A Szent Annától, majd a templomban olvasni tanuló Mária, az író, olvasó, könyvekkel körülvevő Mária, illetve a gyermek Jézust olvasni tanító Mária ábrázolásai támogatták, legitimálták, normatív példává tették a vallásos női olvasást, s csökkentették azoknak a törekvéseknek az erejét, melyek szabályozni, azaz szűkíteni akarták a nők olvasáshoz való hozzáféréseinek a lehetőségét. A nők olvasni tanításának szükségessége mellett vagy ellen érvelők több évszázados vitájában ez az irodalmi és képi hagyomány egyértelműen az elsőhöz szolgáltatott érveket.¹⁰¹

Két, középkori kéziratban ránk maradt miniatúra, illetve az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött 15. századi *Biblia pauperum* egyik ábrázolása sajátos adalékot szolgáltat a férfiak és a nők a családon belül elfoglalt pozíciójához is.¹⁰² Egy 15. század eleji jeleneten Mária a szülés után a betlehemi istállóban olvas, miközben Szent József a csecsemő Jézust dajkálja,¹⁰³ (10. kép) egy 1475 körül készült órás-könyvben pedig Mária az egyiptomi menekülés közben a szamar hátán ülve olvas, s az újszülöttet József viszi a karjaiban.¹⁰⁴ (11. kép) Az esztergomi *Biblia pauperum*nak az Egyiptomból való visszatérést ábrázoló jelenetében Mária könyvet tart a kezében, míg József gyengéden tekint le a mellette gyalogló, kézen fogva vezetett gyermek Jézusra.¹⁰⁵ (12. kép) Természetesen nem vonhatunk le általános érvényű következtetéseket az elmélyülten imádságot olvasó, tehát az elvont mennyei szférával foglalkozó anya és az „anyalelkű”, a csecsemőt gyengédséggel szolgáló apa ábrázolásából, hiszen Máriának és Józsefnek az üdvtörténetben elfoglalt eltérő helye igazolhatja a férfiak a hierarchikus viszony alacsonyabb fokán való szerepeltetését. Annyit azonban talán mondhatunk, hogy a zsánerszerű, életteli ábrázolások feltehetően a korabeli szemlélők számára

9. kép Petrus CHRISTUS: Portugáliai Izabella és Magyarországi Szent Erzsébet, olaj, vászon, 1457–1460 k., Groeningemuseum, Brugge

10. kép Mária, Szent József és a gyermek Jézus a betlehemi istállóban, óraskönyv. 15. század eleje, Észak-Franciaország, Walters Art Gallery, Baltimore

11. kép *Menekülés Egyiptomba*. 1475 k., flamand miniatúra, Bibliothèque Royale Albert Ier, Brüsszel (Forrás: Signori 2009, 147.)

is egy sajátos, nem szokványos családmodellt mutattak be. Hasonló szemléletet tükröz Dosso Dossinak a 16. század első felében készült *Szent Család* című festménye, melyen Szent József gyengéden kezében tartja a gyermek Jézust, miközben Mária egy díszes, illuminált kódexre mutatva magyaráz fiának.¹⁰⁶ (13. kép) Az 1980-as évek végén Simon Schama történész a 17. századi hollandiai viszonyokat vizsgálva megrázkódtatásként élte át Johan de Brune (de Oude) 1636-ban Amszterdamban megjelent *Emblemata of Zinne-werck* című kiadványa egyik

12. kép *Biblia pauperum* (Blockbuch), 1463–1470 k., Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, 8. lap

13. kép Dosso Dossi: *A Szent Család*, olaj, vászon, 1527–1528 k., Pinacoteca Capitolina, Róma

metszetének felfedezését, mely egy férfit ábrázol, aki éjszaka a gyermekét ringatja, miközben az anyja az ágyban alszik, hiszen a kép „...annyira közvetlenül a modern családra jellemző jelenetet ábrázol, hogy mintegy annak előképe... A gyermekét éjjel nyugtatgató apa képe csak azért hat sokszerűen, írja Schama, mert Hollandián kívül a kora újkorban még a patriarchális családforma uralkodott, amiben sem a szülői szerepek megosztásának, tehát annak, hogy az anyja helyett az apa foglalkozék a gyermekkel, sem annak, hogy az apa egyáltalán törődjék a család belső dolgaival, nem volt helye. A más kultúrákban jellemző patriarchális, uralkodó apát felváltó családapa, a pater familias Hollandia 17. századi polgári társadalmában jelent

14. kép Philipp von STUBENRAUCH – Franz STÖBER újságillusztrációja, színezett rézmetszet. Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode. 1823. 115. szám

meg, fejeződik be Schama magyarázata.¹⁰⁷ A holland példát bemutató magyar történész, Péter Katalin ismertet egy hazai esetet, mely szerint egy Dremel Mihály nevű jobbágy 1671-ben éjszaka ringatta bölcsőben fekvő gyermekét, hangsúlyozva, hogy nemcsak a gazdag Hollandiára volt jellemző, hogy az apák foglalkoztak a gyerekekkel. S nemcsak az újkorban – tehetjük hozzá, hiszen a gyermek Jézust dajkáló Szent Józsefet ábrázoló két miniatúra legalábbis azt jelzi, hogy az apáknak a gyermekekkel való szeretetteljes foglalkozását már a középkorban is követendő példaként jelenítette meg a képzőművészet. A középkori apáknak a családi életben való aktív részvételére utal az a Chrétien de Troyes regényéből korábban idézett részlet is, mely a kertben hangosan regényt olvasó 16 éves leányról, s a felolvasást kedvtelve hallgató anyáról és apáról szól. Az apáknak a gyermekek felé forduló érdeklődése a 19. század eleji Magyarországon is megszokott, vagy legalábbis elvárt volt: „Méltó volna, hogy ezen épületes Könyvetskét minden Atyák és Anyák gyerekeik előtt üres óráikban olvasgatnák, avagy mások által előttök olvastatnák...”¹⁰⁸ – olvashatjuk egy könyvajánlóban.

Az olvasó nőket ábrázoló alkotások rávilágítanak a különböző társadalmi rétegek művelődési kompetenciájának eltérő megítélésére. A közép- és felsőosztálybeli nők olvasása általában elfogadott volt. Ezt szemlélteti Csokonai Vitéz Mihály *A méla Tempefői* című munkájának nyitójelenete is: „A’ Kis Asszony a’

maga szobájába a’ kert felől való ablaknál egy kis asztalotska mellett olvas és ír.”¹⁰⁹ Andreas Meyer női életviteli útmutatója magyar fordításának címlapelőzéke is kezében könyvet tartó mosolygós fiatal úrilányt ábrázol, aki otthonában egy íróasztal mellett s egy könyvekkel teli szekrény előtt áll.¹¹⁰ A lány kezében hárfa van, mely jelzi, hogy a korszak művelt hölgyei az irodalom mellett a zeneművészet területén is otthonosan mozogtak. Johann Georg Weikert gróf Károlyi József főispán feleségét, Elisabeth Waldstein-Wartenberget¹¹¹ ábrázoló festményén (1789) az arisztokrácia hölgytagjainak a könyvekhez, az olvasáshoz való bensőséges, bizalmas viszonyát mutatja be. A tájképi háttér előtt könnyed eleganciával, fesztelen tartással álló fiatal nő ujját könyvvelként a bal kezében tartott könyvbe helyezi, Sziléziai Szent Hedvig koráb-

ban említett, 14. századi ábrázolásához hasonlóan azt sugallva, hogy csak egy percre hagyta abba az olvasást, s nemsokára folytatja kedvelt tevékenységét.¹¹²

Bensőséges, elfogadott tevékenységként jeleníti meg a női olvasást és írást számos vers- és regényillusztráció, illetve az 1810–1820-as években megjelenő bécsi, (14. kép) valamint az 1840-es években kiadott pesti folyóiratok, irodalmi almanachok néhány zsányszerű divatképe.¹¹³ Kezében nyitott könyvet tartó biedermeier szépséget látunk az Aurora egyik Szemere Pál által szerkesztett kötetében,¹¹⁴ a Der Ungar című pesti német újság divatképén pedig a Der Ungart olvasgató hölgyet.¹¹⁵ Olvasó nőikkel találkozunk a Regélő Pesti Divatlap divatképein is. Ezek az ábrázolások nemcsak az írásnak és könyvolvasásnak a közép- és felsőosztálybeli nők körében megfigyelhető előretörését mutatják, hanem azt a fesztelen, intim hangulatot is érzékeltetik, mely a 18. század második felétől a korábbi időszakok kötöttebb társasági, hangos olvasása után uralkodóvá váló egyéni, csendes, a fantázia birodalmába visszavonuló olvasás során alakul ki. Rávilágítanak arra is, hogy az otthoni olvasás szerves részévé vált a nők mindennapi életének, s – ahogy az olvasásra használt székek, szófák mutatják – befolyásolta a korabeli lakberendezési divatot is.¹¹⁶ A 18. század utolsó évtizedeitől a hazai asztalocéhekben a korábban kötelező mesterdarabnak számító kétajtós szekrény helyett néhányan már íróalmáriumot, később íróasztalt, s ezen belül is női íróasztalt készítenek remekbe.¹¹⁷

A francia Jean-Baptist-Siméon Chardin *A magánélet kedvtelése* (1746) című festménye – melynek előtérben egy fotelben olvasó nőt, háttérben pedig egy rokkát, illetve egy komódra helyezett levesestálat látunk – azt sugallja, hogy az olvasni szerető, művelt nőnek egyben szorgos, jó háziasszonynak is kell lennie.¹¹⁸ Az alsóbb társadalmi rétegek nőtagjainak ábrázolásakor ugyanakkor általában inkább a kegyes, hasznos, gyakran ünnepi alkalmakhoz kötött olvasás példáival találkozunk, a kor szemlélete ugyanis ezeknél a lányoknál és asszonyoknál elítélte, helytelenítette a dologtalanságra ösztönző, időpocsékoló olvasást.¹¹⁹ Franz Jaschke viseletképalbumában¹²⁰ egy ünnepi ruhába öltözött Veszprém megyei parasztlány, Vidéky (Kohlmann) Károly két évtizeddel későbbi viseletképén egy Tolna megyei parasztaasszony kezében látható könyv – feltehetően egyházi énekeskönyv.¹²¹ A szegényebb néprétegek áhítati olvasásának példájával

15. kép Könyvillusztráció. Acélmetszet. Aurora Hazai Almanach, 1835. (1. kép)

találkozunk Daniel Chodowiecki 1750-es évekbeli metszetén, melyen egy énekeskönyvet olvasó parasztszonyt látunk,¹²² illetve az Aurora 1835. évi, Bajza József által szerkesztett kötetének francia előkép nyomán készült, rövid képmagyarazattal ellátott illusztrációján, melynek szegény özvegyasszony főszereplője eladásra kínált rozoga háza ajtajában ülve fólió nagyságú, vastag bibliát olvasgat.¹²³ (15. kép)

*

A hazai művészettörténetírás a női művelődés történetének „láthatóvá tételéhez” eddig elsősorban a 20. századi, illetve a kortárs és közelmúltbeli női ipar- és képzőművészek tevékenységének feltárásával és bemutatásával¹²⁴ járult hozzá. Az elmúlt évtizedekben kiemelt figyelem fordult a gödöllői művésztelepen alkotó művésznők felé, újabban pedig a 20. század eleji mozgásművészet hazai női képviselőinek munkássága került a tudományos érdeklődés előterébe.¹²⁵ Néhány tanulmány művészettörténeti stíluskorszakok – elsősorban a szecesszió és a szimbolizmus – nőábrázolásának kérdéseivel foglalkozott,¹²⁶ mások pedig képzőművészettel foglalkozó nők társadalmi helyzetének egyes aspektusait, illetve egy-egy művészeti ág női képviselőit vizsgálták.¹²⁷ Olvasó nőket bemutató néhány hazai – főleg 19. századi – festmény összegyűjtése történt meg egy magyarra fordított külföldi kiadvány mellékleteként.¹²⁸

A téma interdiszciplináris jellege szükségessé, sőt elkerülhetetlenné tette, hogy kiállításunkon a női művelődés számos területét érintsük, minden ágának – irodalom, képzőművészet, iparművészet, zene, gyógyítás, mágia, stb. – bemutatására ugyanakkor nem vállalkozhatunk. Kiadványunk elsősorban a hazai női művelődés befogadói oldalára igyekszik fényt vetni, mert az alkotói területek feltérképezésében – annak ellenére, hogy a 19. század utolsó harmadáig, a professzionális nőírók hazai térnyeréséig a társadalmi közmegegyezés a nőkre elsősorban mint befogadókra (olvasók, kultúratámogatók) számított – mind a kiállítás, mind a kísérő kötet terjedelmi korlátokba ütközne. Nemcsak feldolgozásunk eme hiányosságából, hanem a hazai kutatás jelenlegi állásából is következik ugyanakkor, hogy még a magyarországi női művelődés történetének felvázolására sem törekedhetünk. Csupán azt remélhetjük, hogy kiadványunk egy majdan megírandó, átfogó jellegű hazai nőtörténet lábjegyzeteként szolgálhat, szerves folytatásaként azoknak a korábbi konferenciáknak és kiadványoknak, melyek közül egy kiállításnak¹²⁹ és két tanácskozásnak is a jelen kiállítást befogadó intézmény, a Petőfi Irodalmi Múzeum adott helyet.¹³⁰

Kiállításunkon törekszünk ugyanakkor annak érzékeltetésére, hogy női művelődésről, női olvasásról általánosságban nem beszélhetünk, hiszen ez a jelenség koronként és társadalmi osztályonként jelentős eltéréseket mutatott. Fontos különbségek figyelhetők meg abból a

szempontból is, hogy a női művelődés befogadói vagy alkotói oldaláról (női írók, költők, zeneszerzők, festők) – ezen belül a többé-kevésbé ebből a tevékenységből élő, professzionális, illetve a kedvtelésből dolgozó amatőr alkotókról – beszélünk. A jelenség különböző formákban is tárgyiasult: a nőknek szánt könyvek mellett bemutatunk női magánlevelet, emlékkönyvet, nők által írt kéziratot (pl. nóta-, kotta- vagy versmásolatot), olvasó vagy zenélő nőket ábrázoló képző- és iparművészeti tárgyakat, női írásra, olvasásra szolgáló bútorokat. Néhány 18–19. századi kiadványból a korszak ún. női és férfi művelődésének ambivalens viszonyára következtethetünk: számos könyvet csak a nőknek, sokat viszont hangsúlyozottan a férfiak és a nők, illetve a fiúk és a lányok számára egyaránt írtak.

Az utóbbi 1–2 évben a hazai tudományos életben a könyvillusztrálás, illetve a tágabb értelemben vett sokszorosított grafika iránti érdeklődés élenkülése figyelhető meg. A képes sajtó hazai történetét nagyszabású kiállítás (Budapesti Történeti Múzeum – OSZK),¹³¹ illetve ehhez kapcsolódó tudományos konferencia¹³² mutatta be. A Szépművészeti Múzeumban és a Nemzeti Galériában párhuzamos kiállításokon láthatta a közönség Honoré Daumier és Faragó József karikatúráit. Napvilágot látott egy, az illusztrációk tipológiájával foglalkozó tudományos kiadvány,¹³³ illetve egy – hazai megrendeléseken is dolgozó – 19. század eleji bécsi rézmetsző illusztrációinak katalógusa.¹³⁴ Bár nem magyarországi sokszorosított grafikákat dolgoz fel, fontos állomása a kutatásnak és az ismeretanyag megosztásának az a 2012-ben az internetre került adatbázis, mely a Szépművészeti Múzeum 1620 előtt keletkezett olasz és francia metszeteit mutatja be.¹³⁵ Kiadványunk ezekhez a törekvésekhez is kapcsolódik.

JEGYZETEK

- 1 Pl. PERETSÉNYI 1817; KÖVÁRY 1856a; KÖVÁRY 1856b; REMELLAY Gusztáv, *Multunk hőlgyei. Hazai történelem. Regényes krónika-módban magyar hőlgyek számára*, I–II. Pest, 1860–1861; KULINI – SÁRVÁRY 1861; ZSILINSZKY Mihály, *Magyar hőlgyek. Történelmi élet- és jellemrajzok*, Pest, 1871; DEÁK 1875; FEJÉRPA-TAKY 1875; DEÁK 1879; IPOLYI 1887; ANTALFFY 1904; BETHLEN 1912; BERDE J. Mária, *Bacsányiné Baumberg Gabriella*, Erdélyi Múzeum (Új folyam VII) 1912/1. 2–54; 1912/2. 105–126; 1912/3. 201–220; ORTVAY 1914; SZÁDE CZKY 1922; TAKÁTS 1925; KORNI S 1927; HARSÁNYI 1935, stb.
- 2 RADVÁNSZKY 1896; PÉTER 2012, 7.
- 3 KORNI S 1927, 457–458. A 15. század első felében tevékenykedő, itáliai származású Christine de Pizan például számos európai fejedelmi udvarban szolgált udvari történetíróként és költőként.
- 4 GRUNDMANN 1936. Vö.: SIGNORI 2009, 9–10.
- 5 NAGYDIÓSI 1958; V. BUSA 1966.
- 6 MONOK 2012.
- 7 Pl. PÉTER 1999, PÉTER 2000, PÉTER 2001. A női művelődéssel foglalkozó számos tanulmányt tartalmaz a szerző újabban megjelent válogatáskötete: PÉTER 2012.
- 8 NÉMETH 1979; NÉMETH 1984; NÉMETH 1985a; NÉMETH 1985b; NÉMETH S. Katalin, *Székelly László önéletírása*, Irodalomtörténet (Új folyam XVIII.) 1986/1–4. 610–638.; NÉMETH 1994; SZÉKELY László, *Bécsi utazásomról*, 1744. [Modernizált kiadás], s. a. r. és jegyz. NÉMETH S. Katalin = *Bécsi utazások*. Antológia, Budapest, 2001, 105–200., *SZÉKELY László verses önéletírása*, s. a. r., jegyz., bev. NÉMETH S. Katalin. Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények, Budapest, 2006. 47–98.; NÉMETH S. Katalin, *Verestáiról – másként = Kolligátum. Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*, Budapest, 2007, 314–322.; NÉMETH 2011.
- 9 S. SÁRDI 1984; S. SÁRDI 1997; S. SÁRDI 1999; S. SÁRDI 2002; S. SÁRDI 2007.
- 10 FÁBRI 1987; FÁBRI 1996; FÁBRI 1997.
- 11 LÁSZLÓ 2007, 161.
- 12 CSAPODI 1964; SOMKUTI 1983; BORSA 1984; *A nő az irodalomban* 1985; TARNÓC 1985; DEÉ NAGY 1996; NAGY – S. SÁRDI 1997; PÉTER 1999; FÁBRI 1999; SEIDLER 1999; NAGY 2001; EGYED Emese, *A gyászkönyv mint az életrajz kiegészítése*, Erdélyi Múzeum (64) 2002/3–4. 84–98.; FÁBRI 2003; KÁDÁR 2003; LÁ CZAY – KÖVÉR 2003; PETŐ 2003; LENGYELOVÁ 2004; HORVÁTH 2005; LÁSZLÓ 2005; PUKÁNSZKY 2006.; NAGY – GYÁNI 2006; BENDA 2006; FÁBRI – VÁRKONYI 2007; V. LÁSZLÓ 2007; BENDA 2007; BELLÁGH 2007; FORRAY 2007; V. LÁSZLÓ 2008; POGÁNY 2008; PESTI 2010, WEHLI 2010; PESTI 2013; KÉRI 2012; BORBÍRÓ – ÁRKÁDIA; POGÁNY 2013.
- 13 VÁRHELYI 1997.
- 14 PETNEKI 1990.
- 15 ARMBRUST Kristóf, *Gonosz asszonyembereknek erkölcséről való ének = Hatvanhat csúfos gajd. XVI–XVIII. századi magyar csúfolók és gúnyversek*, kiad. HARGITTAY Emil, Budapest, 1983 (Magyar Hírmondó), 35–49. Vö.: HORVÁTH Miklós, *Maszkulinizmus a 16. században*. Helikon (XXII) 2011/22. november 25. http://www.helikon.ro/index.php?m_r=2747
- 16 A kérdéshez vö.: BARTÓK 2002; BARTÓK 2012.
- 17 <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/corpus/xv/bogfmo03.htm>
- 18 „Jó Dobó miatt sok terekők vesznek”. 16-17. századi költők és krónikások az 1552-es egri ostromról, szerk. Lőkös Péter, Budapest, 2008 [Eötvös Klasszikusok 86. kötet]
- 19 *Libro di M. Giovanni BOCCACCIO Delle Donne Illustri*. Tradotto di Latino in Volgare per M. Giuseppe BETUSSI, con una giunta fatta dal medesimo, D’altre Donne Famosse. E vn’altra nuoua giunta fatta per M. Francesco SERDONATI. d’altre Donne Illustri. Antiche e moderne. Con due tauole vna de nomi, e l’altra delle cose più. In Fiorenza, Per Filippo Giunti, 1596, 601–602.
- 20 *Régi Magyar Költők Tára*. Hetedik kötet. XVI. századbeli magyar költők művei. Hatodik kötet. 1560–1566. Budapest, 1912. 307.
- 21 HEGEDŰS István, *Schesaeus Keresztély latin költeménye „De Capto Zigetho”*. Felolvasta műfordítása bevezetésével az 1905. november 29-iki rendes havi ülésen. A Kisfaludy-társaság Évlapjai. Új folyam. Negyvenedik kötet. 1905–1906. Budapest, 1906. 171–173., „Egyes motívumok majd Arany János *Rozgonyinéjében* tértek vissza...” CSUTI 1997, 33.
- 22 LE MOYNE 1647, 140–142. <http://archive.org/details/lagalleriedesfemooolemo>. Vö.: HANKISS János, *Az erőlelkű magyar nő példázata*, Debreceni Szemle. Tudományos folyóirat. (VII) 1933. 362–366.; Sz. JÓNÁS Ilona, P. Pierre Le Moyne, *Gallerie des femmes fortes = Miscellanea fontium historiae Europaeae*. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára, szerk. KALMÁR János, Budapest, 1997, 113–116.
- 23 *Szövegyűjtemény a régi magyar irodalomból II. Barokk és késő-barokk rokokó*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Budapest, 2000, 347.
- 24 JÁNOSI Béla, *Kolosi Török István magyar verselő a XVII. sz.-ban*, Figyelő (14) 1883, 241–249.; VERSÉNYI 1902.
- 25 CSEPREGI 1739. Idézi: NÉMETH 1985b, 63–64.; KÉRI 2012, 156.
- 26 WIX Györgyné, *Ányos Pál nevében*, Magyar Könyvszemle (86) 1970/3. július–szeptember, 265.; NAGY 2001, 31–32. Vö.: BARTÓK 2002; BARTÓK 2012.
- 27 Ezekkel a restriktív nézetekkel szemben egyes tudósok már a korban is éles kritikát fogalmaztak meg. MONSCHHEIN 1994, 50–55.
- 28 FEHÉR 1995; FÁBRI 1996, 37–44.; RÉVÉSZ 2000, 591.; FÁBRI 2003.
- 29 FEHÉR 1995, 248.
- 30 FEHÉR 1995, 254.
- 31 VÁZAKI 2003; KUNST 2009.
- 32 MARZIO 1977, 13.
- 33 *Dictionarium Latino-Hungaricum. Dictionarium Hungarico-Latinum...* a Francisco PÁRIZ PÁPAI... Petri Bod. Nagyszeben, 1767.
- 34 Ismeretlen mester munkája. 1353. J. Paul Getty Museum, Los Angeles. Ltsz.: MS. Ludwig XI 7, Fol. 12V.
- 35 GREEN 2007; BODARWÉ 2009; HAMBURGER 2009.
- 36 Chréten DE TROYES, *Lancelot. A Korde Lovagja*, Budapest, 1999, 7.
- 37 BOLLMANN 2008, 26–27.
- 38 Chréten DE TROYES, *Az Oroszlános Lovag (Yvain)*, Budapest, 1998, 25.
- 39 Uo., 66.
- 40 HAADER Lea, *A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely*, Magyar Nyelvőr (128) 2004, 196–205.
- 41 MTAK, Kéziratár. Ltsz.: K 42.
- 42 CARAFA 2006. Az eredeti kéziratról, melynek illusztrációján a könyvet Beatrixnek átnyújtó szerző látható, l. MIKÓ 2008, ill. Uo., 5.6. katalógustétel: 258–259. A kézirat 1774-ben készített másolatáról (MTAK Kéziratár, Ms 918) l. MIKÓ Árpád, *A Corvinák és a magyar Akadémia*, Művészettörténeti Értesítő (56) 2007/1, 107–114.
- 43 Petrus RANSANUS, *Epitome Rerum Hungaricarum*, OSZK, Cod. Lat. 249. Vö.: *Kódexek a középkori Magyarországon*, Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban, Budapest, 1985, 139. Beatrix egykori könyvtárhoz vö.: CSAPODI 1964; ZSUPÁN Edina, *A Beatrix-pszalterium geneziséhez*, Művészettörténeti Értesítő (59) 2010/1, 233–260.; MIKÓ 2008; *Beatrix királyné pszalteriumának helye*, Kérdések a Bibliotheca Corvina könyvfestői és könyvkötői körül, Művészettörténeti Értesítő (59) 2010/1, 261–273.; WEHLI 2010. Mecénási tevékenységéhez vö.: MIKÓ 2008; PAJORIN Klára, *Aragóniai Beatrix szerepe Máttyás király irodalmi mecénatúrájában*, Irodalomtörténeti Közlemények (115) 2011/2, 158–167.
- 44 ORTVAY 1914. I[POLYI] Alfródl említése a tárgyról: Századok (10) 1876, 497.
- 45 *A magyar történeti örvösmű-kiállítás lajstroma*. Megnyitottat 1884. év február hó 17-én. Budapest, (é. n.)

Talpas poharak, fedeles kupák a XVI–XVII. századból. 55. tétel. 62.

46 RÉTHELYI 2005. Ld. még: RÉTHELYI Orsolya, *Föhercegnői udvarból királynéi udvar: Habsburg Mária budai királynéi udvartartásának kezdetei*, Századok (141) 2007/5. 1193–1216.

47 Az 1876. évi árvízi kiállításon szerepelt egy másik, gróf Kornis Miklós tulajdonában lévő tintatartó is, mely Klósz Györgynek a tárgyról szintén fennmaradt fényképe felirata szerint egykor Anna lengyel királyné volt – talán Habsburg Annáé (Anna von Österreich), (1573–1598), aki házassága révén Lengyelország és Svédország királynéja volt. A tárgyat az 1884. évi ötvösmű kiállítás katalógusa szerint (54. tétel) ekkor gróf Bánffy György birtokolta.

48 SCHWARCZ 1994.

49 FODOR 1675; SIGRAY 1703; SIGRAY 1718, VICZAI 1720. ÚJFALUSI 1712.

50 ÚJFALUSI 1712.

51 VIDA Tivadar, *Makula nélkül való tükör*, Magyar Könyvszemle (83) 1967/3, 250–253.; SCHWARCZ 1994.

52 KEDVES Csaba, *Magyar nyelvű drámatüredékek a 15. század végétől = A magyar színház születése*, szerk. DEMETER Júlia, [Régi Magyar Színház 1.] Miskolc, 2000, 200–209.; TÖTH Péter, *Piry-hártya = MADAS 2009, 307; LAUF 2012.*

53 WEHLI Tünde, *Az Érsekújvári kódex illusztrációi. Könyvfestés a margitszigeti dominikánák kolostorában 1530 körül = „Lájtatók feleim...”*. Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása, 2009. október 29 – 2010. február 28. Budapest, 2009, 159–172.

54 BÁN 2012.

55 MEGGYESY-SCHMIKLI Norbert, *A cíksomlyói misztériumdramák forrásai és ferences lelkesítő történeti háttere*, Doktor (PhD) értekezés, Piliscsaba, 2006, 32., <http://mek.OSZK.hu/08400/08410/08410.pdf>

56 KOLTAI 2006.

57 SULLEROT 1971; PÉTER 2012, 32. A Bécs környéki falvakban – írta a 15. század végén Antonio Bonfini – virágzik az „összes ipar és nagyon is a kereskedelem, amelyet az asszonyok sokkal szivesebben üznek, mint a férfiak. Mindkét nem csodálatra méltóan ügyes mind a háztartásban, mind a külső gazdaságban, és oly nagyon serény, hogy megélhetését könnyedén biztosítja, amit pedig megkeresett, az örömezt élvez is. A városi asszonyok túlságosan is tevékenyek, pirulás nélkül emelt fővel mennek a piacra, büszkén lépegetnek, elvárják a férfiak szótlanságát, intézik a házi és a külső dolgokat, a részegeskedésen, a kicsapongáson és a politikán kívül semmit sem hagynak a férfiakra; a többi férfdolgot elvállalják; szórakozni nagyon szeretnek; szeretnek mindenen uralkodni, kivéve az élvezetet; egyébként vigyáznak az illelme. (190)” Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*. Negyedik könyv. <http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/bonfini.html>

- 58 KINCSES 1993.
- 59 „Száz évvel korábban, 1581-ben jelent meg Frankfurtban az a Rumpolt-féle *Ein new Kochbuch*, amelynek 1604-es kiadását Keszei János illtette át magyarra, és a fejedelemsasszonynak ajánlotta.” KÉRI Katalin, *Bornemissza Anna „mindentudó” szakácskönyve*, Iskolakultúra 1997/2, 90–92. Vö.: LAKÓ 1983.
- 60 *Háziasszonyi fortélyok a 18. században – Válogatás korabeli kéziratok munkákból*, szerk. S. SÁRDI Margit, Gödöllő, 2013; WESSELÉNYI Kata, *Gazdasszonynak szükséges könyv*, Gödöllő, 2012; BALASSA Ágnes *Szakácskönyve*, Gödöllő, 2012; BETHLEN Kata *Orvosló könyve. Anno 1737*, Gödöllő, 2012. Vö.: FÜREDER 2009.
- 61 A témához vö.: PÉTER Katalin, *Női családfelek Sárospatakon a 16. és 17. században*, *Századok* (123) 1989/5–6, 563–605. Nők által írt vagy nőknek írt levelek: HEGEDŰS – PAPP 1991; *Magyar leveleskönyv, I.*, szerk. BALOGH József, TÓTH László, Budapest, 2001.
- 62 PESTI 2010; PESTI 2013. Vö.: PÉTER 1985, 1019–1020.
- 63 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassa Menyhárt, Balassa II. András és Balassa Zsuzsanna lappangó portréi*, *Lymbus* (4) 2006, 309–310.
- 64 KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, Budapest, 1979, I. 213.
- 65 Ismeretlen művész: Kazinczy Ferenc anyai nagyanyja, Bossányi Ferencné, született Kóji Comáromy Julianna, 1760-as évek, PIM, Ltsz.: 78.66.I.
- 66 BÁRÁNY 1790; PÁLÓCZI 1790a; PÁLÓCZI 1790b.
- 67 POGÁNY 2008.
- 68 *Magyar költőnők antológiája*, összeállította S. SÁRDI Margit, TÓTH László, Budapest, 1997; S. SÁRDI 1999/2.
- 69 STOLL 2005; S. SÁRDI 2007.
- 70 PETRŐCZY 1705; PETRŐCZY 1708. Vö.: S. SÁRDI Margit, *Petrőczy Kata Szidónia költészete*, Budapest, 1976; S. SÁRDI 1984; BENCZIK 2001.
- 71 PIKTÉTUS 1752. Vö.: V. LÁSZLÓ 2008.
- 72 BETHLEN 1759; BETHLEN 1762. Vö.: SZÁDECZKY 1922; NÉMETH 1985a; SIMON – SZABÓ 1997; NAGY 2012; BETHLEN Kata *Írásai és a könyvtár története. Bibliográfia*, <http://mek.niif.hu/03100/03148/html/bethlen18.htm>
- 73 Kovács Sándor Iván, „Veri a hab a kösziklét...” *A költőnő Rákóczi Erzsébet* = Uő., *Eleink tündöklősége. Tanulmányok, esszék*, szerk. RUTTKAY Helga, Budapest, 1996, 121–127.
- 74 Vö.: S. SÁRDI 1997.
- 75 S. SÁRDI 2002.
- 76 *Írod, hogy a más nem rekeszt el bennünket! A tudományoktól: de ne mensd neműnket! Tudatlanságának nem más kevelysége, Igaz oka, hanem tulajdon restsége. Többire az anyák igen gondatlanok. [...] Én tehát e részbe veled nem egyezem, Sőt a férfi nemet méltán védelmezem. Nem zárják őket tőlünk el a jó könyveket, Melyek formálhatják a gyenge szíveket,*
- S ha nem gyakoroljuk, mi magunk hibázunk, E részben ellenek hasztalan csatázunk. Nem is szükség nekünk mélyen bölcselednünk, Mert abban ők elsők, azt meg kell engednünk. Míg az asszonyi nem ezt meg nem esméri Megelegetését addig el nem éri. Sőt, kárhooztatván a más nem kevelységét, Elárulja saját szíve büszkeségét...*
- 77 DUKAI TAKÁTS Judith, *A' Hazához*. Aspasia, Szerkesztető Kovácsóczy Mihály, Pesten, 1824, 42.
- 78 S. SÁRDI 1999/2, 56.
- 79 A kora újkori európai helyzetről l. pl.: NIEKUS 2008.
- 80 Vö.: KÉRI 2012, 155.
- 81 MIKES Kelemen, *Törökországi levelek*, 62. levl. Rodostó, 11. júnii 1725. <http://mek.niif.hu/00800/00880/html/mikes3.htm>
- 82 PÁZMÁNY 1983/b.
- 83 *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból II. Barokk és késő-barokk rokokó*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Budapest, 2000, 852–853.
- 84 WINDISCH 1781.
- 85 FÁBRI 1996, 7–8. N. N. 1784, 39.; MOLNÁR – MÁTÉ 1804, 52.
- 86 Idezi: KÉRI 2012, 160.
- 87 „Bél Mátyás művének... *A lányok neveltetése* című alfejezetében azt fejtette ki, hogy nem lehet egységes nevelési módszerekkel találkozni a magyar lányok esetében, mert bár az, hogy fő cél a lányok tisztességre, és nem fényűzésre való nevelése, ezt különböző családok, származásuknál, lakóhelyüknél fogva másként próbálják elérni. Említette például, hogy egyesek szinte ki sem engedik a házból leányukat, mások meg éppenséggel magukkal viszik mindenféle ünnepekre, lakodalmakba és színdarab-előadásokra. Hangsúlyozta, hogy a leányok az édesanyjuk példáját követik, ezért az ő életfelfogása, viselkedése a meghatározó. Ebből a gondolatmenetből egyenesen következett, hogy Bél Mátyás a lánynevelésről írt összefoglalóját azzal zárta, hogy leírta, milyen is a jó anya, és hogyan veszi át példáját a leány: »Mídon lakodalomba vagy más ünnepegre viszik [t. i. a lányt], ahol táncolnak, anyját követi, s annyira rá szokott figyelmezn, hogy intése nélkül sem enni, sem inni, sem elindulni nem akar, legfőbb törvénynek tartja anyjának engedelmeskedni. S mivel anyja jól ért a háztartáshoz és szorgalmas, lányának is az lesz a fő gondolja, hogy eleget tegyen szüleinek, fivéreinek és nővéreinek, a háznépnek, a jószágnak, az egész háztartás igényeinek...«” KÉRI 2012, 158.
- 88 V. LÁSZLÓ 2008, 157.
- 89 Pl. CAMPE 1783, illetve CAMPE 1790; GENERSICH 1811, illetve GENERSICH 1812.
- 90 *Zsebkönyv*. Kiadta IGaz Sámuel, Bécsben, Pichler Antalnál, 1821.
- 91 FABRICIUS 2009.
- 92 Pl. Vörös alkalos hydria (víztartó edény). I. e. 450 k. British Museum, London, Ltsz.: 1885, 1213.18. Vö.: FABRICIUS 2009, 39.
- 93 JOLLY 1982; SCHREINER 2009.
- 94 Az újabb kutatás szerint az, hogy Mária olvasott az angali üdvözllet alatt, Otfrid von Weißenburg Benedek-rendi szerzetes 860 körül írt *Evangelienbuchjában* jelent meg először. SCHREINER 2009, 119.
- 95 *Horvát-kódex, 1522. A nyelvemlék hasonmása és betűhő átírata*, Közzéteszi, bev., jegyz. HAADER Lea – PAPP Zsuzsanna, Budapest, 1994. (Régi Magyar Kódexek 17.)
- 96 Maestro DI CAMPLI, *Annunciazione*, 14. század második fele. Pinacoteca Capitolina, Róma, Ltsz.: P 358.
- 97 *Jankovich Miklós (1773–1846) gyűjteményei*, szerk. MIKÓ Árpád, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2002, Nr. 116. (PANDŰR Ildikó szócikke)
- 98 Johann Christoph BEER, *Das andächtig und in Jesum inbruenstig-Verliebte Frauenzimmer das ist...* Leipzig, 1700. Mindkét tárgy a budapesti Iparművészeti Múzeumban található. Vö.: PETNEKI Áron, *Egy 1705-ös ezüstkupa művészeti és történeti vonatkozásai*. Művészet-történeti Értesítő (28) 1979/1, 13–18.
- 99 A festmény 1470 körül készített változata a bécsi Kunsthistorisches Museumban található.
- 100 SCHREINER 2009, 119–120.
- 101 SCHREINER 2009, 141–142.
- 102 Mathias BEER, *Eltern und Kinder des späten Mittelalters in ihren Briefen. Familienleben in der Stadt des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit mit besonderer Berücksichtigung der Stadt Nürnberg*. Nürnberg, 1990.
- 103 Hóráskönyv, 15. század eleje, Észak-Franciaország. Walters Art Gallery, Baltimore. MS 10.290, fol. 69r., Vö.: SIGNORI 2009, 146.
- 104 Flamand miniatúra, 1475 körül. Bibliothèque Royale Albert Ier, Brüssel, MS. IV 315, fol. 105v., Vö.: SIGNORI 2009, 147.
- 105 SOLTÉSZ 1966, 8. képcsoport.
- 106 Dosso DOSSI, *Sacra Famiglia*, 1527–1528 körül, Pinacoteca Capitolina, Róma, Ltsz.: PC 1.
- 107 PÉTER Katalin, *Jobbagygyermekokról a kora újkori Magyarországon. A csecsemő sír, az apja ringatja* = Péter 2012, 118. Vö.: http://www.staff.u-szeged.hu/~comenius/eloadasok/JGYPK_Gyermekkortortenet/Tank%F6nyv/4_%DAjkor.pdf; <http://www.pukanszky.hu/barokk.pdf>
- 108 PERETSÉNYI NAGY László, *Orithia magyar amazon története*, Pozsony – Pest, 1804. A könyv, amiről szó van: SEILER 1790. A kérdéshez vö.: BADINTER 1999.
- 109 CSOKONAI 1978, 7. Vö.: FÁBRI 1996, 7.; DEBRECZENI 2009, 61.
- 110 MEYER 1783.
- 111 A reformkor jelentős politikusának és mecénásának, a Magyar Tudós Társaság egyik alapítójának, gróf Károlyi Györgynek az édesanyja.
- 112 MNM TKCS ltsz.: 2124. Vö.: *Zsánermetamorfózisok. Világi műfajok a közép-európai barokk festészetben*. (Székesfehérvár, Csók István Képtár, Deák Gyűjtemény, Szent István Király Múzeum. 1993. június 13. – október 10.), szerk. MOJZER Miklós, Budapest, 1993, 174–175.
- 113 Wiener Zeitschrift für Kunst, schöne Literatur und Theater 1818. Nr. 28.; Nr. 49.; Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode 1819, Nr. 84.; 1823, Nr. 115., Nr. 154.; 1824, Nr. 121.; 1825, Nr. 69.; 1826, Nr. 83., Nr. 110.
- 114 Eliza. Aurora. Hazai almanach. Kiadja BAJZA [JÓZSEF]. PEST, 1835, 156–157.
- 115 Der Ungar (1) 1842, Nr. 68., 404–405.
- 116 WITTMANN 2000, 334.
- 117 ZLINSZKYNÉ STERNEGG Mária, *Ládás asztaltól a gömbasztalig. Adatok Debrecen bűstörténetéhez 17–18. századi történetéhez*. (A Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei, 60.) Debrecen, 2008.
- 118 BOLLMANN 2008, 23.
- 119 Külföldi kivételként említhetjük Johann Daniel Herz (d. J.) *Lesende Hirtin* című rézmetszetét, mely egy fa alatt ülve könyvébe mélyedő, a körülötte legelésző tehenekre ügyet sem vető pásztorlányt látunk. Signori 2009, 335.
- 120 *National-Kleidertrachten und Ansichten von Ungarn, Croatien, Slavonien, dem Banat, Siebenbürgen und der Bukowina*. Nach der Natur gezeichnet und gestochen von Franz JASCHKE. Wien, 1821. Vö.: GELLÉR 2003, 26, 52.
- 121 *Nemzeti öltözetek*. Regélő, 1838. Vö.: GELLÉR 2003, 28, 53.
- 122 BAUER, Jens–Heiner (Hrsg.), *Daniel Nikolaus Chodowiecki. Das druckgraphische Werk. Die Sammlung Wilhelm Burggraf zu Dohna-Schlobitten. Ein Bildband mit 2340 Abbildungen in Ergänzung zum Werkverzeichnis von Wilhelm ENGELMANN*. Hannover, 1982, 4.
- 123 Aurora Hazai Almanach. Alapítá KISFALUDY Károly. Folytatja Bajza. (14. Új folyam 4) 1835, Pesten. Ifjabb Kilian György költségen. [1. kép] A lányok olvasni tanítását már Pázmány Péter is azért tartotta szükségesnek, hogy az imádságos könyvek és az áhitati irodalom olvasása révén jobbíthassák erkölcsüket. POGÁNY 2008, 453–454.
- 124 1998-ban *Hölgyválasz. Elfejtett modernizmus a 20–30-as évek magyar művészetében* címmel a Szombathelyi Képtár, 2008 elején pedig *Hölgyek palettáival. Magyar nőfestészet 1895–1950. Válogatás a Saphier-gyűjtemény képeiből* címmel a Magyar Nemzeti Múzeum rendezett kiállítást.
- 125 Pl. VINCZE Gabriella, *Madzsar Alice, Bilincsek, 1930 (rekonstrukció) = A 20. századi színházi kánon alakulása*, szerk. JÁKFAI Magdolna, Budapest, 2011, 57–66.
- 126 Pl. GELLÉR Katalin, *Nő virággal – nő kertben* = NAGY – S. SÁRDI 1997, 234–242.

- 127 Pl. BÍRÓ Ágnes, *A 19. század magyar festőnői*, Budapest, 1938.; S. NAGY Katalin, *Nők a magyar képzőművészetben* = Nagy – S. SÁRDI 1997, 83–92.; E. CSORBA Csilla, *A kísérletezéstől az önmegvalósításig. Magyar nő-fotográfusok a századfordulón* = NAGY – S. SÁRDI 1997, 101–116.; BICSKEI Éva, 'A női osztály.' *Nők az Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda és Rajztanárképzésében, 1871 és 1908 között* = *A Mintarajztanodától a Főiskoláig*, szerk. SZŐKE Anikó – BLASKÓNÉ MAJKÓ Katalin, Budapest, 2002, 169–185.; DR. NAGY Beáta, „Az otthon művészetének művelése”. *Női szerepek a Gödöllői Művésztelepen* = *A Gödöllői Művésztelep 1901–1920*, szerk. GELLÉR Katalin, Gödöllő, 2003, 51–58.; BUBRYÁK Orsolya, *Egy 17. századi nemesasszony inventáriuma. Adatok Rákóczi Erzsébet tárházához*, Művészettörténeti Értesítő (54) 2005/1–2. 41–71.; BICSKEI Éva, *A Női Festészeti Tanfolyam – A Magyar Királyi Női Festőiskola története (1885–1921)*, Ars Hungarica (35) 2007/1. 51–94.; Pl. GELLÉR Katalin, *Nőkérdés a művészetben. Festőnők a gödöllői művésztelepen*. Rubicon (18) 2007/8, 70–71.; BUBRYÁK Orsolya, *Erdődy Anna serlegsorozata – a források tükrében* = „Ez világ, mint egy kert...” *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*, szerk. BUBRYÁK Orsolya, Budapest, 2010, 187–204.; BICSKEI Éva, *Amor és Hymen. A fiatal Székely Bertalan szerelmi történetei*. Budapest, 2010.; MÉSZÁROS Zsolt, *Hölgyek berettával. Kérdések az 1945 előtti magyar női alkotók megítéléséről*. Ars Perennis. CentrArt Művészettörténeti Műhely Tanulmányok. 2010. http://www.centrart.hu/letolt/arsperennis/3-1Ars_perennis_Meszaros.pdf; ANDRÁS Edit, *A kávédarálótól a szputnyikig. Tárgykultúra és nő az ideológia szolgálatában*, Ars Hungarica (37) 2011/3. 38–61.; PAPP 2011; PAPP 2012.; BUBRYÁK Orsolya, *The Treasures of Countess Erzsébet Rákóczi (1654–1707)* = BRACKEN – GALDY – TURPIN 2012, 83–100. A hazai kutatások összefoglalását és bibliográfiáját ld.: TATAI Erzsébet, *A művészettudományok találkozása a társadalmi nemek tudományával. Háztartási munkát reprezentáló kortárs műalkotások*, Ars Hungarica (39) 2013/3. 279–301. A női alkotókkal foglalkozó legújabb – Magyarország szócikket is tartalmazó – monumentális külföldi munka: *Le Dictionnaire universel des créatrices, Dictionnaire et encyclopédie (coffret)*, sous la direction d'Antoinette FOUQUE – Béatrice DIDIER – Mireille-Calle GRUBER, 3 vol. Paris, 2013.
- 128 BOLLMANN 2008.
- 129 „...mert a szívből származnak minden gondolatok...” *Magyar író- és költőnők a kezdetektől 1945-ig*. Kurátor-rendező: BENKŐ Andrea, társrendező: HEGVI Katalin, PETRÁNYI Ilona, RATZKY Rita, PIM, 1995.
- 130 *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*, Konferencia, PIM, 1996, rendező: BENKŐ Andrea, NAGY Beáta; NAGY – S. SÁRDI 1997; FÁBRI – VÁRKONYI 2007.
- 131 *Az Ország Tükré – A képes sajtó Magyarországon 1780–1880*. Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeuma, 2012. szeptember 20. – 2013. január 20.
- 132 „Képes világ”. Tudományos konferencia a 19. századi magyarországi illusztrált sajtóról. Országos Széchényi Könyvtár, 2012. december 6–7.
- 133 VARGA Emőke, *Az illusztráció a teóriában, a kritikában, az oktatásban*, Budapest, 2012.
- 134 PAPP 2012.
- 135 www.printsanddrawings.hu

Júlia Papp INTRODUCTION

Although since the mid-19th century Hungarian scholars and researchers have studied the history of erudition among women from many perspectives and examined the places of many prominent figures, little light has been shed on the role of women in the social, cultural and economic processes of past centuries. Because the nature and breadth – or narrowness – of erudition among women has always been closely tied to the positions women have held in the social division of labour, the history of women’s erudition should only be examined in light of prevailing cultural life as a whole. In order to shed more light on this area of the history of national culture, we must survey the transformations, interconnections and divisions of the roles, frameworks, opportunities and limitations of erudition among women in comparison with the erudition of the general population in various periods.

Until the Age of Enlightenment, the notion of erudition among women was not sharply divided into creative endeavour on the one hand and receptive endeavour on the other: the first female Hungarian poets and authors wrote religious songs or translated texts into Hungarian, much as female patrons of the arts supported the publication of religious books, thereby enriching the rituals of the pious lives that they led. At the same time, women who wrote in Hungarian or translated works written in other languages into Hungarian (which until the 18th century was positioned on the border of scholarship in Latin) played important roles in the evolution of the language. By the turn of the 18th-19th centuries, women had been given an increasingly important role in the cultivation of national culture. In the preface to his famous work *Hitel [Credit]*, István Széchenyi characterized them as “the guardian angels of civil virtue and national identity.”

ÍRÓ ÉS OLVASÓ NŐK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

Korondi Ágnes

A középkorban a művelődés legfőbb eszköze, a könyv, elsősorban a férfiak, s főleg az egyháziak felségterülete volt. Egy 14. századi angol bibliofil püspök, Richard de Bury a könyvek és a művelődés szeretetéről írott munkácskájában például a könyvek így óvják olvasóikat a papi műveltség legfőbb akadályaként ábrázolt nőktől:

Az asszony ugyanis mindig vetélytársa tanulmányainknak, egyetlen napon sem tartatható nyugton. Ha meglát minket valamelyik sarokban, ahol már csak a döglött pók hálója oltalmaz, homlokát összeráncolja, és dühös szavakkal ócsárol meg gúnyolódik rajtunk, és a ház valamennyi bútora között egyedül rólunk jelenti ki, hogy fölöslegesen vagyunk; panaszol, hogy alkalmatlanok vagyunk bármilyen háztartási célra. Javasolja, hogy gyorsan cseréljenek ki értékes sapkákra, szandálra, selyemre, kétszer festett finom posztóra, ruhákra, különféle szőrmékre, lenre, gyapjúra.¹

Ez az erősen negatív kép a nők könyvekhez, műveltséghez való viszonyáról természetesen sarított, rokon azokkal a korabeli sztereotípiákkal, amelyek a nőket, Éva lányait, a bűn és gyarlóság forrásának kiáltották ki. Bár tény, hogy a középkori társadalomban a nők művelődési lehetőségei korlátozottak voltak, s számos szöveg tanúskodik arról, hogy egyes egyházi szerzők elleneztek a nők tanulását, mások azonban bátorították őket legalább az olvasás tudományának elsajátítására.² S annak ellenére, hogy a művészetek és a tudomány sok területe szinte teljesen zárva maradt a középkori nők előtt, számos adat bizonyítja, hogy sokuk korántsem viszonyult olyan ellenségesen a művelődéshez, mint azt Richard de Bury panaszkodó könyvei állítják.

Nyugat-Európában több jelentős nőíró tevékenykedett, s a késő középkorban már jelentős női olvasótáborral is számolni lehet.³

De mi volt a helyzet a középkori Magyarországon? Bár az országban működtek kolostori, káptalani és plébániai iskolák, az alsó-, közép- és felsőfokú oktatásról fennmaradt adatok között nemigen találunk a nők iskolázására vonatkozót.⁴ Itt nem működtek sem olyan apácaszervezők, mint a grandersheimi kanonissza, Hroswitha, aki Terentius modorában keresztény drámákat írt a 10. században, vagy mint Hildegard von Bingen, a 12. századi apátnő, aki írt misztikus munkákat, teológia traktátusokat, himnuszokat, zenét, természettudományos és gyógyításról szóló műveket, s rengeteg levelet a kor neves egyházi és világi személyiségeihez. Olyan világi írónők sem tevékenykedtek itt, mint a francia Christine de Pizan, aki a 14. században irodalmi síkon szállt szembe a nőellenes sztereotípiákat forgalmazó szerzőkkel, és érvelt a nők művelődéshez való joga, tanulásra való rátermettsége mellett. Azonban ez nem jelenti a női olvasás-írás teljes hiányát.

A különbség a térség általános kulturális helyzetére vezethető vissza. Az alfabetizáció és íráshasználat Kelet-Közép-Európa az 1000. év táján megszervezett államaiban másként alakult, mint Nyugat-Európában.⁵ Akárcsak a szomszédos Csehországba vagy Lengyelországba, a latin írásbeliség Európa nyugatibb régióihoz képest megkésve érkezett Magyarországra, s az írás mint kommunikációs forma csak lassan terjedt el. Anna Adamska az írásbeliség bevezetését vizsgálva a három említett kelet-közép-európai országba a folyamat három szakaszát különítette el. Az első szakaszban (11–12. század) történt meg az írásbeliség bevezetése. Ekkor csak egy nagyon szűk, a klérusból kikerülő literátusréteg létezett, s a szóbeliségnek még nagyon nagy szerepe volt az élet legtöbb területén. A második szakasz (13–14. század) az írás szerepének növekedését hozta a politikai és a társadalmi életben. Főleg a gyakorlati célú íráshasználat (*pragmatic literacy*) szerepe nőtt meg. A német jogrendet követő városok kitűnő terepet jelentettek az írás terjedéséhez. Ekkor alapították a régió egyetemeit (Prága, Krakkó), amelyek kitermeltek egy helyi írástudó réteget. Ebben az időszakban jelent meg az anyanyelvű írásbeliség is.⁶ A harmadik szakaszban (15. század) az írásbeliség áthatotta a társadalmi élet nagy részét, bár egyes területeken a szóbeliség továbbra is meghatározó maradt.⁷ Mindez, amint látni fogjuk, meghatározta a női íráshasználat alakulását is.

A 11–12. századi magyarországi nők íráshasználatáról alig maradt fenn adat. A néhány fennálló bencés apácakolostor⁸ lakóinak mindenképpen rendelkezniük kellett bizonyos egyházi műveltséggel hivatásuk teljesítéséhez. Az imák, szertartások végzése meg az előírt olvasmányok legalább minimális számú könyv jelenlétét szükségessé tették ezekben az intézményekben. A zsolozsmázáshoz az apácáknak tudniuk kellett latinul olvasni, bár azt, hogy a szövegeket

milyen mértékben értették meg, nem tudhatjuk. Az Árpád-kor elején a latin mellett egy ideig a görög nyelvű egyházi kultúra is jelen volt Magyarországon.⁹ A 10. század végén vagy a 11. század elején alapított,¹⁰ majd a 13. században a cisztercieknek átadott, eredetileg görög rítusú veszprémvölgyi apácakolostor lakóinak bizonyára görög szerkönyvei voltak. A 12. század végén és a 13. század elején terjedtek el Magyarországon a bencés rend reformágai, a ciszterciek és a premonstreiek. Ez újabb női kolostorok létesítését, s az apácák számának növekedését jelentette.¹¹

A 13. században érezhető változás állt be a magyarországi íráshasználatban, megkezdődött annak rétegződése. A III. Béla uralkodása idején megszervezett királyi kancellária az előző korszak okleveleinek sokszorosát állította ki. IV. Béla megkísérelte bevezetni az írott kérvényes ügyintézt a királyi udvarban. Az igazságszolgáltatás és az adminisztráció egyre többet használta az írást. Kialakultak a hiteleshelyek, s körülöttük egy világi írástudó réteg kezdett körvonalazódni. A történeti érdeklődés a múltbeli cselekedetek lejegyzéséhez vezetett egyrészt a krónikairadalomban, másrészt a családi oklevelek *narratio* részében. A sokasodó dokumentumok új írástípusok bevezetését eredményezték.¹²

Ebből a századból származnak az első biztos adatok olyan magyarországi világi nőkről, akik olvastak. Ezek egyelőre a társadalmi ranglétra csúcsán álló uralkodóház nőtagjai.¹³ Az Árpád-házi királynék és hercegnők könyveiről több szakirodalmi munka emlékezik meg,¹⁴ bár ezek sokszor tévedéseken vagy pusztán feltételezéseken alapulnak. II. András lányával, a gyermekkorától Tübingiában, leendő férje családjánál nevelkedő Árpád-házi Szent Erzsébettel több kódexet is kapcsolatba hoztak (*Egbert Psalterium*, más néven *Codex Gertrudis* és az ún. *Szent Erzsébet psalterium*).¹⁵ Ám ha voltak is e kéziratok egy ideig a magyar királylány tulajdonában, ami nem bizonyos, „a két könyvet indokolatlan a magyar könyvkultúra keretei közé bevonni. A kódexek magyarországi készítése vagy használata kizárható. Az egyik emlék esetében még az sem bizonyított, hogy II. András király és Gertrúd királyné leányáé volt-e egyáltalán. A másik emlék esetében feltételezhető, hogy egy ideig Erzsébet használta. Egyébként, Erzsébet hiába az Árpád-ház szülöttje, alapvetően Thüningia szentje: itt élt, itt temették el, és emelték a szentek sorába.”¹⁶ Ugyanígy inkább a lengyel, nápolyi és német könyvkultúrához tartoznak Kálmán herceg lengyel feleségének, Saloméának a skalai klarissza zárdára örökített könyvei, V. István lányának, Mária nápolyi királynénak 39 kötete, valamint III. András özvegyének, Habsburg Ágnesnek a köznigfeldi kolostorra hagyott kódexei.¹⁷

Viszont a magyarországi női művelődésről tanúskodnak a IV. Béla lányáról, Szent Margitról szóló különféle források. A szülei fogadalma szerint három-négyévesen kolostorba adott királylány életéről több legenda,¹⁸ valamint az ezek alapjául szolgáló, a szentté avatási eljárás során elrendelt vizsgálat jegyzőkönyve tanúskodik. A legendák mint hagiográfiai szövegek

nem mindig megbízható történeti források, ugyanis céljuk a szentté avatás elősegítése, illetve a tanítás, példamutatás volt, s így hősök/hősnőjük alakját esetenként meglehetősen szabadsággal, a kor szentségi kritériumaihoz alakították. Azonban a Margitról Magyarországon készített legrégebb legenda,¹⁹ melynek szerzője a királylány gyóntatója, Marcellus, valamint az ezen és a tanúvallomásokon alapuló magyar nyelvű legendszöveg, amely Ráskay Lea, margitszigeti apáca 16. század eleji másolatában maradt fenn,²⁰ nagyon közel állnak a vizsgálati jegyzőkönyvek anyagához, s a kolostori íráshasználat szempontjából megbízható forrásnak tekinthetők. Mivel női scriptor keze alól került ki, s női olvasók számára készült, a magyar legenda (a könnyebb olvashatóság kedvéért mai helyesírással átírt) szövegéből idézek néhány részletet, amelyek a hercegnő műveltségéről, olvasási szokásairól árulkodnak, s ugyanakkor jó képet festenek egy királyi hercegnők és főúri lányok által lakott,²¹ 13. századi dominikánus zárda művelődési lehetőségeiről.

Amint a korban megszokott volt a gyermekként kolostorba adott lányok esetén, Margit a zárdában tanult meg olvasni: „Ezen időben [a kolostorba kerülésekor] Szent Margit asszony még jól nem szólhat vala. Ezen időben kezdte Szent Margit tanulni ábct, Ave Mariá-t és kevés időnek utána igen jól kezdte tanulni és énekelni az egyéb kised leányokkal.”²² Tanulótársa, Erzsébet soror, Bodoméri Tamás ispán és a Margitra felügyelő Olimpiádész asszony leánya, szintén gyermekként került a kolostorba.²³ A hercegnőt valamennyi latinra is tanították, mégpedig a tanúvallomásokat tevő apácák között szereplő Katerina nővér.²⁴

A legenda a szent buzgó imaéletét ecsetelve megemlíti az áldozás utáni zoltárolvasását: „Az Úr vacsoráján, a mandátum után e szent szűz be nem megyen vala ő ágyában, de imádkozik vala nagy ájtatossággal és olvas vala zoltárt, állván ő lábain a karban.”²⁵ (A szakirodalom számon tart egy Wolfenbüttelben őrzött zoltároskönyvet,²⁶ amely esetleg az övé lehetett.²⁷) Ájtatosságaira társnőit is tanította, amint azt soror Katerinától, a kolostor *cantrix*ától tudjuk.²⁸ A domonkos fráterek nagy lelkesedéssel hallgatott prédikációinak tanítását is szokása volt továbbmondani társnőinek, miután a latinul felolvasott evangéliumi részeket magyarra fordította, elmagyarította magának.²⁹ E prédikációk, a Szentírás magyarázata mellett, a szentek életéről, Mária csodatételeiről szóltak.³⁰ A prédikációban hallottakon túl Margit a nagypénteket megelőző időszakban „minden napon megolvastatja vala a passiót, Krisztus kínját”,³¹ a szentek, mártírok ünnepeit megelőzően pedig ezek élet- és szenvedéstörténetét meséltette el, vagy olvastatta fel magának.

Mindez eléggé pontosan jelzi, milyen szintű volt a királylány (és társnői) műveltsége. Margitról szóló, először 1933-ban publikált tanulmányában Mályusz Elemér nagyon pontosan jellemzi ezt az íráshasználatot: „Margit ismerte a betűket és azokat el tudta olvasni, ha sokszor hallott és

elismételt szavakká tömörültek. Tehát a zsolozsmáskönyvet, amelyet kezében tartott a folytonos imádkozásnál, azért tudta jól olvasni, mert a szavak fülében is visszacsengtek. A könyv így arra szolgált, hogy kiségitse az éneknél, imánál és támogassa esetleg fáradt, elernyed emlékezetét, hogy ne hagyjon ki semmit a jól ismert mondatokból. Talán így lehetne mondanunk: Margit jól tudta olvasni a már sokszor átismételt szövegeket. Új, ismeretlen textust azonban nem értett meg. Ehhez hiányzott a kellő grammatikai tudása, amelynek elemeire sem oktatták és bizonyára ismeretlen volt előtte a latin szavak fő része is. [...] Tanultsága tehát alacsony fokú volt, semmivel sem több, mint egy átlagos apácáé, bár a kolostorban voltak olyanok is, akik nem tudtak sem olvasni, sem énekelni.”³²

A 13. században, amikor Magyarországon Margit testesítette meg a művelt apácát, Németalföldön, a Rajna vidékén, Franciaországban és Itáliában egy új spirituális irányzat addig példátlan teret nyitott a nők számára úgy a lelkiség, mint az irodalom terén. Az új típusú misztika, amely a 12. század karthauzi (I. és II. Guigo), ciszterci (Clairvaux-i Szent Bernát) és viktorinus (Szentviktori Hugó és Richárd) hagyományaira épült,³³ először biztosított kiemelt szerepet a nőknek a spiritualitásban s a spirituális irodalomban. A gyakran koldulórendi irányítás alatt álló, főként világi nők (harmadrendiek, beginák) egyrészt latin vagy anyanyelvű szövegek szerzőivé, társszerzőivé (gyóntatók által lejegyzett víziók), másrészt hősnőivé (misztikus nők életrajzai) váltak.³⁴ Ennek hátterében azonban a kelet-közép-európainál jóval régibb írásos kultúra, s már virágzó anyanyelvi íráshasználat állt. Bár az új spiritualitás hullámai Magyarországra is eljutottak (ezt jól példázza Margit kegyességi gyakorlata), ennek irodalmi lecsapódása csak a szerzetesek, papok által írott hagiográfiai szövegekben figyelhető meg; a térség új típusú női szentjei nem ragadtak tollat.³⁵ Egyetérthetünk Mályusz Elemérrel, aki imént idézett tanulmányában Margit kapcsán így magyarázza a magyar misztikus irodalom hiányát: „Mivel a miszticizmus nem a népek ősi ösztönéből nőtt ki, hanem, mint kulturális áramlat, a legműveltebbek és legtanultabbak körében fejlődött ki, recipiálásához, magyar árnyalatának kifejezéséhez is elsősorban művelődési tényezők voltak szükségesek. A megértés, bármennyire is töltötte el Margitot, önmagában nem volt elegendő ahhoz, hogy irodalmi munka keletkezzen. [...] Hiányzott a tanultsága ahhoz, hogy önálló gondolatait vagy lelki élményeit latinul megfogalmazhassa, kifejezhesse és elmondhassa.”³⁶

A nők spirituális és irodalmi szerepének bővülésével körülbelül egyszerre, és részben ezzel összefüggésben, az olvasási szokások is megváltoztak, s ez a könyvkultúra átstrukturálódásához vezetett. A hangos vagy félhangos olvasás dominanciája után a néma olvasás elterjedése nemcsak a nőket kevésbé érintő skolasztikus tudományosság felvirágzását tette lehetővé, hanem nagyban hozzájárult a hóraskönyvek (I. kép) divatjának elharapózásához, illetve a meditatív devocionális

1. kép Angyali üdvözlés. *Hóráskönyv*
(Jean COLOMBE műhelye), 15. század, MTAK

szövegek világiak (főként nők) körében való elterjedéséhez.³⁷ Mindez nem jelentette a hangos olvasás, a kisebb-nagyobb közönségnek való felolvasás eltűnését a művelt rétegek körében sem.³⁸ Kelet-Közép-Európában még ekkor is óriási az oralitás szerepe az élet sok területén.

A 14. századi Magyarországon már az új típusú, devocionális célú magányos olvasás felé mutatnak azok az adatok, amelyek az Anjou-ház nőtagjainak könyveiről, olvasottságáról maradtak fenn. Károly Róbert özvegye, Łokietek Erzsébet végrendeletében breviáriumát, amelyet maga is gyakran forgatott, egyik lányára hagyományozta. Nagy Lajos feleségének azóta Czestochowába került misszáljáról és breviáriumáról tudunk. Lajos lánya, a lengyel királynővé választott Hedvig, már lengyelül olvasgatta a Bibliát, a szentek életét, Szent Bernát, Ambrus és Brigitta műveit, s más szövegeket.³⁹

A 14. században szélesedett az íráshasználók köre Magyarországon. Ebből a korból már nemesi származású asszonyok levelezésének darabjait is ismerjük.⁴⁰ Ezek a latin szövegek, akár a korábbi királynői, hercegnői levelek, valószínűleg férfi literátusok tollából származnak.

A század közepén kezdődött meg az észak- és nyugat-magyarországi városokban a német nyelvű írásbeliség, a német kancelláriai nyelv kialakulása.⁴¹ (Az első német nyelvű oklevelet 1346-ban állították ki Pozsonyban.) Ez kezdetben tipikusan a

férfiak által írt és használt jogi szövegeket (oklevelek, városi könyvek, jogkönyvek stb.) jelentett, majd később a történeti, az egyházi irodalom és a világi szépirodalom első megnyilvánulásait.⁴² A német városok íráshasználatának és könyvkultúrájának fejlődését jól mutatja a 15. századi soproni, majd pozsonyi városi írnok, Liebhard Eghenvelder részben saját kezűleg másolt, személyes jegyzetekkel ellátott, 37 kötetből álló könyvtára.⁴³ E városi írásbeliség fontos dokumentumai a végrendeletek. Ezek jelentős részét nők készítették, s van bennük példa könyvek hagyományozására is.⁴⁴

Ez a bővülő német nyelvű írásbeliség képezi a hátterét az első német nyelvű női memoárként számon tartott 15. század közepi kéziratnak,⁴⁵ amelyben Kottanner Jánosné Wolfram Ilona (Székeles Péter soproni polgármester, majd Kottanner János, a bécsi Szent István-székesegyház

kamarásának felesége) elmeséli, hogyan csempészte ki a magyar koronát a visegrádi vár kincseskamrájából, s vitte Komáromba Albert király özvegyének, Luxemburgi Erzsébetnek parancsára, hogy annak születendő gyermekét, V. Lászlót megkoronázhassák. A szöveg nem az asszony kézírása, de az ő elbeszélése nyomán gyakorlott íródeák jegyezhet le a mondottak jelentősebb átszerkesztése nélkül.

E polgári íráskultúra virágzásával szemben a magyar köznemesség nagy része még a 14–15. században is jórészt a szóbeliségben élt.⁴⁶ Fügedi Erik úgy becsülte, hogy az ország minden harmadik nemesi „clan”-jában lehetett egy *litteratus*.⁴⁷ (A középkor végére a nem nemesi írástudók száma megközelíthette a nemesekét.⁴⁸) Mint a középkorban általában, az írni és olvasni tudás nem járt szükségszerűen együtt. Az írni tudás ritkább, s az olvasni tudók képzettsége is különböző fokú volt; egyesek csak könyvírást tudtak olvasni, a nehezebb kurzívót nem.⁴⁹ A levéltárak anyaga azt mutatja, hogy e réteg írásbeliségét szinte kizárólag a jogbiztosító oklevelek és a birtokok igazgatásával kapcsolatos levelek (sokszor szóbeli tárgyalásra adott megbízatások) jelentik.⁵⁰ A korabeli nemesasszonyok alfabetizációs szintjére vonatkozó adatok nincsenek, de a férfiak íráshasználati szokásait tekintve ez sem lehetett magas.

A 15. századi Magyarországon fontos fejlemény az udvari és főpapi körökben kibontakozó humanista íráskultúra. A latin és görög kéziratok gyűjtése és tanulmányozása, az elegáns stílusú humanista levelek írása azonban magas fokú latintudást és iskolázottságot igényelt, s így a magyarországi nőknek alig volt lehetőségük bekapcsolódni ezen írástudói körökbe. Kivételt képeztek az idegen országokból érkező királynék, akik egyrészt privilegizált társadalmi helyzetük, másrészt fejlett íráskultúrájú udvarokban történt neveletésük okán megszerezhették a kellő műveltséget.

A humanista tudósokat maga köré gyűjtő Hunyadi Mátyás felesége, Aragóniai Beatrix kitűnő példa erre. A művelt, könyvszerető és művészetpártoló családból származó nápolyi királylány gondos nevelésben részesült. Műveltségét sokan dicsérték. Mátyás egyik udvari humanistája, Galeotto Marzio a királyné olvasottságáról, pallérozott társalgásáról ír elismerően: „jeles tulajdonsága Beatrixnak [...] bármilyen szóban forgó kérdésre találó szavakat idézni tekintélyes írókból [...]”.⁵¹ Olvasottsága és az ehhez szükséges nyelvtudás mellett, alaposan jártas volt a zenében is. Johannes Tinctoris, a nápolyi udvar neves karnagya és zeneteoretikusa több művét is neki dedikálta.⁵² A budai udvar zenei életének alakításában a királynénak meghatározó szerepe volt, kora legjelentősebb zenészeit próbálta több-kevesebb sikerrel Budára csábítani.⁵³

Műveltségéről és irodalompártolásáról legtöbbet könyvei árulnak el. Amint azt Csapodi Csaba bizonyította, a királynénak saját, a Corvinától elkülönülő könyvgyűjteménye volt. A Mátyás és Beatrix egyesített címerét tartalmazó kódexek a királyné saját könyvei voltak,

nem pedig a reprezentatív uralkodói könyvtár részei. A címerek, illetve az elveszett kötetekről fennmaradt adatok alapján Csapodi huszonöt kéziratos és nyomtatott munkát sorol Beatrix saját könyvei közé, feltételezve, hogy a kor más királynéi gyűjteményeihez hasonló számú (50–100) kötettel bírhatott.⁵⁴

Már fiatal lányként kapott könyveket, hogy elsajátíthassa a klasszikus műveltséget. Volt Vergilius-kódexe, s Cicero több művét is birtokolta, ezek azonban mára elvesztek. Egyes leánykori könyveit Nápolyból magával hozta Magyarországra, például Curtius Rufus Nagy Sándor tetteiről írott munkáját.⁵⁵ Nevelője, a nápolyi udvarban több funkciót is betöltő Diomede Carafa, Magyarországra induló növendéke kérésére kis oktató traktátust készített, melyben tanácsokat adott a jövőendő királynénak, hogy viselkedjen útban új hazája felé, majd ott férjével, annak családjával, illetve alattvalóikkal szemben.⁵⁶ Többek között lelkére kötötte, hogy levelezzen szorgalmasan anyósával,⁵⁷ apjával, fivéreivel és jó ismerőseivel, valamint a pápával,⁵⁸ s tanuljon meg mielőbb magyarul.⁵⁹

Beatrix gyűjteménye Magyarországon tovább gazdagodott egyrészt a királytól ajándékba kapott díszes kódexekkel, másrészt pártfogását kereső humanisták műveivel. Antonio Bonfini, Beatrix felolvasója, Mátyás történetírója, neki ajánlotta *Symposion de virginitate et pudicitia coniugali* című dialógusát.⁶⁰ A nápolyi király követét, Pietro Ransanót, a neves tudóst Beatrix maga bízta meg egy Magyarországról szóló humanista szellemű történelmi mű (*Epithoma rerum Hungarorum*) elkészítésével.⁶¹

Könyvgyűjteményének összetételét vizsgálva, Wehli Tünde arra a következtetésre jut, hogy az Beatrix érdeklődését tükrözi.⁶² A ma ismert kötetek közül kilenc mű a mindennapi élet kérdéseivel és erkölcsi témákkal foglalkozik, hat történelmi tárgyú, négy vallási, három zenei, kettő irodalmi és egy természettudományos.⁶³ A kötetek kivitelezését is figyelembe véve Wehli úgy látja, a királyné könyvei „inkább saját, műveltségéhez igazodó olvasmányigényét, mintsem a reprezentációt, illetve a király politikai céljait szolgálták. Beatrix ezért inkább könyvolvasó, könyvhasználó, nem pedig a szép, drága kiállítású könyvek bibliofil gyűjtője volt.”⁶⁴

A Beatrixot követő magyar királynék, Candale-i Anna és Habsburg Mária szintén művelt hercegnökként érkeztek Magyarországra. Mária királyné udvarában humanisták és reformátorok is megfordultak.⁶⁵ A fiatal királyné érdeklődéssel figyelte az új eszméket, s mint egyes, az udvarában működő prédikátorok, ő is követte egy ideig a még protestánsnak nem nevezhető evangéliumi kegyességet. Luther Márton zsolnárfordításait például az ő kifejezett kérésére zenésítette meg Thomas Stoltzer.⁶⁶ Luther arról értesülve, hogy a frissen megözvegyült királyné „az Evangéliumhoz vonzódna”, 1526-ban neki ajánlotta négy vigasztaló zsolnárt magyarul fordított művét.⁶⁷ Később azonban, amikor világhosszá vált, hogy az utak szétválnak, Mária, részben

bátyjai, V. Károly császár és I. Ferdinánd magyar király nyomására, a katolicizmus mellett döntött.⁶⁸

Mária humanizmushoz való viszonyát mutatja, hogy Erasmus is ajánlott neki egy művet,⁶⁹ s a kor egyik neves magyar humanistája, Oláh Miklós, több mint egy évtizedig volt a titkára. A majdani esztergomi érseket úrnője Németalföldre is magával vitte, amikor V. Károly helytartónak nevezte ki, bár magyarországi udvartartásának többi tagját kénytelen volt hátrahagyni.⁷⁰ Említésre érdemes még Knapp Éva felvetése, hogy egy az ELTE Egyetemi Könyvtárban őrzött, színezett fametszetekkel illusztrált, pergamenre írt, német nyelvű imádságos könyv Habsburg Máriáé lehetett.⁷¹

A királynék számára készített luxuskódexek mellett a 15. század végéről és a 16. század elejéről már főúri és polgári származású asszonyok könyveiről (főként imádságoskönyvek) is vannak adataink.⁷² S ekkor már feltűnnek az első, világi nőnek készített magyar kódexek is. Két magyar nyelvű imádságoskönyvről van szó, amelyeket a nagyvázsonyi pálos kolostor szerzetesei készítettek kolostoruk alapítójának, Kinizsi Pálnak a felesége, Magyar Benigna számára. Az 1492 és 1494 között másolt *Festetics-kódex*⁷³ tartalmazza *Mária kis zsolozsmáját*, a hóraskönyvek szokásos elemét, János evangéliumának a bevezetőjét, Petrarca hét bűnbánati zsolnárat és pár Máriához intézett magánimádságot. Mivel a könyv Kinizsi betegsége idején készült, külön ima szól benne *Pál uram betegségéről*. A reneszánsz díszítésű pergamenkódex korántsem annyira gazdagon illuminált, mint sok nyugat-európai, reprezentációs céllal készített hóraskönyv, vagy a korábban emlegetett hercegnők, királynék birtokában levő *psalteriumok*. Ennek ellenére rokonságban áll velük. Nemcsak az áhítat eszközéül szánták, hanem reprezentációs célokra is, a tulajdonos és családja gazdagságát, hatalmát mutatta meg. Ezt sugallja az első két díszes lap, amelyeken a megajándékozott és férje címerei szerepelnek. A két évtizeddel későbbi, számos iniciáléval díszített *Czech-kódexet*,⁷⁴ Frater M. keze munkáját, kiegészítésnek szánhatták a pálosok a korábbi imakönyvhöz. Tartalmazza a szombati Mária-zsolozsma nyári vesperását és több, a késő középkorban kedvelt imádságot.

A 15. század utolsó harmadában nemcsak a magyar nyelvű kódexek jelentek meg, megindult a magyar nyelvű levelezés is. A Régi Magyar Levéltár középkori magyar leveleket tartalmazó első kötete már számos nőkhöz és nők által írott levelet, illetve nőkkal kapcsolatos más dokumentumot (kötelezvény, kelengyelajstrom stb.) tartalmaz.⁷⁵ Ezek nagy része gazdasági ügyekkel, birtokigazgatási problémákkal foglalkozik, kisebb része családi témájú,⁷⁶ de van köztük verses köszöntő⁷⁷ és szerelmes levél⁷⁸ is. Itt olvasható a Nyulak szigeti domonkos zárda főnökasszonyának, Bocskay Ilonának (Elena priorisszának) egy levele rokonához, Bocskay Istvánhoz, amely Ráskay Lea kezétől származik.⁷⁹ A levéltárak anyagának nagyarányú pusztulása

2. kép Enea VICO: *Pest ostroma a szigeti domonkos apácakolostor ábrázolásával*, rézmetszet, 1542.

3. kép A Nyulak szigeti domonkos apácakolostorban és a budai várban talált ásatási leletek, 15–16. század, BTM (Gál Csaba felvétele)

miatt ez csak egy töredéke a középkori magyar levéltermésnek. Mégis megmutatja, milyen nagy lépést tett a középkor végén a női íráshasználat.

Ennek az ugrásszerű növekedésnek azonban igazi dokumentuma az 1470-es évektől 1541-ig tartó periódusban⁸⁰ papírra vetett kolostori kódexirodalom, amelynek jelentős hányadát apácák másolták, s oroszlánrészét apácák számára vetették papírra.⁸¹ Külön jelentőséget ad ennek a korpusznak, hogy ez az első nagyobb magyar nyelven írott szövegegyüttes. A körülbelül 45⁸² fennmaradt kézirat csak egy kis része az egykori késő középkori magyar nyelvű kódexanyagnak, amelynek nagy része az évszázadok során megsemmisült.

A nagyrészt latinból fordított kolostori irodalom születéséhez több tényező járult hozzá. Első ezek között a 15–16. századi szerzetesi reformmozgalom, amely megszigorította a kolostori fegyelmet, s így szükségessé vált az apácákat ellátni a helyes életmódra tanító, mélyebb lelki életet elősegítő olvasmányokkal. Második tényező az írásbeliség terjedése és a magyar nyelv használatára való igény. Harmadik a nyomtatás megjelenése, ami olcsó latin könyvek sokaságát tette hozzáférhetővé.⁸³ Negyedik pedig egy új, személyesebb vallásosságra törekvő irányzat kialakulása, Magyarországra érkezése.⁸⁴

A vizsgált kolostori irodalom jelentős hányada a két nagy koldulórend, a ferencesek és a domonkosok szorgalmát dicséri. Főként az óbudai klarissza⁸⁵ és a Nyulak szigeti dominikánus zárda⁸⁶ (2–4. kép) szerepe volt nagy a magyar nyelvű íráskultúra alakulásában.

A tizenhárom domonkos kódex mindenikét a Nyulak szigetén használhatták, ötöt biztosan itt is másoltak. Legkorábbi a töredékes *Birk-kódex*, mely Szent Ágoston reguláját és a rendi konstitúciókat tartalmazza magyarul. A fordítást Váczy Pál domonkos szerzetes készítette 1474-ben (a kézirat tulajdonképpen az ő piszkozatpéldánya). A regula ismerete volt az első lépés a reform útján, ezért szövegét rendszeresen fel kellett olvasni az

apácáknak. A hangsúlyozást segítő jelek is láthatóak a szövegben.⁸⁷ Később az olvasmányanyagot⁸⁸ már maguk a zárdalukok másolták. A kolostorban ugyanis több generáción keresztül működő scriptorium létezett, melynek név szerint is ismert írónokai Ráskay Lea, aki egy ideig a kolostor könyvtárosi tisztét is ellátta, s a főnöksasszony mellett titkári feladatokat végzett⁸⁹ és a beteges Legédy Kató, aki valószínűleg a fiatalabb apáca mestere volt.⁹⁰ Ráskay öt kódexen dolgozott, ezek mind közösségi olvasmányoknak készültek, mintegy „a regula illusztrációi.”⁹¹ A már fentebb említett *Margit-legendá* a kolostor szentjéről, a *Domonkos-kódex* a rendalapítóról szól. A *Cornides-kódex* prédikációkat és legendákat tartalmaz az egyházi évről, míg a *Példák könyve* tanulságos történeteket, exemplumokat. Végül a *Horvát-kódex* két Mária-prédikációt, s egy útmutatót a helyes szerzetesi életvitelre. Ráskay feljegyezte kódexeibe az aktuális nagy horderejű eseményeket (a Dózsa-féle parasztháborút, a bácsi országgyűlést, a nádor halálát), illetve a kolostor életében fontos eseményeket (a kápolna felszentelését).⁹² Legédy Kató gyakran fűzött rövid fohászokat szövegeihez, vagy betegségéről panaszkodott („igen fáj fejem”), sőt megrendelőjét is megszólította („Én édes Krisztinám, nám igen szép az könyv mire nem fizetsz.”). A *Gömör-ry-kódex* ráillő imádságaiba pedig a saját nevét iktatta be.⁹³ A zárda következő nagy formátumú másolója, Sövényházi Márta már más írásmintákat követett.⁹⁴ Ő a kolostor életének nehéz időszakában tevékenykedett, amikor az apácáknak többször menekülniük kellett a török elől. Terjedelmes munkája, az *Érsekújvári Kódex* változatos szövegeket tartalmaz (fametszetről másolt, képekkel illusztrált passió, prédikációk, elmélkedések, legendák) jól átgondolt rendben, mintha könnyen hordozható, kisebb könyvtárat pótló gyűjteményt kívánt volna készíteni.⁹⁵ A domonkos kéziratok között mindenképpen megemlíthető még a *Sándor-kódex*, amelyben a fentebb emlegetett Hrostwitha *Dulcitus* című mártírdramája olvasható elbeszéléssé alakítva és a korabeli magyarországi valósághoz alkalmazva (a három keresztény lány kínzója nem a római, hanem a török császár). A félig óráskönyv, verses szövegeket is tartalmazó *Winkler-kódex* egyik másolója Candale-i Anna királyné halálát jegyezte fel.

Az óbudai klarissza klostrom másoló apácáit név szerint nem ismerjük. A legendákat, traktátusokat, cantiókat, passiót, Mária-siralmat, valamint a Test és Lélek vitájáról szóló dialógust egybegyűjtő *Nádor-kódex* bizonyára náluk készült, amint a legendákból és elmélkedésekből

4. kép Könyvtábla sarokveret, ásatási lelet a budai várból, 15–16. század, BTM (Gál Csaba felvétele)

felépülő, terjedelmes *Debreceni Kódex* is. Az utóbbival egyező szövegrészeket tartalmazó, talán szintén innen kikerült *Lobkowitz-kódex* elegáns kötése arra utal, hogy a benne foglalt elmélkedéseket, imákat, legendákat előkelő hölgy, talán egy klarissza fejedelmű használatára szánták. Ha a másoló klarissza nővérek neve ismeretlen is maradt, a számukra két prédikáció- és legendagyűjteményt (*Tihanyi* és *Kazinczy-kódex*) összeállító Fráter F. személyét sikerült azonosítani. A kezdőbetű mögött Lippai Ferenc rejtőzhet, aki a ferences rendben fontos funkciókat töltött be. A *Székeludvarhelyi Kódex* scriptorát, Nyújtódi András frátert személyes motiváció vezette a bibliai Judit könyvének lefordításában: hűgát, a Tövisen apácák Juditot, kívánta ellátni személyre szóló olvasmánnyal. Szintén erdélyi apácák számára, Marosvásárhelyen készült a *Teleki-kódex*, amelybe Szent Bonaventura nyomán állítottak össze regulát, s legendákat, példákat, elmélkedéseket és imádságokat másoltak.

A dominikánák és klarisszák könyvei mellett egy az ozorai beginák számára Pápai Pál ferences szerzetes által másolt breviáriumi típusú zsolnároskönyv is fennmaradt, a *Kulcsár-kódex*. A premontrei apácák kolostorainak 16. század eleji reformja három kódexet is eredményezett: a 16. századi másolatban 15. századi zsolná- és himnuszfordításokat őrző *Apor-kódexet*, a liturgikus előírások fordítását tartalmazó, s mint ilyen, egyedi *Lányi-kódexet*, valamint egy imagyűjteményt, a *Pozsonyi Kódexet*.⁹⁶ A szakirodalomban felmerült, hogy a somlósárhelyi premontrei apácák hiteleshelyet is működtettek volna a középkor végén,⁹⁷ ám Solymosi László az előbb bencés, majd premontrei zárda okleveleit, illetve a premontreieknek pecsétkészítést engedélyező királyi oklevelet megvizsgálva meggyőzően bizonyította, hogy a konvent „nem volt hiteleshely, jogi írásbelisége a saját intézményi dolgainak és a földesuraságát érintő jogügyleteknek a megőrkítését szolgálta.”⁹⁸

Végül pedig nem szabad megfeledkeznünk a lövöldi karthauzi kolostorban működött névtelen szerzetesről, aki a mindkét nembeli „együgyű” testvéreknek fordított, kompilált egy tekintélyes prédikációgyűjteményt (*Érdy-kódex*) az ünnepnapokra előírt bibliai részek fordításával, s aki a kódexhez írott latin előszava szerint az anyanyelvű kegyes olvasmány eszközével kívánt szembeszállni a „veszedelmes lutheri eretnekséggel”.⁹⁹

A török hódítás elűzte az apácákat kolostoraikból, s ők menekítették magukkal könyveiket is Észak-Magyarországra, ahol azokat még a 17. században is használták utódaik. Bár a 16. század eleji magyar nyelvű női írásbeliség nem volt sem olyan bőséges, sem olyan változatos, mint a nyugat-európai, az itteni íráshasználattal szokások kontextusában nézve, igencsak jelentős. Az anyanyelvű szövegek használata a középkor végére a magyarországi nők egy szűk rétege számára alapvető szükségletté vált.

JEGYZETEK

- Richard de BURY, *Philobiblon: A könyvek szeretete*, ford., jegyz., BODOR András, bev. JAKÓ Zsigmond, Bukarest, 1971, 79–80.
- SHAHAR 2004, 72–74, 205–228, 281–286.
- Néhány cím a téma gazdag szakirodalmából: BELL 1982; DRONKE 1984; LARRINGTON 1995; MULDER-BAKKER 2004.
- L. *A magyar iskola első évszázadai / Die ersten Jahrhunderte des Schulwesens in Ungarn (996–1526)*, szerk. G. SZENDE Katalin, Győr, Xántus János Múzeum, 1996.
- L. ADAMSKA – MOSTERT 2004.
- A magyar nyelv esetében erre a következő szakaszban került sor.
- ANNA ADAMSKA, *The Introduction of Writing in Central Europe (Poland, Hungary and Bohemia) = New Approaches to Medieval Communication*, ed. Marco MOSTERT, INT. MICHAEL CLANCHY, Turnhout, Brepols, 1999, 165–189, főként 168, 188.
- Gyulafehérvár, Pozsony (?), Esztergom-Sziget, Vásárhely, Bökénysomlyó (?). L.: ROMHÁNYI 2000, 15, 24, 29, 53, 72.
- MORAVCSIK Gyula, *Görögnyelvű monostorok Szent István korában = Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, szerk. SERÉDI Jusztinián, Budapest, 1938, I, 387–422.
- A görög alapítólevél 1109-es átirata maradt fenn. L.: ÁRPÁD-KORI OKLEVELEK: 1001–1196, főszerk. GYÖRFFY György, Budapest, 1997, 35–37, 123–125.
- Ciszterciek: Brassó, Pozsony, Ivanics, Veszprémvölgy. Premontreiek: Mórchida, Brassó, Ivanics, Kalocsa (?), Nagyszeben, Szalánkemén, Somlósárhely, Szeged. (Egy részüket jóval a rendek magyarországi megtelepedése után alapították vagy adták át nekik.) L.: ROMHÁNYI 2000, 15, 32, 34, 45, 46, 53, 60, 61, 72, 73.
- László VESZPRÉMY, *The Birth of a Structured Literacy in Hungary* = ADAMSKA – MOSTERT 2004, 161–181.
- Árpád-házi hercegnők latin nyelvű levelei már korábról is maradtak fent. (Pl. II. Géza hűgának, Zsófiának sorai 1146–1148-ból. A hercegnő, miután jegyese családja nem rangjához illően bánt vele, a tervezett dinasztikus házasság helyett belépett az admonti kolostorba.) Ám ezek szép latin stílusa valószínű, hogy hivatásos tollforgatók műveltségét dicséri. A királylányoknak a közlés írásba foglalásának szándéka és a tartalom anyanyelvű szóbeli megfogalmazása tulajdonítható. Zsófia leveleit l.: MAKKAJ–MEZEY 1960, 110–114. A 13. században az ilyen királynői, hercegnői levelek is megszorodtak, jelezve az írás fontosságának növekedését. L.: IV. Béla feleségének, Máriának (MAKKAJ – MEZEY 1960, 163–164.), unokájuknak, Kunigunda cseh királynénak (MAKKAJ – MEZEY 1960, 170–177.) és Kunigunda anyjának, Anna halicsi királynénak (Makkaj – Mezey 1960, 175.) missziliseit.
- A bibliográfiai adatok összesítését l. HOFFMANN Edit, *Régi magyar bibliofilek*, előszó, jegyz., szerk. WEHLI Tünde, Budapest, 1992, 213–214.
- A rájuk vonatkozó bibliográfiai tételekről l. WEHLI Tünde, *Szent Erzsébet kódexei Cividaleban = Maradandóság és változás*, szerk. BODNÁR Szilvia et al., Budapest, 2004, 73–84.
- Uo.*, 83.
- CSAPODI – TÓTH – VÉRTESY 1987, 23–24.
- Ezelekről l. KLANICZAY 1994.
- Magyarul l. *Boldog Margit élettörténete* = SZENT MARGIT 1999, 27–57.
- OSZK, MNy 3. Hasonmás és betűhű szövegkiadása: *Szent Margit élete. 1510*, bev. P. BALÁZS János. Budapest, 1990.
- Margiton kívül még három királyi hercegnő, s számos főrangú származású nővér lakott a kolostorban. Az ilyen típusú királyi kolostorokról l. KLANICZAY Gábor, *Családi kolostor: a szent hercegnők uralkodói rezidenciája* = GLATZ 1993, 13–26; Margit kolostori „udvará”-ról l. *Uo.*, 18–21.
- SZENT MARGIT 1987, 111.
- SZENT MARGIT 1987, 173.
- SZENT MARGIT 1987, 170.
- SZENT MARGIT 1987, 114.
- Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. Helmst. 52.
- L.: CSAPODI Csaba, *XIII. századi magyarországi Psalterium Wolfenbüttelben*, Magyar Könyvszemle (91) 1975/3–4, 231–242. A zsolnároskönyv díszítését később vizsgáló Wehli Tünde nem erősíti meg ezt a feltevést. L.: WEHLI Tünde, *A wolfenbütteli zsolnároskönyv könyvfestészeti szempontból = Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, 1989, 251–258.
- SZENT MARGIT 1987, 115.
- SZENT MARGIT 1987, 116.
- SZENT MARGIT 1987, 116.
- SZENT MARGIT 1987, 114. A vizsgálat során erről több apáca tanuskodott. L. Katalin priorissa, Jolent soror és Erzsébet soror vallomását: *Vizsgálat Margit szűznek életéről, magatartásáról és csodatetteiről* = SZENT MARGIT 1999, 64, 74, 116.
- MÁLYUSZ 2003, 89.

- 33 Erről l.: Kurt RUH, *A nyugati misztika története I. A patrisztikus alapok és a 12. század szerzetesi teológiája*, Budapest, 2006, 231–451.
- 34 A kor női misztikájáról l.: DINZELBACHER – BAUER 1985; Dinzelbacher 1993; Kurt RUH, *A nyugati misztika története II. A 12. és a 13. századi női misztika és az első ferencesek misztikája*, Budapest, 2006, 15–421.; MCGINN 1998; POZZI – LEONARDI 2001; Alois M. HAAS, *A női misztika irodalmi formái* = Alois M. HAAS, *Felemelkedés, alászállás, áttörés. A misztikus tapasztalat és a misztika nyelve*, Budapest, 2011, 203–216.
- Az új spiritualitás által áthatott női közösségekről és írás-haszról a szövegről gazdag szakirodalom szól. Néhány fontos mű: Herbert GRUNDMANN, *Religiöse Bewegungen im Mittelalter: Untersuchungen über die geschichtlichen Zusammenhänge zwischen der Ketzerei, den Bettelorden und der religiösen Frauenbewegung im 12. und 13. Jahrhundert und über die geschichtlichen Grundlagen der deutschen Mystik*, Berlin, 1935 (Historische Studien, 267); LEWIS 1996; SIMONS 2001; WINSTON-ALLEN 2004; SCHEEPSMA 2004; VAN ENGEN 2008.
- 35 Az uralkodóházakból kikerülő közép-európai új női szent típusát Klaniczay Gábor jellemzi, és hasonlítja össze az itáliai női misztikusokkal. L. KLANICZAY Gábor, *A női szentség mintái Közép-Európában és Itáliában* = KLANICZAY 1994, 93–244.
- 36 MÁLYUSZ 2003, 100.
- 37 Paul SAENGER, *Az olvasás a középkor utolsó századaiban* = CAVALLO – CHARTIER 2000, 136–167.
- 38 Az udvari kultúra terén erről l. Joyce COLEMAN, *Public Reading and the Reading Public in Late Medieval England and France*, Cambridge, 1996.
- 39 CSAPODI – TÓTH – VÉRTESY 1987, 34.
- 40 L. Dózsafi Jakab feleségének rokonához intézett sorait jobbjáyaik jogtalanul elvett ökreinek, köpönyegének és fejzétének visszaszolgáltatásáról 1326-ból (MAKKAI – MEZEY 1960, 238.); Domokos deák nagynénjéhez, Semjéni Klárához intézett kérését 1363-ból, hogy küldjön neki pénzt a tanulmányaihoz szükséges tankönyvre (MAKKAI – MEZEY 1960, 248–249.); valamint Jutasi Ilona, veszprémi apáca sorait 1365-ből, amelyben rokonát, Fusco Lászlót öröklött birtoka védelmére kéri (MAKKAI – MEZEY 1960, 249.).
- 41 MOLLAY 1982, 120–127.
- 42 MOLLAY 1982, 121. A középkori német írásbeliségről még l.: VIZKELETY András, *Német írásbeliség és irodalmi műveltség a középkori Magyarországon* = *A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László – ORLOVSKY Géza, Budapest, 2008², 90–97; MOLLAY Károly, *Többnyelvűség a középkori Sopronban*, Soproni Szemle (21) 1967, 155–171, 205–223, 317–333; (22) 1968, 37–58.
- 43 SZELESTEI N. László, *Liebhart Eghenvelder egy kódexe az esztergomi Ferences Könyvtárban*, Magyar Könyvszemle (93) 1977/3, 271–274.; SZENDE 2004, 223–225., 227–229.
- 44 A Szende Katalin által vizsgált pozsonyi, soproni és eperjesi középkori végrendeletek 38,4%-a, 32,4%-a, illetve 45,1%-a nőtől származik, amint az összes pozsonyi és soproni végrendeletben előforduló könyvhagyaték 10,7%-a (9 db), illetve 4%-a (4 db) is. SZENDE 2004, 84, 118. Szintén végrendeletből tudjuk, hogy 1505-ben Ursula asszony, Paulin mester özvegye, könyveit a beszercei kápolnára hagyta, s elrendelte, láncolják őket az ülésekhez. CSAPODI – TÓTH – VÉRTESY 1987, 81.
- 45 Eredeti példánya a bécsi Nemzeti Könyvtárban, jelzete Cod. 2920. Kritikai kiad.: *Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin (1439–1440)*, hrsg. Karl MOLLAY, Wien, 1971. Magyarul: *A korona elrablása: Kottanner Jánosné emlékirata: 1439–1440*, ford., kiad. MOLLAY Károly, Budapest, 1978.
- 46 FÜGEDI 1981.
- 47 FÜGEDI 1981, 456.
- 48 FÜGEDI 1981, 458.
- 49 FÜGEDI 1981, 455.
- 50 FÜGEDI 1981, 455.
- 51 MARZIO 1977, 76.
- 52 CSAPODI 1964, 201.
- 53 MIKÓ 2008, 253.
- 54 CSAPODI 1964.
- 55 ELTE Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 4.
- 56 Kézirat: Párma, Biblioteca Palatina, Ms. Parm. 1654. Latin, magyar és olasz nyelvű modern kiadása: CARAFA 2006.
- 57 CARAFA 2006, 68.
- 58 CARAFA 2006, 83–84.
- 59 CARAFA 2006, 79.
- 60 Egyetlen középkori kézirat példányát az OSZK őrzi, jelzete Cod. Lat. 421. Magyarul: Antonio BONFINI, *Beszélgés a szüzességről és a házasság tisztaságáról*, ford., bev., jegyz., MURAKÖZY Gyula, Budapest, 1985, I–II. Vö.: PAJORIN Klára, *Bonfini Symposionja*, Irodalomtörténeti Közlemények (85) 1981/5–6, 511–534.
- 61 Petrus RANSANUS, *A magyarok történetének rövid foglalata*, bev., ford., jegyz. BLAZOVICH László – Sz. GALÁNTAI Erzsébet, Budapest, 1985, 38.
- 62 WEHLI 2010, 204–205.
- 63 WEHLI 2010, 204.
- 64 WEHLI 2010, 206.
- 65 CSEPREGI 2005.
- 66 CSEPREGI 2005, 50.
- 67 LUTHER Márton, *Négy vigasztaló zsoltár Mária magyar királynéhoz (A 37., 62., 94., 109. zsoltár magyarázata)*, 1526, Budapest, 1996 (Magyar Luther Könyvek, 5). Idézet: 29.
- 68 CSEPREGI 2005, 51–55.
- 69 ROTTERDAMI ERASMUS 2004.
- 70 FAZEKAS István, *Oláh Miklós, Mária királyné titkára (1526–1539)* = RÉTHELYI 2005, 37–43.
- 71 Cod. Germ. 3. L.: KNAPP

- 72 A polgárásszonyok könyveiről már volt szó a végrendeletek kapcsán. Hogy nemcsak a tehetősebb rétegbe tartozó nőknek lehettek könyvei, bizonyítja egy 1520 körüli adat, miszerint a kelénpataki plébános szakácsnéjának szolgálatba lépéskor imádságos- és más könyvei voltak. CSAPODI – TÓTH – VÉRTESY 1987, 81.
- 73 OSZK, MNY 73. Kiad.: *Festetics-kódex. 1494 előtt*, kiad. N. ABAFFY Csilla, Budapest, 1996 (Régi Magyar Kódexek, 20).
- 74 MTAK, K42. Kiad.: *Czech-kódex: 1513*, kiad. N. ABAFFY Csilla, bev. N. A. Cs., CSAPODI Csaba, Budapest, 1990 (Régi Magyar Kódexek, 4).
- 75 HEGEDŰS – PAPP 1991. Női és nőknek küldött levelek: 4, 26, 27, 31, 58, 59, 60, 62, 69, 70, 73, 84, 85, 89, 92, 128, 139, 142, 155, 160, 162, 164, 166, 177, 200, 208, 210, 213, 215, 232, 233, 234, 235, 239, 243. Egyéb nőikkel kapcsolatos iratok: 17, 33, 39, 45, 158, 162, 165, 194, 229, 231. (A dokumentumok sorszámat adom meg.) Ezek teszik ki a közölt anyag 18,4%-át.
- 76 Pl. Kanizsai Orsolya és férje, Nádasdy Tamás levelezése. HEGEDŰS – PAPP 1991, 213, 232, 233, 235, 243.
- 77 Török Imre verses üdvözlőjegyeséhez, Krisztinához 1485-ből. HEGEDŰS – PAPP 1991, 4.
- 78 Thurzó Elek szerelmes levele Székely Magdolnához 1528-ból. HEGEDŰS – PAPP 1991, 73.
- 79 HEGEDŰS – PAPP 1991, 62. Vö.: HAADER Lea, *Elena priorissza levele*, Magyar Nyelv (91) 1995/4, 420–431.
- 80 A korábban másolt három magyar nyelvű kódex nem biztos, hogy női használatban volt, ezért róluk itt nem lesz szó.
- 81 Erről máig a legjobb összefoglalás: HORVÁTH 1944, 111–290. A kódexekre vonatkozó adatok összegzését, s a velük kapcsolatos új kutatási eredményeket l. a 2009–2010-es nyelvemlék-kiállítás katalógusában: MADAS 2009, valamint az erre épülő honlapon: <http://nyelvemlekek.oszk.hu/>. A továbbiakban helytakarékoságból nem közlöm külön jegyzetben minden egyes említett kódex lelőhelyét, kiadásait; ezek könnyen megtalálhatóak a honlapon.
- 82 A szám azért hozzávetőleges, mert egyes kódexeket egybekötötték, mások kisebb darabokra bomlottak.
- 83 HORVÁTH 1944, 111–125.
- 84 MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Budapest, 1971, 299–304.
- 85 Róluk l. KARÁCSONYI János, *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*, II. Budapest, 1924, 482–509.
- 86 Történetéről l. HARSÁNYI András, *A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt*, Debrecen, 1938, 104–110; KIRÁLY 1979. A 15–16. századi eseményekről (rendi reform, anyanyelvű irodalom, menekülés a szigetről) KIRÁLY 1979, 152–165.
- 87 L.: LÁZS Sándor, *A Birk-kódex keletkezése. Alkotói szándékok és módszerek a 15. századi domonkos reformban*, Irodalomtörténeti Közlemények (110) 2006/3–4, 337–356. Váci Pálról l. LÁZS Sándor, *Szent Ágoston regulájának 15. századi magyar fordítója*. Váci Pál munkássága a 15. századi domonkos rendi reformban, Irodalomtörténeti Közlemények (109) 2005/2–3, 188–204.
- 88 Láz Sándor ezeket az olvasmányokat a nürnbergi reformált dominikánák könyveivel hasonlította össze, s arra a következtetésre jutott, hogy a magyar apácák könyvanyaga nem nevezhető korszerűtlennek: Láz Sándor, *A Nyulak szigeti domonkos apácák olvasmányainak korszerűsége* = MADAS 2009, 123–139.
- 89 Vö. Elena priorissza levelével.
- 90 HAADER Lea, *Arcképtörédek ómagyar scriptorokról* = MADAS 2009, 64–74; HAADER 2004.
- 91 HAADER 2004, 202.
- 92 HAADER 2004, 201–202.
- 93 HAADER 2004, 202–203.
- 94 HAADER 2004, 202.
- 95 MADAS Edit, *Az Érsekújvári Kódex mint a menekülő apácák hordozható könyvtára és két új forrásazonosítás (Műhelytanulmány) = Szöveg – emlé – kép*, szerk. BOKA László, P. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, 2011, 91–104.
- 96 További könyveikről l. Láz Sándor, *A megkerült Pozsonyi Kódex és Szegedi Antifonale, valamint két elkallódott kézirat*, Magyar Könyvszemle (122) 2006/2, 146–160.
- 97 Láz Sándor a *Pozsonyi Kódexet* másoló deákokról azt feltételezte, hogy ennek a hiteleshelynek a scriptóriumában működtek. Láz Sándor, *A Pozsonyi Kódex írói és műveltségük*, Századok (143) 2009/2, 467–486.
- 98 SOLYMOSI László, *Apácakonvent mint hiteleshely? A somlósárhelyi apácák jogi írásbelisége a középkorban = Corde aperto. Tanulmányok Kredics László nyolcvanadik születésnapjára*, szerk. HERMANN István, KARLINSZKY Balázs, VARGA Tibor László, Veszprém, 2012, 295–316, idézet: 308.
- 99 *A Néma Barát megszólal. Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből*, kiad., utószó, jegyz. MADAS Edit, Budapest, 1985, 11.

*Ágnes Korondi***WOMEN READERS AND WRITERS IN MEDIEVAL HUNGARY**

The paper offers an overview of women's literacy in medieval Hungary. Due to the later introduction of writing in Hungary, literacy in general developed differently than it did in Western Europe. This was true among women as well. There were no Hungarian women authors who could be compared to Hildegard von Bingen or Christine de Pisan. In all likelihood, the nuns of medieval Hungary were probably the first women who were able to read and possibly write. There are some data suggesting that after the 12th century some female members of the royal house might have owned books, but their level of literacy was not very high. Some of the correspondence of noble women from the 14th century has survived, while a century later burgher women in the German speaking towns began to write. Humanism influenced only the education and books of the Hungarian queens born and educated in foreign countries. Many codices copied by and for women were prepared at the end of the 15th century and during the first decades of the 16th. They contained Hungarian-language sermons, legends, prayers, and treatises translated from Latin, mostly for the use of Dominican and Franciscan nuns, for whom written vernacular texts were already a necessity at the end of the Middle Ages.

Deus cui proprium
 est miserere
 mihi semper & par
 cere suscipe de
 precationem nostram
 & quos delict
 toꝝ cathena
 constringit.
 miseratio tua
 pietatis absol
 uat. P.

Rege q̄s d̄ne f
 mulum tuū
 HERMANNO

GERTRÚD KIRÁLYNÉ IMAKÖNYVEL A KEZÉBEN

Wehli Tünde

A *Landgrafenpsalter* néven ismert kódex¹ jellegzetes 13. századi imakönyv. Kalendáriumot, psalteriumot, canticát, minden-szentek litániáját és halotti officiumot tartalmaz. A litánia két kolumnás oldalainak felső szegélyébe festett ívek alá szentek mellképei kerültek. Sorukban három házaspár is látható. Közülük I. Tübingi Hermann tartománygróf és felesége, Wittelsbach Zsófia, névvel jelölt. A cseh és magyar királyi pár névtelen („REX BOEMIE” és „REGINA BOEMIE”, illetve „REGINA VNGARIE” és „REX VNGARIE”), de bennük I. Přemysl Ottokár cseh király és felesége Konstancia királyné, II. András magyar király testvére, valamint IV. Merániai Bertold herceg leánya, Gertrúd királyné és férje, II. András sejtethők (f. 175v). A három családot a rokoni-dinasztikus szálakon túl 1211-ben politikai érdek is fűzte egymáshoz. A politikai kapcsolatokat a magyar királyi pár leányának, Erzsébetnek és a tübingi gróf Lajos fiának házassági terve pecsételte meg. Az ekkor még gyermek, később kanonizált Magyarországi (német nyelvterületen Tübingi) Szent Erzsébet hercegnő Wartburg várába költözött. Mivel Gertrúd 1213-ban merénylet áldozata lett, a kódex csak ezt megelőzően, de 1211 után készülhetett. Az említett képek a litánia szövegébe kerültek. A szöveg több helyen említi Hermann gróft (uralk. 1190–1217). Ő az érdekcsoport politikájának egyik mozgatója, aki a művészetek pártfogójaként is nevet

1. kép I. Tübingi Hermann tartománygróf és felesége, Wittelsbach Zsófia. *Landgrafenpsalter*, pergamen, 1211–1213 k., Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek

szerzett magának. A kódex megrendelőjeként is számolhatunk vele. A kódexet típusa és a kor szokása szerint leginkább a mélyen vallásos Zsófia használhatta. Zsófia szerette és gondosan nevelte későbbi menyét, Erzsébetet, akiben a kézirat későbbi tulajdonosát sejthetjük. Zsófia és környezete számára a magánáhítatban megnyilvánuló vallásosság jellemzője a laikusok 13. századi ájtatossági könyveinek gyűjtése és olvasása volt. Mindez Gertrúd és Konstancia esetében sem kizárt, de a nők kezébe adott könyv reprezentációs szereppel is bírt. E két okból kerülhetett könyv a kódex három nőalakjának kezébe.²

JEGYZETEK

- ¹ *Landgrafenpsalter*, Alsó-Szászország (?) 1211–1213 k. Pergamen, ff. 181, 24,5×17,5 cm., festett-aranyozott képek, iniciálék, modern kötésben, Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, HB II 24.
- ² *Sankt Elisabeth, Fürstin, Dienerin, Heilige*. Aufsätze, Dokumentation, Katalog, hrsg. von der Philipps-Universität Marburg, Sigmaringen, 1981, 350–352 (Kat. 19. R. Kroos) (a korábbi irodalommal); digitalizált változat: [digital.wlb-stuttgart.de/digitale-sammlungen/seitenansicht/?no_cache=1&tx_dlf\[id\]=1415&tx_dlf\[page\]=22&Seite=8&ccHash=8234133f6cbabf65aa45a8bc3a](http://digital.wlb-stuttgart.de/digitale-sammlungen/seitenansicht/?no_cache=1&tx_dlf[id]=1415&tx_dlf[page]=22&Seite=8&ccHash=8234133f6cbabf65aa45a8bc3a); *Bayern Ungarn: Tausend Jahre – Bajorország és Magyarország ezer éve, Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2001 im Oberhausmuseum Passau*, hrsg. Wolfgang JAHN, Veröffentlichungen zur Bayrischen Geschichte und Kultur, Bd. 43, Augsburg, 2001, 113–114., az újabb irodalommal.

ÁRPÁD-HÁZI SZENT MARGIT ALAKJA EGY XV. SZÁZADI FAMETSZETEN¹

Kerny Terézia

Árpád-házi Szent Margit Magyarországon őrzött képzőművészeti ábrázolásai közül a legkorábbi, egyben a legközismertebb alkotás az esztergomi Keresztény Múzeum Metszettárának színezett fametszete.²

A metszetet először első ismert tulajdonosa, Theodor Oswald Weigel közölte az August Christian Adolf Zestermannal közösen 1866-ban kiadott, *Die Anfänge der Buchdruckkunst in Bild und Schrift* című katalógus második kötetében. Tőle került Simor János hercegprímás tulajdonába, aki gyűjteményét, köztük a metszetet is végrendeletileg az általa alapított Keresztény Múzeumra hagyta. 1895-ben a Szilágyi Sándor szerkesztette millenniumi *Magyar Nemzet Története* sorozat Marczali Henrik által írt második kötetének hatodik könyvében *Az Árpádok kihalása* fejezetben közölték egész oldalas mellékletként, de már, mint „Némethy Lajos birtokában lévő XV. századi színezett fametszetet”. Legutóbb 2000-ben, a *Kereszténység ezer éve* című nagyszabású kiállításon mutatták be előbb a Vatikáni Múzeumban, majd a Magyar Nemzeti Múzeumban. A katalógusba Kontsek Ildikó írt róla egy rövid tételt, s ugyanebben a kiadványban Szilárdfy Zoltán is említette a magyar szentek barokk kori ikonográfiájáról írt nagyobb tanulmányának Szent Margitról szóló fejezetében.

Két hengeres, profílozott lábazatú és fejezetű oszlop tartotta félköríves árkád alatt kockás padozaton (heraldikailag) balra fordulva áll Árpád-házi Margit. A későbbi laparanyozás elrejti nyitott koronáját. Mögötte hatalmas dicsfény látható 11 (?) koronggal (?). Viselete domonkos rendi habitus: vászonból készült földig érő, hosszú ujjú fehér felsőruha deréknál összefogott

övvel, amelyre fekete palást borul. Fején fekete vélum látható. Jobb kezével egy szárú, egyetlen kinyílt virágú liliomot emel magasra. Bal kezében csukott, hátsó könyvborítóján öt verettel, oldalán két csattal összefogott kisméretű bőrkötésű könyvet tart. Kézfejét az attribútumok teljesen eltakarják. Jobbra a lábánál lent, szorosan a hengeres oszlop lábazatának profilját követve egy kerek talpú címerpajzs áll, benne hármashalmon kettős kereszt. A pajzs fölé nyitott, térben ábrázolt abroncsú korona illeszkedik. Pártázatát öt lombos ág díszíti, abroncsába hat (tizenkettő) drágakövet foglaltak bele. Margit feketére festett kivillanó cipőjének orra egészen a lap aljára került. Ez arra utal, hogy egy utólagos beavatkozás során levágták a metszet legalsó részét. Hogy ez a megcsönkített felület üres keretelés volt csupán, vagy feliratot (Margit nevét) is tartalmazott, az mindaddig kérdéses marad, amíg elő nem kerül még egy levonat. A metszetet kinyomtatása után közvetlenül kifestették. Az újabb, tussal történő beavatkozásra közvetlenül a grafika kinyomtatása után kerülhetett sor, amit a habitus egyértelmű rendi megkülönböztetése (fekete palást és vélum) indokolt. Ezt követte vagy azonnal, vagy egy későbbi ismeretlen időpontban a teljes lap akvarell technikával való befestése. A dicsfényt és a koronát laparannyal vonták be. A liliom szára és levele zöld, a virág eredeti színének megfelelően fehér maradt. A könyvborító és a címerpajzs cinóber vörös színt kapott, a kettős kereszt festetlen. A háttér az eget jelezve fentről lefelé egyre halványuló világoskék, a padozatnál már teljesen fehér. A perspektivikusan, rövidülésben ábrázolt padozat téglány alakú burkoló lapjait zöldre festették. Az árkád és az oszlopok rózsaszínűek. Margit ismertetőjegyeit a metsző erősen kiemelte.

Az attribútumokat, építészeti és heraldikai elemeket aprólékosan megvizsgálva figyelemreméltó észrevételek tehetők. A felsorolt ismertetőjegyek ugyanis a Margit legendáiban (*Legenda vetus*, *Legenda minor*, *Legenda maior*), az 1276-ban fölvetett szentté avatási jegyzőkönyvben, valamint 1276 és 1320 között, a *Legenda vetus* átdolgozása nyomán íródott, a *Gömöry-kódex*ben megőrződött verses zsolozsmájában szereplő ereklyékkel, a Margit által olvasott liturgikus művekkel, de még a Szűz Mária tiszteletére szentelt kolostor részleteivel is, egytől-egyig pontosan meghatározhatók. Sőt mi több, régészeti leletekkel igazolhatók, s máig fennmaradt, konkrét alkotásokkal azonosíthatók! A Margit bal kezében tartott kötet például nem lehet más, mint az a psalterium, melyről magistrája, Olimpiádesz asszony is megemlékezett vallomásában: „mindig kezében volt a zoltároskönyv, nagybőjt alatt.” „Mert mindig a kezében láttam a zoltároskönyvet, kivéve mikor evett, s mikor a misén vett részt.” Csapodi Csaba mutatta ki, hogy a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekben őrzött, 1259 és 1261 között íródott és miniatúrával (320 × 225 mm) zoltároskönyv Margit személyes használatára készülhetett. Plauzibilis érvelését a kódexszel újabban foglalkozó kutatók sem kérdőjelezték meg. A liliomról a *Legenda maior*ban és a *zsolozsmában* olvashatunk: „Tudta ugyanis, hogy a liliomos szüzesség ragyogó és jó illatú

virága az egyház hajtásának díszé, Isten életszentséget felragyogtató képe. Krisztus Király nyájának kiválóbbik része.” *Zsolozsmájában*, mint tündöklő liliom („Candenti vernans lilio”) tűnik fel, aki liliomot, ékes koszorút visel, illata ékes („Lilia conferto / Redolensgerit insita serto”). A virág szimbólummal közvetetten összefüggésben állnak a *Legenda vetus* sorai is: a királylány szeretett a kolostor kertjében tartózkodni, tisztán tartotta a kertet és söprögette az ösvényeket. Attribútum természetesen az ugyancsak pontosan azonosítható rendi öltözéke is, a *zsolozsmában* hófehér virághoz hasonlított ruhája („Floris amictus nivei”) és szűzi fátyla („Virgo iam velata”), melyekről tudjuk, hogy csodatévő erővel bírtak, s emiatt habitusának különböző darabjait gyakran kölcsönkérték az apácáktól és betegeket gyógyítottak meg sikeresen velük. V. István leányához, Erzsébethez betegségek orvosságaként odavitték a szent szűz ciliciumát, skapuláréját, fátylát és más ruhadarabjait. A becses ruhadarabok a dominikánák, majd a pozsonyi klarisszák inventáriumában egészen a XVIII. századig nyomon követhetők. Ha tovább vizsgálódunk, újabb, érdekes megfigyeléseket tehetünk. Az oszlopos árkád a kolostorkertet körülvevő árkádos folyosót, az apácák séta közben végzett elmélkedő-szemlélődő imádságának helyét, a kerengőt idézi fel, mely szintén megjelenik a legendában, például amikor a Duna kiáradásakor Marcellus felmászott a falra: ahol az oszlopok vannak, amelyek a kolostor kerengőjét alkotják. A két hengeres oszlop egyébként ez esetben sem fiktív építészeti elem, nem kulissza. A margitszigeti kolostor ásatásai során ugyanis egészen pontosan ilyen profillal ellátott lábazatú pillérek kerültek elő. A kockás kőpadozat látszólag lényegtelen háttér. Számtalan hasonló példát lehet hozni a kortárs grafikai anyagból. Ám, ha a legenda ismeretében szemléljük, rögtön értelmezhetővé, sőt attribútummá válik, melyről szintén sokszor olvashatunk Margit legendáiban, amikor a konyhát, a dormitóriumot, a refektóriumot, a kart és kerülőt, vagy az ambitust gyakorta megsöpri. Alighanem ez utóbbit, vagyis a kerengő padozatát örökítették meg a metszeten. Az attribútumokat szemlélve feltűnő – bár korábbi hazai ábrázolásokat nem ismerünk, tehát nem tudhatjuk biztosan, hogy ábrázolták-e így valaha is Margitot Magyarországon – hogy az önmagát sanyargató vezeklő eszközei, a cingulum, a vesszőnyaláb, a sündisznó bőrből saját maga varrta korbács és a szögekkel bélelt kapca hiányoznak jelvényei közül, holott ezekre is számtalan utalás történik mind legendáiban, mind szentté avatási jegyzőkönyvében. De hiányzik Margit kezéből a kereszt is, jóllehet a feszület kardinális szerepet töltött be életében már apró gyermekkorától kezdve, amikor először érdeklődött annak jelentése felől, de áhítata egészen haláláig nyomon követhető az idézett források alapján. Mindennap, mielőtt ebédelni ment, a káptalanházban lévő feszülethez sietett, s ott jajgatva imádkozott, kamráját megékesíti a feszülettel és szentek képével, Krisztus öt sebéit csókolgatja: „Az eleven keresztfát minden koron ő nála vagy ő mellette tartja vala, úgyhogy nemcsak vigyázzván, de még alván is tisztelé

a szent keresztfát.” Éjjel-nappal mindig magánál hordott, illetve tartott egy keresztet, amelyben egy darabka volt az Úr szenvedésének fájából („Láttam Margit nyakában egy zsinórt, erre volt rákötve ama kereszt”), amit két tunika között hordott, állítja egy soror szemtanú. Végakaratóban meghagyta, hogy a templom hajójában, a Szent Kereszt mellékoltárnál, ahol Krisztus szent teste függ, temessék el. Látszólag úgy tűnik, hogy misztikus életszentségének jeleit valamilyen oknál fogva nem akarták állandó attribútumai közé tenni. De csak látszólag, mert a kereszt nagyon is jelen van, még ha nem is a kézben, sőt nem is akárhogy, hanem nagy horderejű ereklye formájában. A lap jobb oldalán lévő címer ábrájáról csupán azt közölték eddig, hogy az nem más, mint a Magyar Királyság apostoli kettős keresztje, s Margit szülőhelyére, illetve királyi származására utal. A kereszt enyhén szélesedő szárvégű, s a szár egy csapot ábrázoló hegyes nyúlványban folytatódik. Ezeket a „tüskés” kereszteteket a szakirodalom *crux hastata* névvel jelöli. Funkciója körmeneti vagy ereklyetartó kereszt. E típus legelőször IV. Béla denárjain, majd 1241–1242 után kibocsátott második kettőspecséjtének, illetve felesége, Laszkarisz Mária 1242 után használt kettőspecséjtének hátlapján jelenik meg, de ott látható még különböző formában V. István, IV. László, III. Endre kettőspecséjtjein is. A típus, ami a metszeten látható, kizárólag Margit szüleinek sigillumain szerepel, s aligha véletlenül került a lapra. Egészen biztosra vehető, hogy tudatos választásról, valamilyen historizáló szándékról lehet szó.

A grafikának sem közvetlen, sem közvetett magyarországi előképe (előképei) nem ismert(ek). Véleményem szerint a Szűz Mária szigeti (Margit-sziget) dominikána kolostor előljárója, Anna priorissa (kimutatható: 1458–1488) rendelhette meg. Mintarajzát minden bizonnyal a kolostor falai között készítette valamelyik, név szerint még ismeretlen, jó kézügyességű soror, és nem zárható ki teljesen az sem, hogy dúcát is a zárdában faragták, majd nyomtatták. Szigeti eredetére a metszeten felbukkanó, konkretizálható attribútumok, vagyis a zárdában féltve őrzött Margit-ereklyék (psalterium, habitus, épített környezet), továbbá egyéb, a levéltárakban őrzött, a mindennapi életben, a különféle peres ügyekben gyakorta használt hitelesítő, jogerősítő, közjogi dokumentumok utalnak. Ez utóbbiak felhasználását a történeti hűséggel ábrázolt kettős kereszt címer jelzi, mely típust kizárólag Margit szülei használták uralkodói pecsétjeiken, pénzeiken, mégpedig lányuk születésének évétől kezdődően. Készítését legalább négy tényező motiválhatta, melyek közül az 1470-es bicentenáriumi évforduló, illetve az alighanem a domonkos rend központi generális káptalana által elrendelt egységes és aktualizált dominikánus genealógia megjelentetése lehetett a kulcsfontosságú mozzanat. Mindezeket az adatokat figyelembe véve a metszet 1470 és 1473 között készülhetett.

Az obszerváns reformok szellemében megújított Margit ikonográfia legelső emléke lehetett a szentkép, s ebből a szempontból teljesen lényegtelen, hogy milyen magyarországi ábrázolások

voltak már előtte. Alkotójának célja Margit valódi és kétségbevonhatatlanul hozzáköthető, azaz hiteles attribútumainak bemutatása volt. Mellőzött, kikapcsolt minden misztikus elemet, illetve olyan motívumot, melyek erre utalhattak volna (kézben tartott feszület, stigma, vezeklőeszközök). Ebben egyértelműen megnyilvánult az a szándék is, hogy világosan megkülönböztessék a közelmúltban, az 1461-ben kanonizált Sziénai Szent Katalintól, illetve az őhozá tapadó, éppen az 1470-es években kulmináló stigmás botrányoktól. Ismeretlen alkotója mindenekelőtt a történeti hitelességet tartotta szem előtt, éppen azért, hogy ne lehessen teológiailag megkérdőjelezni. Grafikája egyszerre volt historizáló és modern, mely akkor határozottan korszerűnek számított. A metszet viszonylag nagy mérete utalhat könyvben való alkalmazására, de utalhat mintakép szerepére, melyet a továbbiakban kiválóan lehetett másolni. A metszet sokak által felrött „darabosságát”, egyszerűségét, mondhatni primitívségét éppen a közérthetőség, illetve az újabb, másodlagos felhasználhatóság szándéka magyarázza. Minden Margitra vonatkozó adat pontosan leolvasható róla. Mikor született, mit olvasott, milyen volt a jelleme, hol lakott, mint egy manapság kiadott személyi igazolványban vagy erkölcsi bizonyítványban

Olcsó előállíthatóságának köszönhetően kibocsátását követően azonnal elterjedhetett. Önálló szentképként a magánajátosságot szolgálta. A szigeti apácák celláik falára függesztve ajtatoskodtak előtte, a kolostorukat egyre nagyobb számban felkereső zarándokok pedig búcsús emlékként vitték haza olcsóbb és drágább kivitelben, azaz színezve, mint ezt az egyetlen megmaradt grafika is mutatja, vagy festetlenül. Alighanem csupán kifesthették a lapokat, a drága aranyozás csak különleges alkalmakra és azt megfizetni tudó előkelő megrendelők számára készülhetett. Árusításuk a zárdának némi jövedelmi forrást is biztosíthatott. Idővel más műfajokban is megjelenhetett, például üveglapon. Kódexbe vagy nyomtatott könyvbe is beragaszthatták címlapelőzékként, mert elsődleges célja Margit tiszteletének terjesztése volt. Hogy idehaza is nagy példányszámban reprodukálhatták, azt egy mára talán végképp elenyészett 17. századi, Magyarország címerével ellátott pozsonyi olajfestmény sejteti, melynek jelentősége éppen abban áll, hogy összekötő kapocs volt Árpád-házi Margit gyökeresen megújított barokk ikonográfiájához.

JEGYZETEK

1 Az összefoglalás egy készülő nagyobb tanulmány részlete.

2 Leltári száma: Gr. 511. Mérete: 192 mm × 125 mm. A leltárkönyvben évszám nélkül szerepel, a mellette olvasható bejegyzés szerint: „vétel Némethy Lajostól”.

GONNOZ AZZONYEMBEREK- nek erkelchekroel vallo ænek.

Kit zerze zebeni Ormprust Christoff egij
kopot ebagnenek bozzufagara, kit
oztan egij baratia keressere
magijar nielure fordita.

Viennæ Austriæ excudebat
Egidius Aquila.

NŐI MŰVELŐDÉS A 16. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

Szabó András

A 16. században az írástudás elérte a nagybirtokos réteget, a század közepére a főrangú férfiak túlnyomó többsége jól tudott írni és olvasni, s a nők között sem volt már magától értetődő az írástudatlanság, sőt egyre inkább elvárás lett, hogy ők is képesek legyenek erre. Tóth István György alfabetizációról szóló könyve idézi özvegy Tarnóczy Andrásné Kerhen Borbála 1556-ban írt levelét Nádasdy Tamáshoz, amelyben azzal mentegetőzik, hogy Horvátországban, ahol ő felnőtt, nem volt szokás a lányokat megtanítani írni-olvasni.¹ Ezek szerint viszont Magyarországon igen, legalábbis a módosabb nemesség köreiben. Egy korai bizonyíték erre Komjáti Benedek 1533-ban megjelent részleges bibliafordításának ajánlása özvegy Perényi Gáborné Frangepán Katalinhoz, amelyben (Erasmus gondolatmenetét felhasználva) elmondja, hogy úrnője kérésére fordította le Szent Pál leveleit magyar nyelvre. A szövegből nyilvánvaló, hogy Katalin asszony tudott írni és olvasni, ezért volt szüksége a fordításra, s ezért érdeklődött a bibliai szöveg magyarázatai, kommentárjai iránt is.²

A legismertebb (és sokszor idézett) példát Nádasdy Tamás és felesége, Kanizsai Orsolya levelezése szolgáltatja, itt sokszor világosan elkülönül, hogy mikor írnak íródeáknak diktálva, s mikor személyesen, s arról is értesülünk, hogy az asszonynak az írás még nehéz munkát jelent.³ Nádasdy a húgának, Annának két példányt küldött Huszt várába Sylvester János 1541-es Újszövetség-fordításából. Nádasdy Anna később maga is támogatót egy Újtestamentum-kiadást, Heltai Gáspárét 1562-ben.⁴ Thurzó György a későbbi nádor második felesége, Czobor Erzsébet férjhezmenetelekor, 1592-ben még nem tudott írni, utána két évvel azonban már saját kezű levelet állított össze a férjének. Az idősödő Bánffy Borbála viszont 1568-ban korára hivatkozva megtagadta férje, Zay Ferenc kérését, hogy tanulja meg az írást. Magáévá tette viszont az

írás-olvasás tudományát Telegdi Pál majd Nyáry Pál felesége, Várday Kata, akinek mindkét férjével való levelezését ismerjük.⁵ Ugyancsak „tisztes műveltségi színtről” tanúskodik (a róla írott legújabb monográfia fogalmazásával) Nádasdy Ferenc özvegye, a később hírhedtté vált ecsedi Báthory Erzsébet leveleinek stílusa és írásmódja.⁶

A reformáció elterjedésével ugyan egy írástudó női réteg – az apácáké – megfogytakozott, majd szinte teljesen el is tűnt, azonban a művelődés egyre szélesebb körökben terjedt, s a polgárságot is elérte. Egészen messze előremutató kezdeményezés az erdélyi szászok reformátorai: Johannes Honterus Brassóban, az 1540-es években lányiskolát is alapított, amely aztán az egész század folyamán folyamatosan működött. Ebben a lányoknak az írás-olvasást, éneklést és a katekizmust tanították meg.⁷ Ehhez képest a Magyar Királyság többi területein jó száz esztendő s lemaradásról beszélhetünk. Szenci Molnár Albert 1621-ben német mintára még csak szorgalmazta, hogy a magyarok is létesítsenek lányiskolákat,⁸ míg a vele kortárs Pázmány Péter 1637-ben úgy nyilatkozott, hogy a külvilágtól teljesen elzárt nőket öregemberek vagy öregasszonyok háznál tanítsák meg írni-olvasni.⁹ Nem lehet véletlen, hogy az erdélyi szászok között igen sok női hagyatékban találunk könyveket, míg az ország más részein kevésbé jellemző ez. Bár többnyire a férjüktől örökölt latin könyvek is benne vannak egy-egy ilyen gyűjteményben, de nyilvánvalóan természetesnek tartják, hogy egy nő könyveket birtokol és hagyományoz a gyerekeire, nem egy esetben a lányára. 1576-ban Besztercén Barbara asszony, Thomas Werner felesége végrendeletében intézkedik a könyveiről („meine Bücher”), ugyanígy 1586. április 8-án Melten Balbierer felesége, de hasonló adatokat látunk Nagyszébenben és Brassóban is.¹⁰

Más eset azé a segesvári özvegyasszonyé, akinek férje, Ambrosius a helybeliek evangélikus lelkésze volt, így a hagyaték láthatóan egy papi könyvtár, tele latin nyelvű teológiai könyvekkel (latinul pedig még az erdélyi szász asszonyok sem tudtak).¹¹ A protestáns prédikátorok ugyanakkor, amennyire a tényeket ismerjük, családjuk és környezetük asszonyai között lelkesen terjesztették az írni és olvasni tudást. Bornemisza Péter 1578. március 16-án Pozsonyból ezt írta negyedik feleségéről, Gyótai Erzsébetről Máriássy Pálnak: „igen nagy szeretettel hallgatja is, olvassa is az Isten igéjét, és nemcsak háza népét, de sok anyja korúakat oktat.”¹² Miskolci Csulyak István (későbbi olaszliszkai református lelkész és zempléni esperes) diákkorában Debrecenben, 1591 és 1594 között marhakereskedő főbérőjének, Szabó Balázsnak a lányát egy év alatt megtanította magyarul írni és olvasni.¹³

A források arra utalnak, hogy a nők (a főnemeseiktől a mezővárosi polgárokig) kiemelten érdeklődtek a vallási kérdések iránt, ők lettek a reformáció (és később az ellenreformáció) leg-lelkesebb hívei. Ennek következtében számos vallási tartalmú nyomtatvány ajánlása született hozzájuk. Gyakran a férjikkel együtt szólítják meg őket a dedikációk, azonban a háttéradatokból

kiderül, hogy ilyenkor is valójában az asszonyok a valódi címzettek. A számtalan ilyen ajánlás közül csak néhányat neveznék meg, Nádasdy Annát ebben a vonatkozásban korábban már említettem. Károlyi András, akit a kassai városi tanács elbocsátott a magyar prédikatori állásából, teológiai vitakérdéseket és imádságokat tartalmazó, 1580-ban Krakkóban kiadott könyvecskéjét Szárkándi Annának, Bekes Gáspár özvegyének ajánlotta.¹⁴ Szárkándi később feleségül ment Wesselényi Ferenchez, s a korábbi szakirodalom tévesen azzal gyanúsította, hogy ő lenne Balassi Bálint titokzatos Celiája. Az 1590-es debreceni énekeskönyvet Csáktornyai János egy debreceni polgárasszonynak, Várad Kis Gáspárné Nagy Dorkónak ajánlotta.¹⁵ Ungnad Anna Máriához, Balassi múzsájának, Losonczy Annának a lányához két ajánlás is született (nyilván ő és az anyja is tudtak írni-olvasni). Az evangélikus Bornemisza Péter 1577-ben neki dedikálta Balassi *Füves kerteskéjének* általa átdolgozott kiadását,¹⁶ jóval később pedig, 1597-ben már mint Erdődy Tamásnének a katolikus Pécsi Lukács a maga felekezetét védő munkáját.¹⁷

S itt lassan eljutunk ahhoz a kérdéshez, hogy mennyire aktívan vettek részt a nők a művelődésben? A régi magyarországi nyomtatványokat vizsgálva rögtön szembeűnik egy női szerző, aki persze német volt és Németországból érkezett. Magdalene Heymair, aki több német városban (közte 1570 és 1578 között Regensburgban) működött evangélikus iskola-mesterként, később Hans Rueber felső-magyarországi főkapitány felesége majd özvegye mellett vállalt nevelői állást, 1586-tól helyileg is Kassán.¹⁸ Verses bibliai históriája, vallásos énekei, tanításai többek között Bártfán jelentek meg nyomtatásban 1580-ban, az antológia más hölgyek költeményeit is tartalmazza.¹⁹ A reformáció ugyan elméletileg a nőkre is kiterjesztette az egyetemes papság elvét, azonban a gyakorlatban szó sem lehetett arról, hogy asszonyok is prédikátorként működjenek, papi funkciókat lássanak el. Csak az egész Európában üldözött anabaptisták között voltak női lelkészek, a többi felekezet ezt mereven elutasította. Magyarországon a protestánsok táborában szélsőséges álláspontok ütköztek meg ebben a kérdésben, az egyik oldalon néhány teológus a nőkben a bűnök megtestesülését látta, míg a másik oldalon az evangélikus Dévai Mátyás hajlamos volt megengedni, hogy az asszonyok szükséghelyzetekben papi feladatokat végezzenek.²⁰

A németországi szerzőnőn túllépve talán vannak olyan magyar nyelvű irodalmi művek már ebben az időben is, amelyeket nők alkottak. A 16. századi magyar versek repertóriumára hét ilyen munkát sorol fel, ez az egész ismert versanyag töredéke. A hétből hat esetben istenes versről van szó, ötnek az akrosztikonjából olvasható ki női név. Lássuk őket egyenként! Az elsőnél („Én Istenem, hogy elvívéd az én szerencsémét...”) a kicsit zavarónak tűnő cím azt mondja, hogy ez egy vidám vers 1566-ból Horvát Ilonáról, miközben a szöveg egyes szám első személyben fordul panaszkodva Istenhez. Ha nem Horvát Ilona a szerző, akkor is egy női (nő nevében írott)

versről van szó a tartalom alapján.²¹ A második vers („Az Istennek nagy jóvoltát beszélem”) versfőiből a Katage (?) Anna név olvasható ki, a szöveg nyilvánvalóan romlott, nem tudjuk, hogy mi lehet a helyes névalak. Vagy Anna asszony a szerző, vagy neki ajánlották a verset, amely az 1582-es Bornemisa-énekeskönyvben jelenik meg először.²² Szintén Bornemiszánál bukkan fel első alkalommal a harmadik költemény („Láss hozzám, Úristen, kegyelmes szemekkel”), amelynek akrosztikonja a Ládonyi Sára nevet adja ki, ez a 70/71. zsoltár parafrázisa.²³ A negyedik vers („Mostan vettem, Uram, én ezt eszembe”) versfői a Massai Ágnes nevet jelenítik meg, s ugyancsak a Bornemisa-énekeskönyv teszi közzé először a szövegét.²⁴ Az ötödik vers („Dicsérlek tégedet, én édes Istenem, nagy kegyelmességédért”) Dóczy Ilonát nevezi meg a versfőkben, ez 1567-ben vagy 1570-ben keletkezett.²⁵ Az utóbbi három esetben ismert családok tagjairól van szó: Ládonyi Sára famíliája a dunántúli középnemesek közé tartozott, ő valószínűleg rokonságban állt Wathay Ferenc költő feleségével, Ládonyi Annával. Massai Ágnes módos Bihar megyei családja a reformáció nagy támogatójának számított, Mágocsy Gáspárné Massai Euláliának Melius Juhász Péter számos könyvét ajánlotta,²⁶ s Pázmány Péter édesanyja Massai Margit volt. Dóczy Ilona a nagylucei Dóczy család tagja volt, Dóczy Gáspár lánya, Batthyány Farkas felesége.²⁷ Az utóbbi háromnál a régebbi szakirodalom, valamint S. Sárdi Margit újabb összefoglalásai is azt tartják valószínűnek, hogy a megnevezett asszonyok a valódi szerzők, erre utalna műveik erős személyessége is.²⁸

A hatodik vers („Dicsérem én az Istent minden időben”) versfőiből a Dóczy Zsuzsanna név olvasható ki, ez a 33/34. zsoltár parafrázisa.²⁹ Zsuzsanna asszonyt jól ismerjük, 1580-ban ment hozzá – mint második feleség – a dúsgazdag feltörekvő kereskedő (élete vége felé már báró) Thököly Sebestyénhez, két felnőtt kort is megért fiúgyereket szült neki, s 1596. június 9-én halt meg Késmárkon. Féltestvére volt a már említett Szárkándi Annának, s testvéreinek, Dóczy Andrásnak az anyósa, Balassi Anna, Bálint húga volt.³⁰ Költeményén, amely erős Balassihatást mutat, a negyedik versszakról eluralkodik a példázatos, intő hang, a közösség nevében szólás,³¹ ennek ellenére nincs okunk elvitatni a szerzőségét, tekintettel arra, hogy a családban volt már női versszerző (Dóczy Ilona), s a família erős kapcsolatokkal kötődik a Balassiakhoz. A hetedik mű nem más, mint Szokoly Miklósné Telegdi Kata verses levele, amely egyedülálló szövege a magyar reneszánsz irodalomnak.³² A belőle kikövetkeztethető műveltségi háttér joggal gondolkodtathatta el a kutatást a tekintetben, hogy nem Kata asszony, hanem esetleg a titkára vagy a férje a valószínű szerző. Az már szubjektív megítélés kérdése, hogy a levélben található ritmikus részeket prózának vagy egyfajta versnek tekintjük-e.³³ Azt az elképzelést viszont, amely szerint Telegdi Kata asszony esetleg írni sem tudott volna, nyugodtan elfelejtethetjük: a Telegdi családban és a tágabb rokonságban (a Várdayaknál) ez már nem fordulhatott elő.

A hét műből összességében tehát ez az egy talán kiesik, a többiek esetében viszont nagy valószínűséggel asszonyok voltak a szerzők. A szórványos életrajzi adatokból világosan kitűnik, hogy a női alkotók olyan családokban és rokonsági körökben bukkannak fel, ahol a könyv, az írás és az irodalom természetes dolog volt.

A 16. század világi költészetében is van még számos olyan vers (elsősorban Balassinál), ahol női nevet találunk a versfőkben, ezek azonban egyértelműen férfi által írt udvarló költemények. Balassi Bálint 1588-ban az erdélyi asszonyokhoz címezte a *Szép magyar komédia* ajánlását, s biztosan nem analfabéta hölgyekre gondolt. Ugyanott a prologusban a költő a szerelem mindent felülmúló hatalmáról értekezik,³⁴ s ezzel a nők helyzetét is egészen új módon láttatja. Miközben Balassi a nőket királynői, istennői szerepben örökíti meg verseiben, addig ennek ellenkezője is feltűnik. A 16. században egész Európában felfordult a nemek közötti megszokott viszony, a nőiség elfogadása problémává vált, többek között ezzel magyarázható a boszorkányperek számának drasztikus megugrása. A kortárs férfiak egy része nehezen fogadta el, hogy az asszonyok a változó történelmi körülmények között olyan feladatokat is elláttak, amelyek korábban csak a férfiaké voltak. Az irodalomban is megjelentek a nőellenes hangok: Armbrust Kristóf a gonosz asszonyembereknek erkölcséről írt verset 1550–1551 körül,³⁵ míg Heltai Gáspár a *Száz fabula* (1566) nyolcvanhetedik meséjéhez fűzött hímsoviniszta megjegyzéseket (Pl.: „Mert az asszonyi állatoknak hosszú a hajok, de igen rövid az eszek...”).³⁶ Heltainál ez nem egyszeri kilengés volt, hanem tartós meggyőződés, ugyanis a valószínűleg általa átdolgozott *Ponciánus históriája* (1572) valósággal tobzódik az olyan történetekben, amelyekben a nők becsapják, megcsalják a férfiakat. A könyv végén nyomdászként egy döcögős záróversben nyomatékosítja nőellenes nézeteit, azt állítva többek között, hogy a férfiak élete idilli lehetne az asszonyok nélkül; csakis azért van rájuk szükség, hogy az emberiség ki ne haljon.³⁷ Bár a szöveg végén – mint minden hasonló nézeteket valló szerző – megengedi, hogy lehetnek kivételek, az élet csattanós választ adott a kolozsvári írónak: 1574-es halála után ugyanis nem más, mint a saját felesége vitte tovább nyomdászati vállalkozását, mint az egyetlen olyan nő a korabeli Magyarországon, aki nemcsak írni-olvasni tudott, hanem nyomdász és könyvkiadó is lett.³⁸ Hozzá hasonló (szintén erdélyi szász) vállalkozó asszony volt korábban a brassói Apollonia Hirscher, aki 1541-ben vette át elhunyt férjétől annak kereskedelmi cégét, s gazdasági sikerei mellett felépítettett egy ma is álló és boltokat befogadó házat (Kaufhaus), valamint a reformáció hatására jótékony alapítványokat hozott létre.³⁹

A század végén egy kiadós európai botrány jelezte, hogy mennyire égetően fontos kérdés a nők helyzete. Történt ugyanis, hogy egy ifjú sziléziai tudós, Valens Acidalius tréfából megfogalmazott egy latin nyelvű vitairatot, amely a *Biblia* alapján, s a formális logika eszközeit

használva azt próbálta meg bebizonyítani, hogy a nők nem emberek. (*Disputatio nova contra mulieres, qua probatur eas homines non esse*). A pamfletet adósságainak törlesztésére átengedte egy könyvkiadónak, aki azt 1595 tavaszán – a szerző feltüntetése nélkül – megjelentette. Hiába írta Acidalius, hogy ő csak az anabaptisták, antitrinitáriusok és pápisták logikáját akarta ki-gúnyolni, az arisztoteliánus filozófiát és logikát oktató lutheránus teológusok is találva érezték magukat, s halálosan komolyan véve a mű tartalmát, dühödtek cáfolatokat írtak ellene. A sziléziai szerző levelező kapcsolatban állt Forgách Mihállyal, s röpirata gyorsan terjedt Magyarországon is; Kolozsvárott mind a mai napig két kéziratos másolata található meg.⁴⁰

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a 16. században a nők művelődésének kérdésében sok minden elindult, sok minden felkavarodott, de az igazán jelentős lépések és a döntő változások a következő századokra maradtak.

JEGYZETEK

- 1 Tóth 1996, 139.
- 2 ZNARA Edina, „Az keresztény olvasónak”. *Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*, Budapest, 2003 (Régi Magyar Könyvtár. Források, 14), 37–38.
- 3 TÓTH 1996, 139–140.
- 4 VISKOLCZ 2013, 25.
- 5 TÓTH 1996, 141–142.
- 6 VISKOLCZ 2013, 33–34.
- 7 JOSEPH DÜCK, *Geschichte des Kronstadter Gymnasiums. Eine Festgabe zur dritten Säcularfeier desselben*, Kronstadt [Brassó], 1845, 22.
- 8 SZENCI MOLNÁR Albert, *Imádságos könyvecske...*, Heidelberg, Aubry–Schleich, 1621, (RMNy 1238)
- 9 PÁZMÁNY Péter *prédikációi*, válogatta és kiadta TARNÓC Márton, Budapest, 1987, 345.
- 10 ADATTÁR 2004/1, 3–4, 10, 165, 555–556, 559
- 11 ADATTÁR 2004/2, 700.
- 12 ADATTÁR 1983, 80–81. – Vö.: NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter az ember és az író*, Budapest, 1959 (Irodalomtörténeti Könyvtár), 296.
- 13 PÉCSÉLI Király Imre, *Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, kiad. JENEI Ferenc – KLANICZAY Tibor – KOVÁCS József – STOLL Béla, Budapest, 1962 (Régi magyar költők tára. XVII. század, 2), 285–286.
- 14 KÁROLYI András, *Ez mostani visszavonásokról való kis könyvecske. Szép ékes könyörgések*, Krakko, Wirzbieth, 1580. (RMNy 470)
- 15 *Énekeskönyv*, Debrecen, Csáktornyai, 1590. (RMNy 640)

- 16 BORNEMISZA Péter, *Négy könyvecske a keresztényi hitnek tudományjáról...*, Sempte, 1577
- 17 PÉCSI Lukács, *Hasznos orvosság minden lelki betegségek ellen...*, Nagyszombat, 1597. (RMNy 810)
- 18 <http://www.frauen-und-reformation.de/?s=bio&cid=19>
- 19 MAGDALENE HEYMAIR, *Das Buch Tobie... Mit sampt noch etlichen... christlichen und geistreichen Liedlein...*, Bártfa, Guttgesel, 1580. (RMNy 448)
- 20 CSEPREGI Zoltán, *A Dévai-kód = Hol van a te testvéred? Tanulmányok a társadalmi nemekről és a testvérszere-tréről*, szerk. OROSZ Gábor Viktor, Budapest, 2011 (Eszmece, 6), 65–108.
- 21 *XVI. századbeli magyar költők művei*, 6. kötet, 1560–1566, kiad. SZILÁDY Áron, Budapest, 1912 (Régi Magyar Költők Tára, 7), 316–317; RPHA 1992, No. 380, 167.
- 22 RPHA 1992, No. 140.
- 23 RPHA 1992, No. 825.
- 24 RPHA 1992, No. 1021.
- 25 RPHA 1992, No. 281; *XVI. századbeli magyar költők művei*, 7. kötet 1566–1577, kiad. DÉZSI Lajos, Budapest, Akadémia, 1930 (Régi Magyar Költők Tára, 8), 21–22, 449.
- 26 RMNy 196, 205, 213, 259, 280.
- 27 NAGY Iván, *Magyarország családi címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, I. kötet, 241, III. kötet, 334. = Arcanum DVD Könyvtár IV. Családtörténet, heraldika, honismeret, Budapest, 2003.
- 28 S. SÁRDI 2007, 543–544; *Magyar költőnk antológiája*, kiad. S. SÁRDI Margit, TÓTH László, Budapest, 7–15.
- 29 RPHA 1992, No. 254.

- 30 SZABÓ András, *Némethi Ferenc és más versszerző főne-mesek Északkelet-Magyarországon a 16. század második felében = ÜÖ., Szepességtől Biharig. Protestantizmus, iro-dalom és művelődés Magyarországon a 16–18. században*, Komárom, 2013 (Monographiae Comaromienses, 8), 57–58.
- 31 S. SÁRDI 2007, 544.
- 32 RPHA 1992, No. 100.
- 33 JANKOVICS József – KŐSZEGHY Péter, *Telegdi Kata? verses? levele? = Erdély reneszánsza I. A 2008. október 8–11. között tartott konferencia előadásai*, szerk. GÁBOR Csilla – LUFFY Katalin – SIPOS Gábor, Kolozsvár, 2009, 118–140.
- 34 Gyarmati BALASSI Bálint, *Szép magyar komédia*, kiad. KŐSZEGHY Péter – SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bu-dapest, 1990, 7, 12–13.

- 35 ARMBRUST Kristóf, *Gonosz asszonyembereknek erkel-csekről való ének = Hatvanhat csúfos gjd. XVI–XVIII. századi magyar csúfolók és gúnyversek*, kiad. HARGITTAY Emil, Budapest, 1983 (Magyar Hírmondó), 35–49.
- 36 HELTAI Gáspár, *Száz fabula*, kiad. BITSKEY István – KATONA Tamás – MUHARI Ilona, Budapest, 1987, 166–167.
- 37 HELTAI Gáspár, *Ponciánus császár históriája...*, kiad. NEMESKÜRTY István, Budapest, 1976, 159–161.
- 38 „Heltai özvegye kiváló üzleti érzéssel vezette a nyom-dát...” 1574-től 1583-as haláláig. – V. ECSÉDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*, Budapest, 1990, 50.
- 39 <http://www.frauen-und-reformation.de/?s=bio&cid=16>
- 40 BARTÓK 2012.

András Szabó

ERUDITION AMONG WOMEN IN 16TH-CENTURY HUNGARY

In the 16th century, women of the aristocracy in the Hungarian Kingdom were expected to know how to read and write, but schools for girls were only established by the Transylvanian Saxons in the 1540s; in the rest of the country the establishment of such educational institutions began only in the 17th century. Yet it is apparent that protestant pastors and teachers tried to instruct women in their communities. Women were peculiarly inquisitive with regards to religious questions, thus numerous books were dedicated to them. At the same time, there were very few female authors. With the exception of the writings of a school instructor who moved to Hungary from Germany, there are only a few poems that can be tied to Hungarian women, and even in these cases it is not always evident that the poems were written by the women and not just dedicated to them. Examples include the works of Ilona Horváth, Anna Katage (?), Sára Ládonyi, Ilona Dóczy, Ágnes Massai and Zsuzsanna Dóczy. According to recent findings, Kata Telegdi was not the author of the famous literary letter ascribed to her, but the majority of female poets came from families that had literary traditions. As changes began to take place in women's social positions, misogynistic sentiments emerged in Hungarian literature.

A NŐI KÖNYVTULAJDONOS, A NŐI OLVASÓ A 16–17. SZÁZADBAN¹

Monok István

A feladat akkor sem egyszerű, ha azt mondjuk, előbb nézzük meg a forrásokat, és csak kialakul bennünk egy kép arról, hogy a 16–17. század társadalmának női tagjai mikor, milyen könyveket birtokoltak, és arról is, hogy olvastak-e, és ha igen, miként jellemezhető ez az olvasmányanyag.

Az analfabetizmus kutatója paradicsomi helyzetet találhat magának a Magyar Királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben. Való igaz, a terület könyvtermelése – alapvetően a szegénységből következő rongyhiányból adódóan – az egész közép-európai háborús övezetben nagyon szerény.² A helybeni előállításnál olcsóbb könyvimport azonban nyelvi összetételénél fogva sem támogatta az alapvetően anyanyelven olvasó nőket – már, akik birtokába kerültek ennek a képességnek. A német nyelvű polgárság e téren vitathatatlan előnyben volt, számukra anyanyelven elérhető könyvből nem volt hiány. A nemesi társadalom nőtagjai azonban, majd csak a 17. század második felétől kezdődően követik az európai olvasási divatok változásait, kezdetben akkor is csak a német és olasz családokból ide került feleségek, és ezek környezete.

De az analfabetizmus kutatója³ is feltár olyan forrásokat, amelyeknek létezik más olvasata is, mint az, amely az írástudatlanság irányába mutat. A leveleket diktáló arisztokrata, vagy annak felesége, nem feltétlenül analfabetizmusa okán nem írt autográf üzeneteket, hanem udvariatlan lett volna, ha nem a jól olvasható írással író deák formálta volna leírt szavakká a diktáltakat. Hasonlóan másként is értelmezhetőek a Tóth István György által is kézbe vett források még a paraszti társadalom olvasási ismereteinek megítélésében is.⁴

Az egyik kérdés tehát az „olvasás”, az „olvasási ismeretek” és a könyvek birtoklásának értelmezése. Ha a boszorkánysággal vádolt paraszttasszony vallomásaiból az is kiderül, hogy ő maga ugyan írástudatlan, de számos „könyvekből” vett tudással bír, akkor komolyan számolni kell

az „olvasmányműveltség” elemzésekor a szóbeli ismeretátadással. Számos olyan szövegrésszel találkozhatunk egy-egy levelezéskorpusz elolvasásakor, amelyek jegyzetelendők, mint tartalmi idézetek ókori szerzőktől, bibliai könyvekből, vagy éppen kortárs beszédgyűjteményekből. Nem csak az az ember tudta megjegyezni a prédikációk alkalmával, vagy éppen egy falusi búcsún történt felolvasáson hallottakat, aki írni is tudott, és írásban is felidézte a számára érdekes dolgokat.

Sok olyan ismeret is van, amelyet a tapasztalat alapján rögzítettek írásban, jelent meg nyomtatásban, de a nemzedékek közti hagyományok átadásának a folyamatában nagyon erősen megmaradtak a szóbeli, gyakorlati formák. A vallásra vonatkozóan a katekézis anyaga, vagy a prédikációknak az éves ünnepekörök ismétlése mentén előkerült témái. Ilyenek a napi egészségügyi, sérültápolási, és a természetre vonatkozó ismeretek, a konyha művészete, vagy éppen a mesterségek alapvető fogásai is. Ha valaki ezeket az ismereteket felidézte egy-egy beszélgetésben, tanúkihallgatásban, előfordulhatott, hogy ő maga, ismeretei komolyságát aláhúzó „könyvre” hivatkozott, mint tudásának forrására. Akkor is, ha éppen nem tudott olvasni.

A 16. századi női olvasmányokról azonban már nem csupán ilyen általánosságok alapján beszélhetünk. Igaz, a könyvek tulajdonlásának dokumentáltságakor nagyon sok tényezőre figyelemmel kell lennünk. Rögtön ki kell jelentenünk, hogy jobbágy, vagy cselédsorban élt lányok, vagy asszonyok könyveiről nem ismerünk feljegyzéseket a korból. A forrásokban feltűnik egy különös, de érthető jelenség. Szinte kizárólag német polgárasszonyokra, és magyar nemesasszonyokra vonatkoznak. A magyarázat összefügg a városi ügyintézés – és általában a használati írás – elterjedtségével, fegyelmével. A magyar mezővárosok kisebb hangsúlyt fektettek erre, és a levéltári anyag is többször sérült – védtelenebbek voltak – a korai újkor folyamán. Ugyanakkor Péter Katalin bemutatta nekünk Miskolczi Csulyak István feleségét, a zombori kálvinista lelkész lányát, Szikszai Juditot.⁵ A példa különösen is fontos, hiszen az olvasni és írni tanulás folyamatáról és a könyvek használatáról is közöl velünk ismereteket. Olyanokat, amelyeket könyvjegyzékekből nem nyerhetünk.

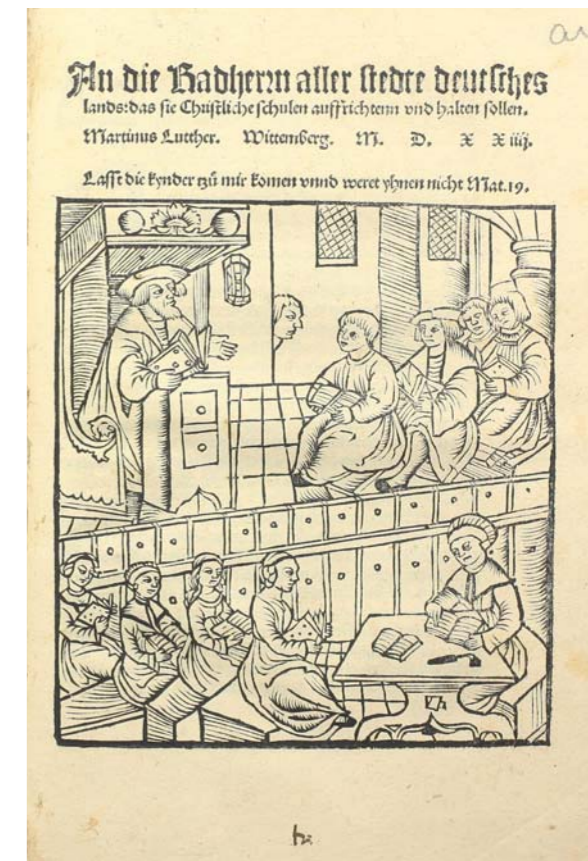
A protestáns egyházak Luther elképzeléseit követték az iskolai és a kulturális intézményi rendszer felépítésében, társadalmi szerepének meghatározásában. Márpedig ha megnézzük a reformátornak a német városatyákhoz intézett felhívását az iskolák létesítésének szükségességéről,⁶ azon a képen egy lányosztály is látható. A lányok kezében könyv, vélhetően használják is azokat. (1. kép)

Az asszonyok és leányok könyvbirtoklásáról nagyon gyakoriak a források, csaknem kizárólag hagyatéki összeírások. Ezekben az apa, vagy az anya halálakor az ingóságok szétosztását – így a könyveket is – rögzítették. Az osztozkodás azonban vagyoni érték alapon történt. Örökölt

általában az özvegy, és a gyermekek. Ha csak leányok voltak, akkor a leányok. De ha volt fiú és leány is, akkor sem látszik, hogy a könyveket valamiféle tematikus megfontolásból osztották volna szét nemek szerint.

Nézzünk két példát erre, egy kisebb, és egy jelentősebb gyűjteményt. Az erdélyi Besztercén Bartel Schneider, szabó, 1600-ban elhunyt. 11 könyvének értékét megbecsülték, majd szétosztották Anna és Barbara nevű leányai közt.⁷ A szabó olvasott ember lehetett, vagy már ő is örökölte a könyveket. A lutheránus teológia nagyjai közül volt Luther útmutatása a keresztyén életre, Paul Eber könyve Krisztus szenvedéséről, Johann Bugenhagen valamely írása (nem mondják meg, melyik), több beszédgyűjtemény a biblia helyeinek értelmezéseivel, egy katekézis, énekes-, imádságos könyv és egy herbárium. Igazából a kis gyűjtemény bármely nem olvasmányanyaga is lehetett. A napi vallásgyakorlat mellett, a vallásban, és a hitben való elmélyülésre hétköznapi módon alkalmas munkák ezek, semmi tudományos eszmefuttatás.

Nézzünk egy későbbi, 17. századi példát, Bártfáról. Azért választottam ezt, mert az 1662-ben meghalt Anna Glatz családját szerencsés véletlennek köszönhetően jól ismerjük. Testvéreinek ugyanis fennmaradt egy Paul Eber-féle kalendáriuma, a család történetére vonatkozó bejegyzéseivel együtt.⁸ Anna Glatz halálakor 33 könyvet hagyott féltestvéreire, Margaretha Glatzra és Johannes Corponeire.⁹ A könyvek igazi késő humanista gyűjteményt jelentenek. A logika vélhetően érdekelte a gyűjtőt, nem csupán iskolai kiadások szintjén. Arisztotelésztől, az új 16. századi logikai rendszer megteremtőjéig, Petrus Ramusig. A dialektika és a retorika is az egyetemi tankönyvekként használt kiadásokban szerepelnek a jegyzéken. Lutheránus teológia, és a 17. század elejének evangélikus egyházon belüli viták, valamint a jezsuita rend képviselői ellen érveket adó irodalom. A nyelvi érdeklődés többrétű: görög és latin források, szláv és német, továbbá egy Szenci Molnár Albert-szótár. Erről a kis gyűjteményről *nem gondoljuk*, hogy Anna Glatz gyűjtötte össze. Apja, Leonhard Glatz Königsbergben járt egyetemre a század elején, és hazatérve bártfai tanácsos volt egy ideig. 1634-ben halt meg, a városi hivatal fia, Johann Glatz vette át. Utóbbi 1660-ban elhunyt, Anna tőle is örökölhette a könyveket. A szerzőket és

1. kép *An die Radherren aller Stedte deutsches lands das sie Christliche Schulen auffrichtenn vnd halten sollen.* Wittenberg, 1524.

a kiadásokat tekintve, inkább az apa lehetett az, aki megvásárolta ezeket a köteteket. Johann Glatz özvegye, a krónikaíró Caspar Hain neje lett.

A példák tételes felsorolása helyett megmutatunk még néhány összeírás- illetve dokumentum típust.

1570-ben meghalt Debrecenben Csorba Gergely, a dokumentum tanulsága szerint az özvegy lemondott a könyvekről a gyermekek javára. Vagy nem tudott olvasni, vagy csupán már nem volt számára értékük, gyermekei pedig épülhettek belőle.¹⁰

1576 Húsvétján végrendelkezett Barbara, Thomas Werner besztercei polgár felesége. Nem tudjuk, ki volt a férj, de Barbara a könyveiről határozottan beszél. Azokat az ifjú Johann számára kell összegyűjteni és a gyámapijánál elhelyezni. A könyvek egy része ugyanis a helyi iskolában volt, otthon csak biblia, biblia-magyarátatok és egyéb „német könyvek” voltak. Ezek szerint vagy a már elhunyt férj lehetett iskolamester, vagy az iskolát olyan könyvekkel támogatták, amelyek ott hiányoztak, és használatra átengedték őket.¹¹ Feltűnő azonban a végrendelkező gondossága a könyvről, tudatában volt, hogy fia jövőjét befolyásolhatja a gyűjtemény rendelkezésére állása.

1596-ban osztották szét egy besztercei cipész özvegyének javait.¹² Catharina Galle egy leányt (Catharina) és egy fiút (Martin) hagyott árván. A 8 könyv a következőképpen oszlott meg: a leány kapott egy bibliai történetet németül, egy orvosi tanácsokat tartalmazó könyvet (Artzney Buch), egy iskolai dialektika tankönyvet, és egy Philipp Melanchthon *Loci communest*. A fiú kapott egy Luther-beszédeggyűjteményt, egy útmutatót a biblia napi olvasásához (Losungen), egy számtankönyvet, és egy imádságos könyvet. A könyvek szétosztása láthatóan nagyságra és darabra történt, de az is, hogy az, amit Catharina kapott, a napi használatú női olvasmányok közé tartozott (olvashatta volna persze azokat is, amelyeket testvére örökölt).

A polgárasszonyok, éppúgy, mint a nemesi származásúak, elsősorban a napi vallásgyakorlat mentén használtak könyvet. Ezen túlmenően a napi teendők elvégzéséhez felkészültségük, és a család lehetőségei, szokásai szerint további könyveket tarthattak. A polgárasszonyok könyvhagyatékairól általánosságban igaznak tartom, hogy ha egy hagyaték az asszony nevének került összeírásra, a felsorolt könyvek mögött inkább az elhunyt férjet, apát, vagy valamelyik őst érdemes keresni,¹³ és az ott említett olvasmányokat nem asszonykönyvtárként kell elemezni. Kivételeket csak a könyvek részletes megvizsgálása után említhetünk, de főleg a 17. század második feléből. Rachel Sartorius (1684) azonban talán kivétel.¹⁴ A 26 felsorolt könyvcím kétnyelvűségről (német, magyar) tanúskodik. Több imádságos könyve volt, bibliai részek kiadásai külön-külön, de feltűnően sok a komolyabb elmélkedés. *Pia desideria*, vagyis a pietista kegyességi irodalom néhány darabja, és további bibliai históriák, az igaz, feltehetően isteni szeretetről szóló kiadvány („I könyv *Verus Amor*”), mesék, és ortográfia.

Eddigi kutatásainkban egyetlen olyan esetet tudunk, amikor magukhoz a könyvekhez is közelebb léphetünk, mert fennmaradt egy 17. századi polgárasszony könyveinek jelentős része. Verók Attila elemzi az esetet.¹⁵ A levéltári dokumentumot már évekkel ezelőtt közöltük,¹⁶ de a könyvek is előkerültek Brassóban. Az 1690-ben meghalt Anna Weltherin egy kisebb iskolai gyűjteménnyel rendelkezett, tudományos művekkel is. Családja történetének kutatása, illetve a könyvekbe tett bejegyzései mondják majd meg, mennyiben beszélhetünk egy tudományos érdeklődésű polgárasszonyról.

A nemes és különösen a főnemes asszonyok kapcsolata a könyves világgal több szempontból elemezhető.

A családok nőtagjai is olvastak. Legalábbis kaptak olyan nevelést, amely részben könyvekből is követhető volt,¹⁷ onnan származott. Lehet ez akár az öltözködéssel kapcsolatos ismeret, hiszen ismerünk 16. századi divatkönyvet is.¹⁸ (2. kép) Kifejezetten asszonykönyvtárakról azonban, amikor a családfő felesége önálló könyvtárat alakított ki magának, a szakirodalom eddig csak a 18. századból tudósított.¹⁹ Ettől függetlenül fontos figyelni azokra az adatokra, amelyek a női könyvtulajdonlást említik. Ez lehet egyszerűen azért, mert női ági öröklés során keletkezett egy-egy összeírás, vagy éppen az özvegy javait írták össze, felsorolva a család könyveit is. Telegdi Borbála²⁰ vagy Batthyány Borbála²¹ könyveit biztosan csak tulajdonként jegyezték fel, ugyanakkor Veér Judit²² vagy Bornemisza Anna²³ saját olvasmányait jól jellemzik az összeírások.

A könyvek *beszerzésének* nagyobb lehetőségével bírtak, részben anyagilag, de azért, mert gyakrabban utaztak olyan helyekre, ahol maguk is választhattak a könyvínálatból (például Bécsben, Grazban, vagy más olyan városokban, ahol volt könyvtár). Szolgazemélyzetük is gyakran hagyta el az udvart különféle szükséges dolgok – ruházat, fűszerek, papír stb. – megvásárlása miatt, így rájuk is bízhatták a könyvek beszerzését.²⁴ A nemesi rangú asszonyok is *örökölhettek* könyveket, illetve *házasság* révén is kerülhetett jelentős könyvmennyiség az udvarába. Ismerünk példát könyvszerető asszonyokra, akik a maguk könyveit, vagy

2. kép Matrona nobilis Hungarica. *Gymnaecium, Sive Theatrum Mulierum, in quo Praecipuarum...* editis, expressos à Iodoco AMANO... Francoforti, 1586. c 2. [103]

éppen szüleiktől örökölt bibliotékát tudhattak magukénak. Külön ki kell emelni annak a jelentőségét, ha a magyar arisztokrata külföldi asszonyt hozott a házhoz, hiszen ez utóbbi gyakran egészen eltérő könyvbeszerzési lehetőségekkel bírt otthonában. A Habsburg Birodalom, a német fejedelemségek, vagy az itáliai városállamok, hercegségek nagy családjaiból származó feleségek (és néha a Magyarországra költöző férjek) korszerűbb, közel kortárs kiadású könyvanyagot hoztak magukkal a magyarországi, vagy erdélyi udvarba.²⁵

A *szórakozás, a civilizált élet, és a könyvolvasás* is összefüggő jelenségek. A korban ennek, ahogy az udvari élet szervezésének is, elmélete is volt. A magyarországi főúri könyvtárakban is megjelentek ezek az elméletek, igaz, jelenlétük ritkaságnak számított. Ahogy a divatkönyveké, a különböző játékokról szóló munkáké is. A szórakoztató olvasmányok a 16. században még jellemzően az ókori szerzők latin kiadásai voltak, ritkán láthatunk a magyarországi és erdélyi könyvjegyzékeken német, olasz, esetlegesen francia szépirodalmi tételeket. Ez utóbbiak szaporodnak folyamatosan a 17. század végéig, amikor már az ókori szerzőket is az említett három nyelven olvasták, illetve megjelentek az udvarlást, a szerelmi élet szabályait leíró munkák is. És ezeket már nemcsak a főurak, hanem az udvar nőtagjai is olvasták. Az *asszonyok olvasmányai* a napi vallásgyakorlat könyvei²⁶ mellett főleg a házi patika fogásait leíró művek,²⁷ szakácskönyvek, életvezetési tanácsokat tartalmazó kiadványok,²⁸ és persze a szépirodalmi munkák voltak. Természetes tehát, hogy a főrangú asszonyok, mint patrónák, mecénások, ha a könyvkiadást támogatták, jellemzően ilyen témájú munkákkal örökítették meg nevüket az utókornak.²⁹ De nézzünk néhány példát, hozzávetőleges időrendben haladva.³⁰

Kanizsai Orsolya valamennyi történész korosztálynak egyik kedves alakja. Nádasdy Tamással való szerelme, házassága valóban figyelemre méltó. A korból pedig egyedülálló forrásanyag maradt fenn, a család, és a család orvosának levelezése,³¹ amely számos apró adalékkal szolgál a beteg Kanizsai Orsolya könyves tájékozottságáról is. A család Sárváron épített ki modern udvart magának és familiárisainak.³² Az udvarban élő leányok Kanizsai Orsolya környezetében számos viselkedésbeli tudnivalót elsajátítottak (társalgás, tánc, étkezés stb.), sok gyakorlati ismeret mellett a gazdálkodás felügyeletének alapelemeit, s a kerti virágok, vetemények és gyümölcsök gondozását is megtanulták. A Sárvár-Újszigeten alapított protestáns iskola, az új vallásnak, a lutheránusnak otthont adó templom és parókia, valamint az 1539-ben alapított nyomda olyan intézményei a magyar művelődésnek, amely a Nádasdy udvart kiemeli a kortárs főúri központok sorából. Az itteni könyvtár katalógusát nem ismerjük, de az itt keletkezett írásművek szellemi horizontja ismert, így a családfő feleségét potenciálisan ért kulturális hatások is.³³

Kortársa, a közeli Alsólendván élő Somy Borbála kevésbé ismert szereplője a 16. századi magyar történeti munkáknak. Férjéhez írt levelei közül csak hat darab ismert,³⁴ és a vele kapcsolatos

iratok sem engednek közel bennünket olvasmányaihoz. Sőt, a Bánffy család könyvtáráról is szerény ismereteink vannak.³⁵ De az a tény, hogy Bornemisza ötkötetes műve (*Postilla*) első darabjának ajánlásában megemlékezik Bánffy László és felesége, Somy Borbála támogatásáról,³⁶ a második kötetet pedig egyenesen az asszonynak ajánlotta,³⁷ és azért, mert ismerjük 16. század közepének alsólendvai udvari műveltségét, feltehetjük, hogy ennek kialakításában ő maga is tevékenyen részt vett.

Kanizsai Orsolyához hasonlóan, Czobor Erzsébetnek³⁸ és Lobkowitz Poppel Évának³⁹ is megmaradtak férjével váltott levelei. Mindkettőjük orvosokkal, és könyvekkel volt körülveve,⁴⁰ de napi gyógyászati kérdésekben a szóbeli hagyományt hangsúlyosan vették figyelembe.⁴¹ Mindkettőre komoly közéleti feladatokat hagyott férje, és mindegyikük helytálló birtokigazgatási kérdésekben is.⁴² Batthyány Ferenc kortárs magyar értelmiségiekkel fenntartott kapcsolatai ismertek – Balassi Bálint, Lackner Kristóf, Szenci Molnár Albert stb., udvara megőrizte nyitottságát a menekültek befogadására is. Felesége és az őt Magyarországra elkísérő udvari emberek is támogatták azt a kulturális látókört, amelyből modern eszmék érkeztek a Batthyány-birtokokra. A harmincéves háború kitörése után a cseh, pfalzi és sziléziai területekről számos protestáns lelkész érkezett, és őket is befogadták.⁴³ Maga Poppel Éva is művelt asszony volt, bár mindössze egy füves könyvről tudunk,⁴⁴ említett levelezése férjével meggyőző bennünket olvasottságáról.

Esterházy Ferenc, a protestáns lett Esterházy egyik fia, Tamás, lutheránus lelkész lett, de leánya is megtanult olvasni, írni, sőt, vélhetően a latinnal és modern idegen nyelvekkel is elboldogult. Arról, hogy otthonukban a könyveknek megvolt a megfelelő szerepe, Esterházy Zsófiának könyvek iránti vonzalmából is következtethetünk.⁴⁵ Két könyvét ismerjük, mindkettőt Révay Mártonnal való házassága előtt vette. Isocrates összes művei, és Josephus Flavius zsidó történeti munkája nem tipikusan női olvasmány, nem is tudjuk, milyen indíttatásból ragaszkodott éppen ezekhez. Bejegyzései a kötetekben azonban arra utalnak, hogy bibliofil komolysággal nyúlt (az egyébként szép wittenbergi kötésben lévő) könyvhöz: *Ex libris Comitissae Sophiae Ludovicae Amaliae Wilhelminae Crescentiae Esterházy de Galántha*. A teljes névvel történő bejegyzés jelzi számomra azt a komolyságot, amelyre utaltam. Könyveit fia, Révay László örökölte.

A Révay család is nagy hangsúlyt fektetett az udvari kultúra könyves elemeinek ápolására,⁴⁶ a lányok oktatására is.⁴⁷ Nádasdy Pál özvegye, Révay Judit 1638-ban kötött új házasságot Forgách Ádámmal⁴⁸ és 1643-ban halt meg. Viskolcz Noémi fedezte fel azt az összeírást, amelyben Galgócon, a Révay Judit szobájában volt könyveket is számba vették.⁴⁹ Meglehetősen kevés a Révay család könyvtárának felsorolásában, megerősíti, hogy az asszony maga is katolikus lett. A szép

kötésű könyvek szerzői Pázmány Péter, Ferenczffy Lőrinc, Thomas Kempis (ez is Pázmány fordításában), illetve még kettő magyar imádságos könyv. Vagyis a napi vallásgyakorlat könyvei, és elmélkedések a vallási ismeretek elmélyítésére.

De nézzünk két olyan példát, amikor a feleséget idegenből hozták. Pálffy István 1618-ban vette el Graf Johann Christoph Puchheim von Göllersdorf lányát, Eva Susannét. 1644-ből fennmaradt királyfalvi házuk ingóságainak összeírása,⁵⁰ köztük 16 könyvé. Ami első ránézésre feltűnő a kis gyűjteményben, az a könyvek nyelvi megoszlása. 9 kötet német, 5 latin, és 2 magyar. A két *Biblia* közül az egyik ugyancsak német. Valószínű, hogy a német könyveket felesége hozta magával. A magyar könyvek Pázmány Péter és Káldi György beszédgyűjteményei, a latinok Johannes Chrysostomus és Nicephorus Callixtus művei, Istvánffy Miklós magyar történelme, és V. Károly temetéséről készült alkalmi kiadvány. Nem elképzelhetetlen, hogy az asszony elkezdett magyarul tanulni, illetve az sem, hogy ismerkedett új hazája történelmével. A német imádságoskönyvek az övéi lehettek, furcsa, hogy katolikus lévén a zsoldárok Luther magyarázataival voltak meg neki. Az asszony környezetével bizonyára érkezett német személyzet is, ezért is a német szakácskönyv (*Kochbuch*). Izgalmas szórakoztató olvasmány – Magyarországon, de az osztrákoknál is – lehetett a *Libri Germanici duo in quarto de Navigatione Hollanda*, amely a korszakban százával jelent meg.⁵¹

Forgách Ádám országbíró harmadik felesége Anna Katharina von Rechberg lett. Az országbíró fia, Forgách Ádám, Nógrád vármegye főispánja ugyancsak idegen asszonyt vett maga mellé (1648), Eva Katharina von Breunert. Özvegyen halt meg 1681-ben, Eperjesen lakott. Az ottani házukban levő javakat Thököly Imre parancsára 1683-ban írták össze.⁵² A könyveket sajnos nagyon hányaveti módon, és nem is mindet. Utolsó tételként *holmi könyveket* említenek. A felsorolt tételek azonban beszédesek. Valamely *Chronica Polonorum*, egy német Bonfini-kiadás,⁵³ ezeket az idegenbe szakadt asszony is olvashatta, hogy környezetével ismerkedjen.

A különféle témájú könyvek birtoklására vonatkozó eddigi példáinkat egészítsük ki két olyan asszony megemlékezésével, akiknek nevéhez írásművek létrehozása köthető. Zrínyi Miklós halála idején testvére, Péter gyakrabban tartózkodott Csáktornyan. Ozalyi könyvtárából egy kisebb válogatást magával is vitt.⁵⁴ Bizonyára nem csupán maga, hanem felesége, Frangepán Katalin használatára is. Ő maga is író asszony⁵⁵ lévén, bizonyára nem nélkülözhetette a könyveket maga körül

Rákóczi Lászlónak nem született fia, vele kihalt a család katolikus ága. Leánya, Erzsébet az egyik első női írónk,⁵⁶ Kistapolcsányban élt élete utolsó éveiben. Halála után II. Rákóczi Ferenc fejedelem az ott talált könyveket Sárospatakra vitette. Összesen 26 kiadványt említ az 1708-ból fennmaradt összeírás.⁵⁷ A könyvek egy része örökség lehet, Cyprianus összes művei, egy „lengyel

historia”, egy Szilézia-térkép, néhány német könyv (csak így említve), grammatika, katekizmus és néhány magyar nyelvű lelki épülést szolgáló ájtatos olvasmány. A kortárs asszonykönyvtárakhoz mérhető, főként anyanyelvű művekből összeállított gyűjtemény bizonyítja, hogy Rákóczi Erzsébet aktív olvasó volt. (3. kép) Thaly Kálmán a költő Rákóczi Erzsébet portréjának felvázolásakor kiemeli, hogy az életvitelében aktív, szenvedélyes vadász asszony olvasmányai az elmélyült, a személyes vallásosság jegyében készült munkák lehettek.⁵⁸ A magyarországi Mária-kultusz elterjesztésének támogatója volt. Könyveinek idézett összeírásában is szerepelnek szentképek.

A főúri, és általában a nemes asszonyok életük nagy részét férjük távollétében élték le. Az egyik legfontosabb teendőjük a családfő helyettesítése, az udvari élet és a birtokokon folyó gazdálkodás felügyelete. A birtokokon lévő vallási közösségek, egyházak is gyakran fordultak hozzájuk gondjaikkal. Sokszor kellett (önállóan) dönteniük is, és ebben nem támaszkodhattak kizárólagosan a tisztartókra, vagy az udvari lelkészre, tanárra. Fel kellett készülniük erre a szerepre is. A neoromantikus historiográfia a hős nagyasszonyokat ünnepelte,⁵⁹ joggal, de az utóbbi harminc év forrásfeltárása, historiográfiai szemléletváltása már sokrétűen elemezte ezeket a feladatokat és szerepeket.⁶⁰ Semmit sem tudunk Báthory Erzsébet⁶¹ személyes olvasmányairól, csak *per analogiam* elemezhetőek ismeretei. Még Lorántffy Zsuzsanna⁶² fejedelemasszony olvasmányműveltsége is csak ekképpen közelíthető,⁶³ személyes használatú könyveiről külön nem maradt ránk összeírás. A főúri könyvtárakban a 17. század második felére mindenütt felbukkannak a gazdálkodással, az udvari élet szervezésével kapcsolatos munkák, a feladat végrehajtásában résztvevő asszonyok biztosan éltek a lehetőséggel, hogy megismerjék ezeket.⁶⁴

3. kép Gróf Rákóczi Lászlóné Bánffy Erzsébet [gróf Rákóczi Erzsébet édesanyjának] ravatalképe, ismeretlen mester 17. század második felében készített, a kistapolcsányi kastélyban őrzött festménye után Felix DABERTO vízfestménye, 1880 körül, MNM TKCS

A Révay Judit szobájában volt könyvek említett kis összeírása mellett tudunk két 17. századi asszonykönyvtárról is. Már abban az értelemben, ahogy azt, a 18. század kapcsán a hivatkozott szakirodalom is elemezte: a férjtől különállóan gyűjtött könyvek együttese. Az egyik ilyen Veér Judit gyűjteménye, melyeknek összeírása 1676-ból maradt fenn.⁶⁵ 17 könyvről van szó, de talán ennél többről is. Veér Judit Teleki Mihály kancellár felesége volt, olyan anya, aki nagy figyelemmel követte fiai taníttatását. Kapcsolatot tartott fenn a nagyenyedi professzorokkal, és igyekezett a politikai életben is tájékozódni. A kis könyvtárat röviden jellemzi a nemes asszony monográfusa, Homonnai Betti,⁶⁶ de sokkal tárgyyszerűbben és forrás-közeli elemzi Font Zsuzsa.⁶⁷ Utóbbi kiemeli, hogy Veér Judit nem tudott latinul, forrást is idéz megállapítása meggyőző igazolására. Valóban valamennyi könyve magyar nyelvű volt. Bibliák, kegyességi irodalom, napi vallásgyakorlat könyvei (katekézis, imádságos könyv), kertészeti leírás, históriás ének szórakoztatásul. Font Zsuzsa idéz egy kiegészítő forrást is, miszerint Veér Judit egy ismerőse, Bessenyei Anna, 1693-ban, egy Pápai Páriz Ferenc-munkát kér tőle („orvosságos könyv”). Font Zsuzsa meggyőző abban is, hogy az asszony a fiúk külföldi tanulmányútjának tartalmi előkészületeiben is részt vett. Ugyan az utazási instrukciót az ő nevében feltehetően mások állították össze, de ő folyamatosan felügyelte a munkát. Magam azt gondolom, nagyszerű Veér Judit-portréja akkor sem lenne elfogadhatóbb, ha a nagyhatalmú kancellár nejének szobájában több száz könyvet írtak volna össze.

Az erdélyi fejedelemsasszony, Bornemisza Anna radnóti könyvtárában 104 könyvet találtak.⁶⁸ Csaknem valamennyi magyar. Ha tematikusan jellemezzük, kétség kívül bővebb, mint az előző asszonykönyvtár. A szórakoztató irodalom már valódi literatúra (Balassi Bálint, Beniczky Péter, Gyöngyösi István, és oktató mesék. Több a szakácskönyv, a kertek leírása, de sok a prédikációs kötet (különféle alkalmakra), hitvitázó írások, és jogi kézikönyvek is. Nem kálvinista szövegek közül feltűnnek a Szent Ferenc életét bemutatók, vagyis – ahogy az *imitatio Christi* műfaj darabjai – ezek is a kegyességi irodalom confessionálisan arctalannak tartott körébe tartoztak. Herepei János, a könyvjegyzék első kiadója is kiemeli,⁶⁹ hogy ezek bizonyosan a fejedelemsasszony könyvei voltak. Utolsó megjegyzésként hangsúlyozom, hogy a fejedelemsasszony számára külön kötés is készült, *supralibros*-szal, ami a bibliofil igényre is utal.

Összegzésként szeretném ismételtén aláhúzni azokat a tényeket, amelyek a „szokásos”, „magától értetődő” értékelésen túlmutatnak a 16–17. századi nők olvasmányáival kapcsolatosan. Iskolai könyve, katekézise, imádságos könyve, bibliai részlet kiadása, de füveskönyve, szakácskönyve (főleg kéziratos) bárkinek lehetett, aki megtanult olvasni és írni. A szórakoztató olvasmányok körébe utalható históriák, verseskönyvek, továbblépve az öltözködésről, az udvari és egyéb

helyzetekben való viselkedésről azonban már nem mindenki birtokolt könyveket. A nők olvasmányairól alkotandó képünket azonban nem lehet csupán a könyvet birtoklására vonatkozó forrásokból kialakítani. Egyrészt az örökölt könyvek nem biztosan használt könyvek voltak, másrészt a család más tagjainak a könyvtárat is használhatta akárki. Az olvasmányok bemutatásakor mindig meg kell nézni azt, hogy a család maga milyen könyveket birtokolt, vagyis azt, hogy potenciálisan mi állt az illető nő rendelkezésére. Ezután meg kell vizsgálni, milyen szerep betöltésére volt az illető hivatott, és e területeken miként állt helyt. Sokszor pusztán a jelenlét egyes helyzetekben (például: ítélkezés, istentisztelet, temetés, ünnepi bevonulás, tisztartók eligazítása, stb.) olyan ismereteket adhat, amely alapjául olvasmányműveltség állapítható meg, de nem feltétlenül az ismereteket hallgató részéről. Ha az ilyen ismeretre vonatkozó könyvek a családban, vagy a rokonságban megvoltak, csak szándék, elhivatottság és akarat kérdése ezek használata. A nők egyik tulajdonságnak sem szenvedik hiányát.

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány a Társadalmi Megújulás Operatív Program IKT a tudás és tanulás világában – humán teljesítménytechnológiai (Human Performance Technology) kutatások és képzésfejlesztés címet viselő, TAMOP-4.2.2.C-11/11/KONV-2012-0008 azonosító-számú projekt keretében készült. A projekt az Európai Unió támogatásával, és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.
- 2 Nagyjából egy-két százaléka a francia, német és az olasz nyelvterületnek.
- 3 Tóth István György számos tanulmányban számol be a kora újkori társadalom csaknem teljes analfabetizmusáról: TÓTH István György, *Schichten der Gesellschaft-Schriften der Kultur. Alphabetentum und Bücherkultur im südburgenländischen Raum im XVI. und XVII. Jahrhundert = Türkenkriege und Kleinlandschaft. 2. Sozialer und kultureller Wandel einer Region zur Zeit der Türkenkriege*. Symposium im Rahmen der »Schlaininger Gespräche« vom 26–30. September 1984 auf Burg Schlaining, hrsg. von Rudolf KROPF, Eisenstadt, 1986. 195–216.; ÜÖ., *Irni tanuló nagyszonyok*. Rubicon (2) 1990/5.; ÜÖ., *How many Hungarian noblemen could read in the eighteenth century?*, CEU History Department Yearbook, Budapest, 1993, 67–79.; ÜÖ., *La diffusione dell'alfabetizzazione nel comitato di Vas nei secoli XVII–XIX = Dalla liberazione di Buda all'Ungheria del Trianon. Ungheria e Italia tra età moderna e contemporanea*. Atti del Convegno storico italo-ungherese (Pécs 23–24 aprile 1993) a cura di Francesco Guida. Roma, 1996. 64–71.; Erdeményeit egy monográfia szintű feldolgozásban is közreadta: TÓTH István György, *Illiterate and Latin-speaking gentlemen* = ADAMSKA – MOSTERT 2004, 519–528.
- 4 Tanulságos Tóth István György idézett és említendő tanulmányait összehasonlítani Kristóf Ildikó elemzési módszerével. TÓTH István György, *L'alphabétisation des paysans en Transdanubie occidentale au temps des Lumières = Début et fin des Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale*. Actes du sixième colloque de Mátrafüred 20–25 octobre 1984. Publié par Ilona Kovács. Budapest–Paris, 1987, CNRS. 293–300.; KRISTÓF Ildikó, *„Istenes könyvek – ördögös könyvek”. (Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján.) = Népi kultúra – népi társadalom*. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve, XVIII. Budapest, 1995, 67–104.
- 5 PÉTER Katalin, *Miskolczi Csulyak István első felesége és gyermekei* = KLANICZAY – NAGY 1999, 323–332.; Ugyanez = PÉTER 2012, 26–33.
- 6 *An die Radheren aller Stedte deutsches lands das sie Christliche Schulen auffrichtenn vnd halten sollen*, Wittenberg, 1524.
- 7 ADATTÁR 2004/1, 13.
- 8 VARGA András, *Egyháztörténeti feljegyzések egy Eber-féle kalendáriumban*, Lymbus, művelődéstörténeti tár, 1. kötet. Szeged, 1989, 1–22.
- 9 ADATTÁR 1992, 35–36.
- 10 ADATTÁR 1983, 63. „Az vra könyweiből rezt Anna azzon nem vár, az giermekeknek engette.”
- 11 ADATTÁR 2004/1, 3. „Mehr dem Johannis Jung meine bücher sollen eygen sein ihn die teudsche Bibel vnd der Postil vnd sonst teudsche büchern wol er bey der Schul die sollen dem Stiefvatter sein.”
- 12 ADATTÁR 2004/1, 10.
- 13 Van eset, hogy ezt világossá is teszi az összeírás. 1683-ban Segesváron összeírták „Frau L” hagyatékát, benne egy 35 kötetes kiváló késő humanista izlésű szeszválogatott könyvgyűjteményt. Az összeírók azonban jelezték, hogy ezek az előbb meghalt férj, „Ambrosius Pfarherr” könyvei voltak. ADATTÁR 2004/2, 700–701.
- 14 ADATTÁR 1990, 72–73.
- 15 VERÓK Attila, *Régi könyvek mint a női vallásosság misztériumának lehetséges őrzői? = A nők és a régi magyarországi vallásosság*. Kegyeiség-történeti konferenciák. (előkészületben)
- 16 ADATTÁR 2004/2, 672–673, 675–678, 681.
- 17 Egy szkeptikus: TÓTH István György, *Irni tanuló nagyszonyok*. Rubicon (2) 1990/5. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/irastudo_ember_utan_kene_nezni_az_irastudatlansagbol_az_alfabetizalt_vilagba/
- 18 *Gynaeceum sive Theatrum mulierum... figuris... expressos a Iodoco Amano...* Francofurti, 1586, Sigmund Feyerabend. Hasonmás kiadása, a szövegek magyar fordításával együtt: *Gynaeceum avagy Asszonyok szemléje, melyben Európa valamennyi jeles nemzetének... női viselete látható...* Jost AMMAN rajzaival, a képekhez a bruges-i Franciscus MODIUS nyolcsorosait csatolva..., bev. DÓZSA Katalin, ford. KISDI Klára, Budapest, 2005 (Amor librorum).
- 19 SOMKUTI 1987; SOMKUTI 1991; SOMKUTI 1983; DEÉ NAGY 1996 (ugyanez lényegében változatlanul: in: SIMON – SZABÓ 1997, XXV–XXXVII.)
- 20 ADATTÁR 2009, 32.; MONOK 1996, 205.
- 21 ADATTÁR 1992, 110–113.
- 22 ADATTÁR 1994/2, 125–126.
- 23 ADATTÁR 1994/2, 71–74.
- 24 Általánosságban, példákkal és jegyzetekkel, lásd: MONOK István, *A magyarországi főnemesség könyvgyűjtési szokásai a XVI–XVII. században*, Café Babel 14. kötet (Gyűjtés), 1994/4. 59–68.
- 25 KOLTAI András, *Magyar főrendek külföldi feleségei a 16–17. században = Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, szerk. ERDÉLYI Gabriella – TUSOR Péter, Budapest, 2007, MTA TTI (Történelmi Szemle (49) 2007/2. CD-ROM melléklete), <http://mek.oszk.hu/09300/09378/09378.pdf> 313–323.; MONOK 2012, 273.
- 26 Egy összetett kép: PÉTER 1985. Ugyanez, ÜÖ., *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Budapest, 1995 (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai, 8.), 31–55.; Egy elemzés: PESTI 2009.
- 27 R. VÁRKONYI 1984; S. SÁRDI 2004 (Ebben: Dersffy Potentia /1555/, Lobkowitz Poppel Éva /1622–43/, Nyáry Krisztina /1628/, Apafi Anna /1677/).
- 28 V. LÁSZLÓ 2007.
- 29 A nemes asszonyok mecenatúráját az európai szakirodalom eredményeit, elemzési szempontjait szem előtt tartva Pesti Brigitta elemezte, illetve foglalta össze a magyarországi szakirodalmat e tekintetben: PESTI 2010; PESTI 2013; a függelékben a vizsgált korszak valamennyi patrónáját megismerhetjük.
- 30 Példáink valóban csak példák, nem kritikai számbavétel a főrangú asszonyok olvasmányairól, illetve mecenatúrájáról.
- 31 „Szerelmes Orsikám...” *A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése*, kiad. VIDA Tivadar, utószó: GRYNÆUS Tamás, Budapest, 1988.
- 32 A nagyszámú szakirodalom bibliográfiai összefoglalását lásd a legutóbbi Nádasdy Tamás-konferencia kötetében, illetve a Sylvester János-bibliográfiában: *Nádasdy Tamás (1498–1562) emlékezete. 500 éve született Magyarország nádora*, szerk. SÖRTEI István, Sárvár, 1998; *Sylvester János bibliográfia*, összeáll. NAGYNÉ PIROSKA Lilla, bev. KUNTÁR Lajos, Sárvár–Szombathely, 1987.
- 33 A Nádasdy-udvarokról lásd SZAKÁLY Ferenc, *A sárvári „provinciális humanista kör” és a reformáció kezdetei* = GLATZ 1993, 83–96.; PÉTER Katalin, *Nádasdy Tamás mecénási tevékenységéről* = ÜÖ., *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Budapest, 1995 (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai, 8.) 56–65.; MONOK István, *A Nádasdy-család sárvári és potendörffi udvara és könyves műveltsége* = MONOK 2005, 68–86.; PÉTER Katalin, *Imitatio Rei publicae Litterariae. Count Tamás Nádasdy = Republic of Letters, Humanism, Humanities*, Ed. by Marcell SEBŐK, Budapest, 2005, CEU (Collegium Budapest Workshop Series, 15), 150–169.; magyarul: *Nádasdy Tamás* = PÉTER 2012, 97–116.
- 34 TANTALICS Béla, *A Bánffy család szellemi hagyatéka*, Lenti, 2009, 264.
- 35 MONOK István, *A Bánffy-család alsólvindvai udvara és könyves műveltsége* = MONOK 2005, 61–67.
- 36 Sempte, 1573 (RMNy 333)
- 37 Sempte, 1574 (RMNy 355)
- 38 *Bethlenfalvi Gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szent-Mihályi Czobor Erzsébethez*, közread. ZICHY Edmund, Budapest, 1876.
- 39 Kiadásuk Kovács József László és Ötvös Péter munkájaként folyamatban van, a szegedi Adattár sorozatban. Ezen kívül I. KINCSES 1993.
- 40 MONOK István, *Czobor család könyvei = Magyar művelődéstörténeti lexikon LX. minden kor. Ángyod térde – „Zsupra aggnő”. A főszerkesztő, Kőszeghy Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk. BARTÓK István – CSÖRSZ RUMEN István – JANKOVICS József – SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Budapest, 2011, rec.iti. 48–50.; ÜÖ., *A Batthyány-család németújvári udvara és könyves műveltsége* = MONOK 2005, 87–104.
- 41 R. VÁRKONYI 1984, 36–37.
- 42 LENGVEL 2007; KINCSES Katalin Mária, *Egy nyugat-magyarországi párhuzam: Batthyány Ferencné Lobkowitz Poppel Éva udvartartása* = TAMÁS 2000, I. kötet 171–182. Vö.: KINCSES Katalin Mária, *Batthyány Ferencné Lobkowitz Poppel Éva özvegyi évei* = R. VÁRKONYI 1997, 64–83.
- 43 MONOK István, *Die kulturvermittelnde Rolle des Batthyány-Hofes an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert = Deutsche Sprache und Kultur, Literatur und Presse in Westungarn/Burgenland*, Hrsg. von Wynfrid KRIEGLER – Andrea SEIDLER, Bremen, 2004, 75–90.
- 44 S. SÁRDI 2004.
- 45 SOLTÉSZ Zoltánné, *Révay Mártonné Esterházy Zsófia Isocrates-kötetének kötese és későbbi possessorai*, Magyar Könyvszemle (111) 1995/2, 131–141.
- 46 Klára KOMOROVÁ, *A Révay család könyvtára* = MONOK 2005, 159–169.; ÜÖ., *Šlechtický dvor Révaioucov ako centrum vzdelenosti Turca*, Forum Historiae, internetes folyóirat 2008/2: <http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2008/texty_2_2008/komorova.pdf>; MONOK 2012, 191–200.
- 47 Miloš KOVAČKA, *Šlachtické ženy rodu Révai v slovenských a Turčanských evanjelických dejinách = Rod Révai v slovenských dejinách. Zborník prác z interdisciplinárnej konferencie 16.–17. september 2008*. Martin, Ed. Miloš KOVAČKA – Eva AUGUSTÍNOVÁ – Maroš MAČUHA, Martin, 2010, Slovenská národná knižnica (Studia historico-bibliographica Turocensia. Zv. 3.) 152–188.
- 48 PAYR Sándor, *Révay Judit, a hitehagyott Nádasdy Ferenc édesanyja*, Protestáns Szemle, (25) 1913. 65–86, 145–160.
- 49 ADATTÁR 2010, 3.
- 50 ADATTÁR 1986, 151.
- 51 Példaként említjük: *Schiffahrten*. Gesammelt und herausgegeben durch Levinus HULSIUS. 1619-ig 16 rész jelent meg Frankfurt am Mainban, Nicolaus Hoffmann-nál: Theil 16: *Die sechtzehende Schiffahrt, Journal, Oder Beschreibung der wunderbaren Reise Wilhelm Schouten auß Hollandt, im Jahr 1615. 16. vnd 17. Darinnen er eine neue Durchfahrt neben dem Fretto*

- Magellanicó, welche bißhero noch unbekannt gewesen, in die Suyd See entdeckt. Beneben erzehlung, was für Land, Insuln, Leut, allda gefunden, vnd sich sonsten auff der Reise in der SuydSee zugetragen.* Mit schoenen LandCharten, vnd Kupfferstuecken erkläert, Gedruckt zu Franckfurt am Mayn, durch Nicolaum Hoffmann, sumptibus Hulsianis. Im Jar M.DC.XIX
- 52 ADATTÁR 1983, 583.
- 53 *Ungerische Chronica, Das ist Ein gründtl. beschreibung deß allermächtigen und gewaltigsten Königr. Ungern... erstl. durch... Antonium BONFINIUM in 45. Büchern in Lat. beschr.* Jetzund aber... in gut gemein Hochdeutsch gebr. durch P. F. N. und mit schönen Fig., sampt einem nützl. Reg. gezieret... Gedruckt zu Franckfurt am Mayn durch Peter Schmidt. In verlegung Sigmund Feyerabendts, 1581. Nem hiszem, hogy az 1545-ös bázeli részkiadás lett volna.
- 54 ADATTÁR 1992, 55–58.
- 55 Imádságoskönyve (Útitárs) Velencében jelent meg: *Putni tovaruš...*, 1661. Modern hasonmás kiadásáról és Frangepán Katalin írói tevékenységéről l. LŐKÖS István, „Zriniana” – csáktornyai „triptichon”, *Hitel* (20) 2007/6, 115–118.
- 56 Vö.: *Rákóczi Pál, Rákóczi László és Rákóczi Erzsébet emlékezete*, összeáll. SÍPOS Ferenc, Újfehértó, 1993 (Újfehértói Füzetek, 6.); UHR Gabriella, *Gróf Rákóczi Erzsébet levelei Esterházy Pál herceghez (1671–1704)*. Lybus V. Szeged, 1994. 51–76. (Klly.: A Lybus Füzetek 35.); *Rákóczi Erzsébet levelei férjéhez 1672–1707*, szerk., előszó BENDA Borbála – VÁRKONYI Gábor, Budapest, 2001 (Millenniumi magyar történelem. Források)
- 57 ADATTÁR 1992, 174–175.
- 58 THALY Kálmán, *Gróf Rákóczi Erzsébet, mint költő.* Századok (34) 1900, 481–494.
- 59 FARKAS Emőd, *Magyarország nagyasszonyai.* 1–2. kötet. Budapest, 1911, Wodianer (hasonmás: Budapest, 1990)
- 60 R. VÁRKONYI 1997; Lengyelová 2004; FÁBRI – VÁRKONYI 2007.
- 61 PÉTER Katalin, *A csejtei várúrnő. Báthory Erzsébet*, Budapest, 1985 (Labirintus); LENGYEL Tünde – VÁRKONYI Gábor, *Báthory Erzsébet. Egy asszony élete*. Budapest, 2010, 161–182.
- 62 *Lorántffy Zsuzsanna album*, szerk. TAMÁS Edit, Sárospatak, 2000 (Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek, 39.) – az ebben megjelent Péter Katalin által írt tanulmány új kiadása: PÉTER 2012, 35–94.; TAMÁS 2000.
- 63 MONOK 2012, 227–244.
- 64 Vö.: MONOK István, *Mitől modern egy kora újkori könyvtár Magyarországon és Erdélyben? = Hagyomány, egység, korszerűség. Az Egyházi Könyvtárak Egyesülete 2009. november 10-i, jubileumi konferenciájának előadásai*, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, Debrecen, 2010, 16–29.; Uő., *Udvartartási minták, korszerű ismeretanyag a 16–17. század fordulójának főúri könyvtáraiban Magyarországon = Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. ETÉNYI Nóra – HORN Ildikó, Budapest, 2010, 67–76.
- 65 ADATTÁR 1994/2, 125–126.
- 66 HOMONNAI Betti, *Veér Judit életrajza*, Budapest, 1914.
- 67 *Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok 1695–1700*, összeáll., utószó: FONT Zsuzsa, Szeged, 1989, (Fontes Rerum Scholasticarum, III.) 416–418.
- 68 ADATTÁR 1994/2, 71–74.
- 69 HERPEI János, *Bornemisza Anna fejedelemasszony radnói könyvtára*, Erdélyi Múzeum (47) 1942, 483–492.; ugyanez = ADATTÁR 1971, 74–83.

István Monok

FEMALE BOOK OWNERS AND FEMALE READERS IN THE 16TH AND 17TH CENTURIES

In the 16th and 17th centuries, anyone who had learned how to read and write might have owned a school textbook, a catechism, a prayer book, a book with extracts from the Bible, a book on herbs or a recipe book (which in general were handwritten). However, books that were read for amusement, which included histories, volumes of poetry, and publications on clothing and etiquette for certain high-society and other situations, could not be possessed by just anyone. We cannot base our image of the literature that was read by women, however, solely on sources regarding the books that women had in their possession. On the one hand, inherited books were not necessarily actually read, and on the other, books in a relative's library could be read by anyone. When presenting the readings, one must always consider the books that were owned by the family, in other words works that were potentially accessible to the woman in question. In addition, one must also examine the role that the person in question was destined to play and how she performed in the relevant areas. Frequently, the mere presence of a person in certain situations (for example: judicature, religious services, funerals, directing stewards) suggests that she must have been literate, but this is not necessarily so if she were just a member of those present, someone who was only listening. If family members or relatives owned books on such subjects, whether they were read or not was merely a question of intention, vocation, and will. Women do not suffer from the lack of these characteristics.

NŐOKTATÁS ÉS KÖNYVES MŰVELTSÉG A 17-18. SZÁZADBAN

V. László Zsófia

„Bölcs asszonyt ki találhat?”¹ – hangzott el a kérdés több protestáns prédikátor szájából a 18. században. De mit értettek bölcs asszony alatt a kortársak? Miklós Sámuel, a miskolci református gimnázium professzora 1772-ben megjelent halotti beszédében a bölcsesség és az okosság viszonyát az elmélet és a gyakorlat kettősségében értelmezte. Bölcsnek tekintette azt, aki ismeri az általános értékeket és azoknak megfelelő célokat tűz ki maga elé, okosnak pedig azt, aki ezen értékeket érvényesíteni tudja életvitelében: gyermekei nevelésében, az emberekhez való viszonyában, a gazdálkodásban, sőt akár az adakozásban is.² Radnótfáji Nagy Zsigmond, a Bánffy család és a bonchidai református gyülekezet lekipásztora 1744-ben a bölcs asszony fogalmába a kegyességen és a szorgalmon kívül az általános erkölcsi és társadalmi normák betartását és az alkalmazkodó-készséget foglalta bele.³ A bölcsesség tehát elsősorban nem a műveltségre, a kimagasló szellemi teljesítményre vonatkozott, hanem egyfajta életbölcsességet jelentett. Találunk ugyan prédikátorokat, akik hosszan sorolták a tudományokban járatos nők nevét az ókortól egészen saját korukig, többen dicsérték patrónájuk, feleségük műveltségét, kultúráját támogató tevékenységét, de akármit is értettek a szerzők a bölcs asszony elnevezés alatt, a véleményük általában az volt, hogy a nőknek csak nagyon kis része sorolható ide.⁴ Egyes szerzők mindezt a kort, az erkölcsi züllést, a vallástól való elfordulást okolták, de egyre többen felismerték a neveltetés jelentőségét és a férfiak szerepét a nőoktatás kereteinek kialakításában és minőségének javításában.

ELMÉLETEK A NŐNEVELÉSRŐL

A nők társadalomban betöltött szerepével a reformáció és ellenreformáció korában egyre többen kezdtek foglalkozni Nyugat-Európában.⁵ Juan Luis Vivés – VIII. Henrik lányának, Tudor Máriának a nevelője – *Institutione de feminae christianae* (1523) című munkájában fejtette ki a keresztény asszonyok erkölcsös életvitelére vonatkozó szabályokat, amelyeket a kegyes olvasmányokban való elmélyüléssel lehet megalapozni. Korának felfogásától eltérően ezért nagy hangsúlyt fektetett a lányok megfelelő nevelésére, a kellő műveltség megszerzésére. Vivés gondolatai később több írónál visszaköszönnek.

Mivel a reformáció a latin helyett az anyanyelvi íghirdetést és az egyéni bibliaolvasás kívánalmát helyezte a mindkét nembéli hívők elé, meg kellett teremteni számukra a szükséges tudás elsajátításának feltételeit. Az alapfokú oktatás szükségességét a katolikusok is felismerték. Ők külön hangsúlyt fektettek a lányok nevelésére, akik így születendő gyermekeikbe is a katolikus szellemet oltják majd. Ennek érdekében női szerzetesrendek alakultak, amelyek évszázadokon át az elérhető legmagasabb szintű intézményes oktatást biztosították a lányok számára.

A 17. század folyamán főként Angliában és Franciaországban jelentek meg olyan kiáltványok, tudományos értekezések, melyek a társadalom érdekében a korábbinál nagyobb figyelmet kívántak szentelni a nőnevelésnek. Claude Fleury az írást, olvasást, számtant, gyógyászati alapismereteket, a ház igazgatásához szükséges gazdasági tudást és jogban való jártasságot tartotta fontosnak, Fénelon viszont a történelem, irodalom, a latin nyelv, zene és rajz tanulását is megengedte megfelelő felügyelet és irányítás mellett. Abban azonban mindketten egyetértettek, hogy nem akartak tudós asszonyokat nevelni. A lányoknak csak a későbbi életükben szükséges tudnivalókat kellett elsajátítaniuk, akár férjhez mennek, akár apácák lesznek majd.⁶

Radikálisabb elképzelést vázolt fel François Poullain de la Barre és Mary Astell. Előbbi a nők szellemi alacsonyabb rendűségének általánosan elfogadott nézetével szállt szembe *De l'Égalité des deux sexes* (1673) című művében, Mary Astell pedig a nők önálló boldogulásának lehetőségét kereste. *Serious Proposal to the Ladies* című, 1694-ben kiadott művében korát lényegesen meghaladva azt hangsúlyozta, hogy női egyetemet és önálló női közösségeket kellene létrehozni azon hölgyek számára, akik nem szándékoznak férjhez menni.

A nőkkel kapcsolatban felvetett problémák, az erkölcsi züllés, a tudatlanság, a házasság kényszere, mind a nők oktatásának javítására irányította a figyelmet. A felvilágosodás gondolkodói pedig az előítéletektől mentes, új társadalmi építményt kívánták a gyermekek nevelésével megalapozni, amely munkában a nők mint a természettől adott első nevelők szintén kiemelt

helyet kaptak. Az 1750-es évek után szinte divattá vált a nevelés kérdésével foglalkozni. Olyannyira, hogy a nagyszámú neveléstani értekezés és kísérlet megjelenése miatt a 18. századot a pedagógia századának is szokták nevezni. Nézeteltérések egyrészt az intézményi vagy az otthoni oktatás, másrészt a lányok számára szükséges tananyag kérdésében voltak. Éppen a pedagógiában legnagyobb hatást kiváltó Jean-Jacques Rousseau a lányok oktatásának nem szentelt túl nagy figyelmet, mivel a nőknek csupán a férfit támogató szerepet szánt, és életcéljául a férfi boldogítását és a gyermekek nevelését jelölte ki. A francia Nicolas de Condorcet és az angol Mary Wollstonecraft, illetve a német Theodor Hippiel viszont a két nem egyenjogúsága mellett tört lándzsát, és a nők férfiakkal azonos jogait és oktatását követelte. Elveik azonban egyelőre nem találtak elegendő követőre. A francia forradalom kezdeti lelkesedése után a jakobinusok kizsírították a nőket a politikai életből. A nőoktatás és a női jogok kiterjesztése területén még egy évszázadot kellett várni a változásra.

Magyar területeken mindezek a szemléletbeli változások később indultak meg, és csak a legműveltebb rétegekhez jutottak el a fent említett munkák. A nőnevelésre vonatkozó igények azonban már a 17. század folyamán megtalálhatóak a magyar nyelvű irodalomban, még ha nem is önálló művek, hanem egyházi kánonok és prédikációk keretei között. Az 1646. évi szatmárnémeti református zsinat kimondta, „Mivelhogy a Krisztus országában a nemek között semmi különbség nem létezik” akárcsak a fiúk, a lányok számára is iskolákat kell felállítani.⁷ Pázmány Péter esztergomi érsek pedig két prédikációjában foglalkozott a női feladatokkal, az illendő viselkedéssel és a lányok számára szükséges tanulmányokkal.⁸

A női nem szerepéről és a lányok oktatásának javításáról azonban még több mint száz évvel később is eltérő nézetek láttak napvilágot. Egyesek a nőket természetükből adódóan alkalmatlannak tartották arra, hogy szellemi munkát végezzenek, mások egyszerűen szükségtelennek, sőt veszélyesnek tartották, hogy a tudományokban elmélyedjenek. Ezzel párhuzamosan azonban egyre nőtt azoknak az asszonyoknak a száma, akik a könyvnyomtatás támogatásával, tudósok patronálásával, magyar nyelvű fordítások készítésével, esetleg saját gondolataik, érzéseik papírra vetésével kivették részüket a kulturális életből. A pedagógiai reformtervezeteken, prédikációkon túl a könyvpiacon is egyre több neveléstani munka jelent meg. Az 1750-es évektől kezdtek magyarra fordítani a nőknek szánt életvezetési tanácsadókönyveket, amelyek részletesen tárgyalták a lányok oktatásának kérdését. A 18. század végétől pedig már a sajtó is teret adott a nőkkel kapcsolatos vélemények kifejtésének. A Mindenest Gyűjtemény, a Magyar Hírmondó, a Magyar Merkurius hasábjain a nőnevelés javítását sürgető írásokat, nőírókról, női könyvgyűjtőkről, tudós nőkről szóló beszámolókat és az újonnan megjelenő hasznos könyvekről, pedagógiai munkákról szóló ajánlatokat lehetett olvasni.⁹

A legtöbb szerző azt hangsúlyozta, hogy a nők tulajdonságai, magatartása, sőt egyesek szerint még emberi mivolta is a neveletésüktől függ. Bár több olyan írást találunk, ahol a nők szellemi és lelki képességeinek alátámasztására hosszasan sorolták a kiemelkedő adottságú asszonyokat a kormányzás, a tudományok és a művészetek területéről, ezeket az asszonyokat példaértékűnek, de kivételesnek tartották. Sokatmondó a magyar női jogokat írásba foglaló Cserei Farkas álláspontja a nők közszereplésének kérdéséről. Véleménye szerint az asszonyok azért nem viselhetnek hivatalt, mert nem képesek a sok teherrel és feszültséggel járó munkára. Azokat a nőket azonban, akiket az Úr uralkodónak választ, felruhazza a szükséges képességekkel. Kiveszi őket az asszonyok sorából, férfi erőt és szívet támasztva bennük.¹⁰

Ennek az álláspontnak megfelelően nem az merült fel, hogy minden nőre kiterjesszék a férfiakkal azonos képzési lehetőségeket, hanem kifejezetten nőknek szóló speciális tananyag, meghatározott olvasmányok segítségével kívánták a szépnemet művelni. Még az egyébként a nők érdemeit nagyra értékelő és jobb neveletésükért agitáló Herepei János is így kiáltott fel a tudós asszonyokra gondolva: „O Uram egy Saffot, a' ki szüntelen a' Helikon hegyén járkál, és a' borostyán ágokat mint a' répa, murok, 's más kerti veteményeket, inkább esmérí, Nem, te tudod hogy a' midön a' Miatyánkbeli utolsó kérést el-mondom, a' tudós asszony-is, mindenkor eszembe jut.”¹¹

A 1780-as évektől a nőkkel szemben támasztott elvárások kezdtek elvilágiasodni. A felvilágosodás hatása alól még az egyházi szerzők sem mentesültek, pedig egyesek igyekeztek elhatárolódni az új szellemi irányzatoktól. Az eszmei és politikai változásokkal párhuzamosan a női hivatással és szerepekkel kapcsolatban is világosan megjelenik egy radikálisabb változásokat követelő vonal, amely a magasabb fokú nőnevelés, bizonyos pályák nők előtt való megnyitása és a nők közéletben való korlátozott részvétele mellett állt ki. 1790-ben Bárány Péter és Pálóczi Horváth Ádám röpiratban érvelt a mellett, hogy a női műveltség növelése és a gyermekek nemzeti szellemű nevelése érdekében az asszonyok hallgatóként részt vehessenek az országgyűlés ülésein. A férfi és női szerepeket a köz- és magán-szférához rendelő, azokat élesen elkülönítő polgári értékrendbe azonban ez nem illett bele.

Ezek az újtó törekvések a századfordulón hirtelen megtorpantak. A változások egybeestek a francia forradalom viharos eseményeivel, és a Nyugat-Európában megjelenő prefeminista törekvésekkel, amelyek valószínűleg megijesztették a még oly haladó gondolkodású férfiakat is. A nők jogainak kiterjesztése, a férfiakéhoz hasonló neveletésük és életpályájuk a társadalom alapjait rendítette volna meg, az addig ismert világ teljes megváltoztatását vonta volna maga után. Ezért az újtó törekvések továbbvitele helyett a témával foglalkozó szerzők újra a hagyományos női szerepek felé fordultak. Bizonyos változások azonban megmaradtak: az istenes

asszonyok helyét a polgárnék és honleányok vették át, akik a közjóért, a társadalom boldogítása érdekében fáradoztak. Feladataik lényegében nem változtak. Továbbra is a családi életben volt a kijelölt helyük, de az itt ellátott munkájukat egyesek a közéletben való részvétellel, mások pedig éppen az onnan való kizárással igyekeztek javítani.¹²

A nők műveltségével kapcsolatos problémákat évszázadokon keresztül a férfiak fogalmazták meg. A vita első női szereplői csupán 1804-ben léptek nyilvánosság elé. Ekkor jelent meg Molnár Borbála és Újfalvy Krisztina *Barátságai vetélkedése*, melyben a két költőnő a nőviták legtöbb érvét és ellenérvét felsorakoztatta. Molnár Borbála képviselte a megengedőbb, a férfiaknak kedvezőbb álláspontot és az anyák felelősségére hívta fel a figyelmet leányaik nevelésében. Újfalvy Krisztina ezzel szemben harciasan érvelt amellett, hogy alapvetően a férfiakon áll vagy bukik a nők műveltségének kérdése.¹³

A nézetkülönbségek ellenére azzal általában minden szerző egyetértett, hogy a lányok oktatásának színvonalát javítani kell. A cél elérése érdekében két út kínálkozott. Az egyik irányvonal támogatói családi körben tartották megvalósíthatónak a nők magasabb szintű képzését, ahol a művelt anya, esetleg házitanítók foglalkoztak a lányokkal. A másik felfogás szerint csak intézményes keretek között valósítható meg szélesebb körben a leányok színvonalas oktatása.

INTÉZMÉNYES OKTATÁS

A nemzeti nyelvű népoktatás, amelyből a lányokat sem rekesztették ki, elsőként a protestánsok között terjedt el. A kolozsvári unitárius polgárság már a 17. század elejétől kezdve gondoskodott a lányok oktatásáról, református lányiskoláról pedig az 1646. évi szatmárnémeti zsinat rendelkezése óta van adat. Itt a lányokat olvasásra, írásra és a kátéra tanították az anyanyelvükön.¹⁴ Lorántffy Zsuzsanna pedig 1657-ben a fogarasi uradalom román nyelvű iskolájáról rendelkezett, ahol a fiú- és lánygyermekeket egyaránt tanítani kellett.¹⁵

Katolikus részről maga Pázmány Péter esztergomi érsek foglalkozott a lányok oktatásával. Az olvasás elsajátítását – egyes kortársaival ellentétben – fontosnak tartotta, de csupán gondosan megválogatott vallási műveket javasolt. Célja a protestáns szemlélethez hasonlóan az erkölcsös, kegyes asszonyok nevelése volt, akik férjüket segítik, és gyermekeikbe az istenfélelmet oltják.¹⁶ Ennek elősegítésére az angolkisasszonyok rendjét hívta be Magyarországra, akik német és olasz területeken már bizonyították rátermettségüket.

A következő évszázad második felében állami intézkedések és magánkezdeményezések is történtek a lányok oktatásával kapcsolatban. Az 1777-ben kiadott Ratio Educationis és az

Erdélyre érvényes Norma Regia (1781) az alapfokú oktatásban nem különítette el a lányokat a fiúktól. Így elvileg megteremtette az azonos tanulmányok feltételeit, bár ennek nem pedagógiai, hanem elsősorban anyagi okai voltak. A hittant a plébánosok hatáskörébe utalták, akik az iskolától elkülönítve, a templomokban vagy plébániákon foglalkozhattak a gyerekekkel. Az alapfokú anyanyelvi iskoláknak három típusát különböztették meg: a falusi, a mezővárosi és a városi iskolákat. A minimális tananyagot a falusi iskolákban az olvasás, az írás, a számtani alpműveletek, valamint a „becsületességre és a családi – házi ügyekkel való figyelmes törődésre”¹⁷ vonatkozó ismeretek jelentették. A magasabb színvonalú mezővárosi és városi iskolákban ezen kívül német nyelvet, anyanyelvi és német fogalmazást, illetve valamivel mélyebb számtani ismereteket oktattak. Mindhárom iskolatípusban tanulhattak latint azok a tanulók, akik kisgimnáziumban szerettek volna továbbtanulni vagy pedig képességeik ezt megengedték. A városi iskolákban ezen kívül geometriát, fizikát és alakrajzot is oktattak azoknak, akik ezt kérték. Elvileg tehát nem voltak a lányok előtt sem elzárva a nem kötelező ismeretek, de nincs arról információnk, hogy előfordultak-e lányok ezeken az órákon.¹⁸

A lányok és a fiúk neveltetésében szükséges különbségek, valamint a magasabb szintű lánynevelő intézetek hiánya sokakat szólásra készítetett. 1790-ben Brunsvik Antal állami lánynevelő intézetek és tanítónőképzők felállítását szorgalmazta az országgyűlésben, de terve nem valósult meg. Ugyancsak a lányiskolák felállításának szükségességét fogalmazta meg két protestáns prédikátor, Herepei János református lelkész és Kozma Gergely unitárius lelkipásztor. Herepei János 1799-ben megjelent prédikációjában így fakadt ki a lányok oktatásával kapcsolatos áldatlan állapotok miatt, amelyekért a férfiak rossz beidegződéseit tette felelőssé:

Én nem látom által, miért ne lehetne a' leányoknak éppen mint a' fiaknak számára iskolákat állítani, és azokban őket a' nagy és kis Katékhismuson túl, és még a' Hübneren¹⁹-is túl – valóságos tudományokra-is taníttatni. Megesmértetni őket a' természettel közönségesen – és ezzel a' földel különösen – az ő hazájokkal még különösebben – és magokkal – az ő kötelességekkel még legkülönösebben. – Azonban vagynak olyan kemény szívű szülők – a' kik leány gyermekeiket – még tsak írásra sem akarják taníttatni – ne hogy megnövéen valami kárhozatos correspondentiába elegendjenek – Bizony egy járást már kikellene nékiek, kitsin korokban, szemeiket-is tójni, ne hogy megnövéen azzal valami kárhozatos hunyorittatásokat tehessenek!²⁰

Kozma Gergely a fiúk taníttatásának megreformálásán túl, akárcsak Herepei, egy lányiskola felállítását sürgette és javaslatot tett a kívánatos tananyagra is:

Nem hasznos következássel lehetne-é a' meszsze haladott Brittusok 's más tsinos Nemzetek' nyomán, a' Leányokat számokra intézett köz-nevelő Házakban tartani, 's azokban őket az Istennel, 's Istenhez tartozó kötelességekkel, a' józan Filozofiának sorkalatosabb igazsággal – a' Természettel, 's annak Historiájából azon részekkel, mellyek őket leg-közelebről illetik – Nemeknek nyavaljájával, 's orvasló eszközeivel – önnön magokkal, léjendő Férjeikhez, magzatjaikhoz, 's még tselédjeikhez-is tartozó kötelezettségekkel, a' jó Gazdaszszonyoságnak minden részeivel, az étkek 'nemeinek, a' Diaetetikai régulákkal meg-égyezőleg léjendő készítésivel – 's a' helyes nevelésnek mesterségivel nyomoson meg-ismérkedtetni? Mennyi haszon nem következhetné ezen nevelés modjából mind a' Társaságra, mind a' Férjfiakra, 's mind magokra az Aszszonyokra-is!²¹

Ezek a követelések részben megvalósultak az 1806-ban kiadott II. Ratio Educationis-szal, amely társadalmi rendek szerint elkülönülő iskolarendszert dolgozott ki és kimondta, hogy ahol „a meglevő helyi körülmények és a szülők anyagi ereje lehetővé teszi, ott célszerű, ha a leányok iskoláját különválasztják a fiúkétól.”²² Az így elkülönített lányiskolákban a közrendű leányoknak a vallás, az anyanyelvű olvasás és írás, a számtan és a társadalmi helyzetüknek megfelelő női munkák elsajátítását írta elő. A polgári és köznemesi lányok ezen kívül erkölctant, magyar történelmet és helyesírást, a „kiváló családból valók” pedig még magyar, német és francia irodalmat és földrajzot is tanultak.²³

Az uralkodói rendeleteket azonban a protestáns felekezetek nem tartották magukra nézve kötelezőnek, a katolikus intézményrendszer felállítása pedig lassan haladt, így még az alapfokú oktatásra vonatkozó elképzelések sem teljesültek maradéktalanul. A lányok magasabb fokú képzésével pedig nem is foglalkozott az állam, így az sokáig csak kolostorokban, magánintézetekben, illetve néhány mintaiskolában volt elérhető.

Előbbiek közé tartoztak az angolkisasszonyok és az orsolyiták leánynevelő intézetei, amelyek a 17–18. századi Magyarországon intézményes keretek között az egyik legszínvonalasabb oktatási formát nyújtották. Az angolkisasszonyok 1627-ben nyitották meg első iskolájukat Pozsonyban, amely azonban valószínűleg nem működött sokáig. Mária Terézia ezért 1770-ben újra meghívta a rendet az országba, amely Budán alapított egy intézetet, később Vácra, végül Pestre tette át székhelyét. 1787-ben az intézetnek 18 nemesi származású bentlakó növendéke volt, a nyilvános iskolában pedig 262 diák tanult, elsősorban a pesti polgárcsaládok lányai. A tanítás német nyelven folyt, a tanterv alapját a Ratio Educationis adta, de a bentlakó növendékek francia nyelvet, külön mesterektől pedig táncot és zenét is tanulhattak.²⁴ Az orsolyiták

Szelepcsényi György esztergomi érsek ösztönzésére 1676-ban Pozsonyban nyitották meg első magyarországi intézetüket, amelyet a nagyszombati, kassai, nagyvárad, soproni, győri és vasvári zárda követett. A tanítás nyelve itt is német volt.²⁵

A sokoldalú tananyagot előíró tanrendek ellenére a zárdákban folyó oktatással nem feltétlenül voltak elégedettek a kortársak. Johann Lehmann német színész és író magyarországi útjának tapasztalatai szerint a lányok oktatásával csak a kolostorokban foglalkoznak, de az itt szerzett ismeretek nem hasznosak, mivel nem az életre készítik fel. A katolikusokkal szemben a protestáns asszonyokat dicséri, akik „sokkal nagyobb tudásúak, dolgozóbbak és elszigeteltebbek, mint a katolikusok, saját maguk vezetik a háztartást, állandó munkára szorítják a szolgálókat, megtiltanak mindennemű dőzsölést, ami a ruházkodást illeti, becsülik a tisztaságot és a szigorú erkölcsöket, jó könyveket olvasnak, jó feleségek és gyengéd anyák”.²⁶ Lehmann megjegyzésének erejét növeli, hogy ő maga nagy valószínűséggel katolikus hitű volt.²⁷

A másik iskolatípust, a kevés számú, de alaposan átgondolt, újító elképzeléseket megvalósító mintaiskolákat képviseli Tessedik Sámuel 1780 és 1806 között Szarvason működő szorgalmatossági intézete. Itt a lányok a fiúkkal azonos tanterv szerint tanultak és az alapfokú ismeretek mellett a mezőgazdasági feladatokkal is megismerkedtek. Az intézet működésének utolsó időszakában tanítónőket is képeztek. Eperjesen Sennovits Mátyás 1794-ben alapított leány-internátusában a gyakorlati életre és munkára nevelés mellett többek között természettannal, természetrajzzal, fizikával, lélektannal, pedagógiával, egyetemes és magyar történelemmel, francia nyelvvel is megismerkedtek a tanítványai. A kézimunkaórákon kívül zene- és táncóráik is voltak a növendékeknek, az oktatás nyelve pedig a magyar és a német volt. Bár Sennovits elsősorban a paraszt- és polgárgyermekek számára szeretett volna ipari foglalkozásokat tanító szorgalomiskolákat felállítani, ahol a lányok is kenyérkereső szakmákat sajátíthattak volna el (varrás, vászonszövés, cukrászat), ezt a tervét nem válthatta valóra. A keszthelyi Georgikonban viszont 1806-ban gazdaasszonyképző iskola nyílt.²⁸

A 18. század utolsó harmadától kezdve egyre több olyan magán leánynevelő intézet jött létre, amelyet egy házaspár vagy külföldi nevelőnő alapított, sokszor különösebb előképzettség és pedagógiai koncepció nélkül. A kisebb intézmények 6–10 diákot fogadtak, de voltak olyanok is, amelyekben 40–50 leány tanult. Működésükről a sajtóban megjelenő hirdetések árulnak el legtöbbet, amelyek nagyon eltérő tanrendeket mutatnak be. A francia, német, olasz és magyar nyelvű oktatást, természettudományos, történelmi, földrajzi ismereteket nyújtó intézmények mellett mások továbbra is csak azt tűzték ki célul, hogy a lányok írni-olvasni megtanuljanak, elsajátítsák a német nyelvet, kézimunkázzanak és illedelmes, kellemes viselkedésükkel magukra vonják a fiatal emberek figyelmét.²⁹

Minden hiányosságuk ellenére a 19. század végéig, a felsőbb szintű nőoktatás szervezeti kereteinek létrehozásáig, ezek az iskolák voltak a magasabb fokú nőoktatás intézményei.

KÉPZÉS CSALÁDI KÖRBE

A családi körben történő nevelés módjáról, színvonaláról sokkal kevesebbet tudunk, mint az intézményes oktatásról, amelynek működését rendeletek, tanrendek szabályozták. Olyan források után kell ezért nézni, amelyre a családok maguk is támaszkodhattak, ha nem akarták népiskolába vagy zárdába küldeni lányukat. Mint láthattuk, a 16. századtól kezdve egyre több szerző foglalkozott a nők oktatásával szerte Európában. A pedagógiai irodalom nagy népszerűségnek örvendett, és John Locke, Fénelon, Rousseau művei több magyar főúri könyvtár polcán is helyet kaptak. A német és a francia nyelv ismerete a 18. század második felében a főúri családokban nem jelentett problémát, de ekkor már magyarul is egyre több olyan életvezetési tanácsadókönyv és tankönyv jelent meg, amely kifejezetten a lányok oktatásában, erkölcsi és vallási nevelésében kívánt segítséget nyújtani.³⁰ Ezek a könyvek többnyire fordítások, amelyeket esetenként a magyar viszonyokra alkalmazva kiegészítettek, átalakítottak a fordítók. Nem tekinthetők etalonnak a női műveltség tekintetében, inkább csak ajánlások, amelyet a szülők és tanítók saját elképzeléseiknek megfelelően alkalmazhattak.

A fiú- és lánygyermek nevelése szinte minden tanácsadókönyv szerint már egészen korán, a kisiskolás kor környékén elkülönült. Ennek az erkölcsök védelmének kívül gyakorlatiasabb oka is volt: a célközönség körében a fiúkat a hivatalviselésre, katonai feladatokra készítették fel, a lányoknak viszont „csak” a háziasszonyi teendőkkel, és az erkölcsös élet szabályaival kellett megismerkedniük. Bár a nemi szerepek elkülönüléséről hasonlóan gondolkoztak korábban is,³¹ a nőneveléssel foglalkozó munkák nagy száma annak a felismerésnek köszönhető, hogy a női feladatok ellátása is komoly felkészültséget igényel. *A' nemes kis asszonyoknak való emlékeztetés* szerzője egyenesen azzal indokolta művének megírását, hogy mivel egy férfi 24 évesen még tanul, egy nő viszont ekkor már felnőttnek számít, sőt többnyire családanya, ezért nagyon oda kell figyelni nevelésükre, hogy a rendelkezésükre álló idő alatt el tudják sajátítani a feladataik elvégzéséhez szükséges tudást.³²

A tanácsadókönyvek szerzői a legtöbb elméleti munkával, uralkodói rendelettel és egyházi tanrenddel egyetemben a vallásosságot és a jó erkölcsöt tekintették a nevelés alapjának, abban azonban megoszlottak a vélemények, hogy mindezen túl milyen ismeretekre van szüksége a lányoknak. Egy magyarul 1781-ben megjelent francia munka szerint fölösleges a lányokat

1. kép *Der Frau Maria le Prince de Beaumont lehrreiches Magazin für junge Leute, besonders junges Frauzimmer ... eingerichtet* von Johann Joachim SCHWABEN. Leipzig, 1760, címlapelőzék, rézmetszet

túl sok tanulással terhelni, hiszen nem fognak hivatalt viselni. Arra van csak szükségük, mi „szívünket ékesíti és a’ lelket táplálja”. Ebbe a körbe pedig nem tartozik bele a matematika és a filozófia, a líra és a dráma, ellenben fontos a „hasznos dolgoknak” olvasása, a kézimunka és a „házi-gazda-asszonyosság”. A társasjátékok és a zene élvezete alól se vonja ki magát a lány, de mértékkel éljen velük.³³

Az ugyancsak 1781-ben Kolozsvárott kiadott *Kisdedek tudománnyal teljes tárháza* ehhez képest lényegesen nagyobb teret engedett mindannak a tudásnak, „mellyek egy jó neveltetésű Leány-gyermeknek, sőt egy Föszületésű Kis-Asszonyoknak, (nem rekesztvén innen ki a’ Férfji Gyermekeket-is) szívének formálására, és a szükségesebb Tudományokban való oktattatására szükségesek.”³⁴ Ráadásul a francia szerző, Jeanne-Marie Leprince de Beaumont, a legtöbb munkával ellentétben, olyannyira magas szintű tananyagot állított össze a lányok számára, (1. kép) hogy az még a fiúknak is hasznára válhat. A munka nem elméleti kézikönyv, hanem kerettörténetbe ágyazott hasznos olvasmányok gyűjteménye. A nevelőnő és kis tanítványai beszélgetéseik során érintettek vallási és erkölcsi kérdéseket, történelmet, irodalmat, művészettörténetet, földrajzot, fizikát és államigazgatási ismereteket is. Az *Asszony-népnek meg-kivántató tudomány*³⁵ nagyjából hasonló ismeretanyagot takar Andreas Meyer eredetileg német nyelvű *Barátságos oktatásában* is. A tananyagot Meyer szerint nagyon gondosan kell összeválogatni, hiszen ha a lány csak főzni és varrni tud, akkor férje szolgálojává válik, ha viszont „a’ Férfiu-nemre tartozó tudományoknak részeiben kantárkodik”, akkor „tudákos eszelős lészen [...] a’ ki az ő Férfján a’ maga tudománnyával urálkodni akar”.³⁶ Meyer a szükséges tudnivalók között említette a vallást, a gazdasági ismereteket, a történelmet és a földrajzot, olvasást, jó íráskészség megszerzését, zenét, rajzot,

a francia nyelvet, valamint az asszonyi kötelességek ismeretét. Kifejezetten nagy jelentőséget tulajdonított az olvasás nevelő hatásának.³⁷ Témák szerint csoportosítva számba vette az ajánlott irodalmat, melyet a lelkiismeretes fordító, Szerentsi Nagy István, lábjegyzetben kiegészített

a magyarul is fellelhető könyvekkel. Itt már nemcsak az erkölcsstani munkák jelentek meg, hanem versek, drámák is, sőt, a versszerzést kifejezetten ajánlotta ifjú hölgyek számára, mivel „a’ Poesis vagy vers-szerzésnek mestersége sokkal többet segít a’ végre, hogy a Tí elmésségteket elevebbé, a’ Tí gondolataitokat magosabban járókká, és a’ Tí szíveteket hajthatóbbakká és érzékenyebbekké tégye!”³⁸ A „románok”, vagyis regények, szerelmes történetek ezzel szemben az elődök írásaihoz hasonlóan tiltottak voltak a lányok számára, mivel megmérgezik a szívet és megrontják a tiszta lelket.

Az egyetlen valószínűleg magyar szerző tollából származó mű *A’ nemes kis asszonyoknak való emlékeztetés* már nem csak azt követelte meg a lányoktól, hogy értsék, és maguk hasznára fordítsák a jó könyveket, hanem azt is, hogy érthetően, jól hangsúlyozva fel is tudják olvasni azokat. Az írástudás jelentőségét pedig egyedül ez a munka emelte ki azzal az indokkal, hogy a levelezéssel történő hivatalos ügyintézés, baráti kapcsolattartás miatt arra az embernek egész életében szüksége van:

*Az Olvasás után, az Írás nem utolsó Érdeme az Ifju-személynék, ‘s egy Része a’ jó Nevelésnek, sőt lehet szükségesnek mondani, hogy minden Részéhez Életednek a’ Levelek Írása kívántatik, A’ mely személynék irni tud, az sok Alkalmatlanságotól ment, de ellenben a’ mely nem tud, szerentsétlen.*³⁹

Amint arra sokan felhívták a figyelmet a korban, a női műveltségnek a gyermekek szempontjából igen nagy jelentősége van. A pedagógiai művekben elsősorban a kisgyermekkel és a lányokkal való foglalkozást említették a nők feladatai között, de az egyes életutak vizsgálata során egyértelművé válik, hogy özvegyen maradván sok asszony maga gondoskodott fia iskoláztatásáról is. Daniel Polixéna férje 1758-ban bekövetkezett halála után is igyekezett fenntartani gyermekei taníttatásának korábbi színvonalát. Cornides Dánielt, a későbbi neves történészt, heraldikust fogadta fel, aki fiával, Wesselényi Miklóssal és lányaival is foglalkozott. A legkisebb lány, Anna hálás szavaiból arra következtethetünk, hogy ez elég nagy anyagi megterhelést jelentett. Ő természetesnek tartotta volna, ha rá már nem irányul olyan nagyfokú figyelem, „kivált hogy már, kedves Testvér Bátyámnak neveltetésén, mint-egy nagyobb gondon által esvén, több Testvéreimet-is édes Anyai öléből ki-repitvén, tsak egyedül érettem kellenék, költséges Tanítókat Nagyságodnak tartani”.⁴⁰

Más főúri családok esetében is találunk utalást arra, hogy a lányok oktatására is nagy gondot fordítottak. Bánffy Kata, Wesselényi István felesége dicséretet érdemelt, amiért mindkét nembeli gyermekeit taníttatta, a fiúkat külföldön is.⁴¹ Bartsai Juditról két lelkipásztor, Jancsó

Jakab és Sövényfalvi Zsigmond is úgy emlékezett meg, mint akik tanították a hit ágazataira,⁴² Teleki Eszternek pedig Málnási László volt a tanító praeceptora hitbéli és erkölcsi kérdésekben.⁴³ Pál Ilona halotti búcsúztatója arról tanúskodik, hogy ez a gyakorlat nem csak a leggazdagabb családokban fordult elő, hiszen Nagyenyeden tanító férjével ők is magántanárt fogadtak lányuk mellé.⁴⁴ Sőt, már a 17. századból is találunk példát a lányok házi oktatására: Péter Katalin Miskolczi Csulyak István szerencsi, majd liszikai református lelkész feljegyzései alapján bemutatta, hogy a férfi előbb szállásadója mostohalányát, majd első feleségét és két kislányát tanította meg írni és olvasni. Felesége könyvvásárlással kedveskedett neki, az egyik kislány pedig Heidelbergből kapott könyvet apja ismerősétől. Péter szerint ez a magatartás nem lehetett egyedülálló a 17. században.⁴⁵

Voltak azonban olyan asszonyok is, akik saját kezükbe vették lányuk nevelését, amint Bethlen Klára maga tanította meg olvasni a lányát, Bánffy Katát.⁴⁶ Ez a nevelő szerep nem csak a saját gyermekekre vonatkozhatott, hanem az egész háznépre. A 11 éves Bartsai Judit például olyan jól megtanulta a Bibliát és a zsoltárokat, hogy már nála nagyobbakat is tanított belőlük.⁴⁷ Wesselényi István felesége, Bánffy Kata „Magyar Könyvekből álló Bibliothecat Magánál tartván, és a közönséges Prédikáziók után, ugy más alkalmatosságokkal-is gyakorta, mint valami Pap, azon Magyar Könyvekből bizonyos Prédikáziót vagy Részt egész Ház-Népe előtt el-olvasván”⁴⁸ nevelte egész háznépét. Vay Kata pedig az unokáit nap mint nap „hol a’ Sz Irásból, hol a’ külső Históriákból vett példákkal tanit[otta] és a’ böltsességre oktat[ta]-vala”.⁴⁹

Ha a nőnevelési irodalmat félretéve az egyes személyek felől közelítjük meg, hogy milyen tudással vértette fel magát, milyen ismeretekkel, érdeklődéssel rendelkezett egy nő a 18. században, akkor egészen eltérő képet kapunk attól függően, hogy milyen forrásokat használunk. A családi levelezésekben leginkább a távolról beszerzendő portékákról, a gazdaság irányításáról, utazásokról, a család és a tágabb környezet egyes tagjainak egészségéről, betegségéről, a lehetséges gyógymódokról van szó, vagyis a nők ház körüli teendői kapnak nagy hangsúlyt. Ha az egyes személyek temetésén elhangzó halotti beszédeket tanulmányozzuk, akkor a buzgó vallásosság, a kegyes olvasmányok és adományok kapják a fő szerepet. Ha pedig a könyvtári lajstromokat, possessor bejegyzéseket, szerzői ajánlásokat vizsgáljuk, akkor a tudományos és irodalmi életet figyelemmel kísérő és támogató, sőt olykor alkotó asszonyok képe tárul elénk. A legnagyobb dicséretet azok az asszonyok kapták a kortársaktól, akik önmagukban tudták egyesíteni ezeket az erényeket. A prédikációkban, majd később a sajtóban őket állították követendő példaként a többi asszony elé.

A protestáns halotti beszédekben gyakran foglalkoztak a lányok nevelésével, de a leírások sokszor elég sablonosak. Visszatérő motívum, hogy az elhunyt leány vagy asszony a *Bibliát*

többször olvasta, hosszasan idézett belőle, és akár még teológiai viták folytatására is képes volt. Bánffy Katáról, a későbbi Wesselényi Istvánnéról azt tudhatjuk meg, hogy már hétéves korára kiolvasta a *Bibliát*, majd a katekizmusokat tanulta meg, ezek után pedig „munkás Minerva” iskolájába adta az anyja, ahol megtanult varrni, fonni és szőni.⁵⁰

Azok a beszámolók, amelyek a lányok ennél szélesebb körű tanulmányairól számolnak be, két arisztokrata családhoz kötődnek: a Wesselényiekhez és a Telekiekhez. A neveléssel kapcsolatos legrészletesebb leírásokat a Wesselényi-család nőtagjairól, Daniel Polixéna és Wesselényi István lányairól kapjuk.⁵¹ Már Daniel Polixéna is tanult teológiát, történelmet, latint és németet az 1730-as években, lányai tananyagának pedig ezen kívül a földrajz, a számtan, a jog és francia nyelv is részét képezte. Történelemből elsősorban hadtörténettel és a fejedelmi házak történetével, a királyi követek tevékenységével, az uralkodói diplomák tartalmával, az országok, városok, népek felemelkedésével és bukásával foglalkoztak. Ezt egészítette ki a nemesi családok életében nagy jelentőséggel bíró heraldika, amelyre Cornides, a házitanító, különösen nagy hangsúlyt fektetett, hiszen élete vége felé a pesti egyetemen a heraldika és diplomatika tanárának nevezték ki.⁵²

Husztai György, a legidősebb Wesselényi-lány, Polixéna műveltségére emlékezve a következőket írta: „... az Deák Literáturában; az hat Classisokra osztatott Deák Nyelvben; Geographiában; Historiában; Arithmetiában; példáulú mások előtt lehetö gyönyörüséges Kalli gráphiában, Kéz írásban; ugy Német és Frantzia Nyelvekben; de mindenek felett; a’ minden Tudományoknak Királynéjában a’ Theologiában, tellyes Sz. Írásban, Édes Úr Asszony Anyjának [...] Bölts Inspectiója alatt, olly perfectiora vitetett vala, hogy Ötet 4-dik Gratiának, és 10-dik Músának méltán nevezhetem.”⁵³

Daniel Polixéna pietista nézete szerint a műveltség megszerzése nem lehet öncélú. Kegyeségi és erkölcsi munkák fordításával idegen nyelvet nem beszélő kortársai lelki épülését is segíteni szerette volna. Ő maga latinból fordított, lányait, Máriát, Zsuzsannát és Annát pedig német művek magyarrá ültetésére ösztönözte. Így egy női alkotóműhelyt hozott létre az 1750–1770-es évek Erdélyében.⁵⁴

Bár irodalmi tevékenységet nem végzett, hasonló nevelésben részesülhetett az 1740-es években Teleki László és Ráday Eszter lánya. Teleki Esztert az anyja nevelte a kegyes könyvek szeretetére, amelyekből megtanulta a hit ágazatait és az anya mellett sajátította el a ház körüli teendőket is. Ebben még nem tért volna el az általánostól, de Fogarasi Pap József azt is kiemelte Teleki Eszter jellemzésében, hogy mindenkivel megtalálta a közös témát: a pappal tudott beszélni a vallásról, a prókátorral a törvényről, a gazdával a házimunkáról. Mindemellett franciául és németül olvasott és a könyvek szeretete végigkísérte az életét.⁵⁵ Mivel Teleki

Eszter 38 évesen meghalt, ezért lánya, Torotzkai Terézia neveltetését nem tudta felnőtt koráig maga irányítani. A temetésen Fogarasi Pap József azonban megjegyezte, hogy Terézia „[s]zöll már sok nyelveken”⁵⁶, vagyis Teleki Eszter és férje, Torotzkai Zsigmond is igyekezett lányát magas színvonalú képzésben részesíteni.

A másik két Teleki-lány, akiről bővebb információkkal rendelkezünk, testvér volt, és a Wesselényi-családdal is szoros szállal kötődött. Daniel Polixéna unokáiról, Wesselényi Mária és Teleki Ádám két gyermekéről van szó: Teleki Máriáról és Polixénáról. Teleki Mária halottbeszéd-gyűjteményében több alkalommal is előkerült a neveltetés kérdése. Báthori Gábor hosszasan méltatta az anyát, Wesselényi Mária érdemeit, többek között fordítói tevékenységét,⁵⁷ Kolosváry István pedig megemlékezett arról, hogy a 14 évesen árván maradt lány saját magát képezte tovább jó magyar, német és francia könyvek olvasásával.⁵⁸ A férj, Teleki László még azt is hozzáfűzte, hogy a három említett nyelv közül „bajos lett volna meg-határozása, / Mellyik a' Nemzeted anyai szóllása?”⁵⁹

A másik lány, Teleki Polixéna a nyelveken kívül járatos volt a földrajzban, a jogban, a történelemben, a közigazgatási ismeretekben és a teológiában is.⁶⁰ Fontos azonban megemlíteni, hogy a főúri hölgyeket nemcsak elméleti ismereteikért tisztelték, hanem a gazdaságot irányító tevékenységükért is.

Mindezek a példák azonban kivételesek lehettek. Mint Németh S. Katalin írja, a halotti beszédekben általában az engedelmes, szelíd, istenfélő és szorgalmas asszonyt dicsérték, míg a szellemi képességeket ritkán említették. Ugyanakkor a kegyesség egyes megnyilvánulásait is tekinthetjük az asszonyi műveltség bizonyítékának. A 18. század közepén Székely László, mint sokan mások a korban, büszkén említette önéletírásában, hogy felesége hányszor olvasta a *Bibliát*, ugyanakkor megemlékezett arról is, hogy a lány szülei tiltották a levelezésüket jegyességük idején. Utóbbinak azonban inkább erkölcsi indokai voltak, mint az, hogy a nők számára tiltott tevékenység lett volna az írás.⁶¹

A főnemesi leányok után érdemes egy értelmiségi körből származó asszony neveltetését is megvizsgálni. A feljegyzés külön értékét az adja, hogy Borosnyai Nagy Ágnes saját gyermekkoráról vall benne. Pál Ilona, a nagyenyedi református kollégiumban tanító Borosnyai Nagy Zsigmond feleségének temetésére ugyanis a férjén, a fiún és a vőn kívül a lány, Ágnes is búcsúverset írt. Ebben a hagyományokhoz híven megköszönte anyja hozzá való jóságát: a fájdalmas szülést, a táplálást, a ruházást és a nevelést is, amelyről a következőképpen emlékezett meg:

*Még kisdéd koromban Oskolába adtál,
Kegyessé Tanítókat számomra fogadtál,
Kiket sok költséggel érettem tartottál,
És a' kegyességben ekképpen formáltál.
Minden reggel, 's estve Te imádkoztattál,
Bibliát-is velem gyakran olvastattál,
Sóltárokat osztán Könyv-nélkül mondattál,
Ékesen éneklést töllem meg-kivántál,
Hogy a' Catéchésist tanullyam kivántad
Mind a' kettőt, vellem el-is mondattattad,
Igy igaz Vallásban elmémet fundáltad,
Idvességemet-is ekképpen munkáltad.
El-sem felejtetted, hogy meg-tanits fonni,
Külömb és sok-féle módokon varrani,
Ezek után szöni; fűtni, mosni, főzni,
Oskolából Haza midön kellett jöni.*⁶²

Az enyedi professzor lányának neveltetése tehát a vallási és a gazdasági ismeretek kettősére koncentrálódott. Fontos kiemelni azonban azt a megjegyzést, hogy Borosnyai Nagy Ágnes iskolába járt, majd magántanítókat is fogadtak mellé, vagyis már ez az értelmiségi család sem elégedett meg a népiskolai oktatással.

A magyar nyelvűség jelentősége és az anyanyelv védelme a 18. század utolsó harmadától a halotti beszédekben is megtalálható, és e tekintetben jól érezhető az erdélyi és a magyarországi viszonyok eltérése. Míg Erdélyben a magyarnyelvűség általános volt, más területeken a főúri asszonyok gyakran jobban beszéltek és írtak németül, mint magyarul. A Gömör megyei Serkén tartott temetésen Szathmári Paksi Ábrahám akként dicsérte Vay Juditot, hogy „[b]eszédét, e' világ sok Dámáinak módjok szerint, se Kígyói sziszegéssel, sem Tsetsemői selyítéssel nem tzikornyázta, sem a' Magyar szót, idegen és sok Dámáktól magoktól sem értett szókkal nem tarkázta. A' Kotsist, nem Postilionak mondotta; hanem Kotsisnak”.⁶³ Példaként állhat itt Molnár Borbála és barátnéja, Újfalvy Krisztina is. Az erdélyi középirtokos nemesi családból származó Újfalvy Krisztina nem tanult idegen nyelveket, levelezőtársa, a sátoraljai kisnemesi születésű Molnár Borbála viszont jól beszélt németül, és részben ennek köszönhette az erdélyi Mikes Anna grófnő melletti állását. Különösen a felvidéki nők voltak híresek a műveltségükről, nyelvtudásukról, elég, ha Kazinczy kassai hölgykoszorújára

gondolunk. Kazinczy egyébként a vallással is összefüggésbe hozta a nyelvhasználat kérdését. A felekezeti iskolákban tanított nyelvek alapján a reformátusokat tartotta a magyar nyelv védelmezőinek, mivel a katolikusok a latint, az evangélikusok pedig a németet használták.⁶⁴ A magyar nyelv ügyét Kazinczy belecsempészte az egyetlen általa írt halotti beszédbe is. Anyja, Bossányi Zsuzsanna szinte felmagasztosult, amiért a többnyelvű felvidéki környezetben is kizárólag magyarul beszélt.

*Nem neveltetett házon kívül, de gonddal [...] Atyja ugyan, noha akkor még a Magyaroknak nem vala szükség németül tudni, szóllott németül is, de ő eggyenyelvűnek neveltetett; valamint, az eggyitalú atya 's anya' példája szerént, eggyitalúnak. Megmaradt a két egység mellett végiglen; 's ámbár a házasság olly vidékre szállította által, hol a föld' népe tótul is beszéll, 's ámbár férje 's gyermekei mind ezt, mind azt a másikat, szóllották körülte, ő eggyenyelvű maradt.*⁶⁵

NŐI KÖNYVTÁRAK

A szépnem műveltségéről az oktatással kapcsolatos források mellett sokat elárulnak a női könyvtárak is, amelyek megmutatják, hogy az „ajánlott irodalomból” mit tartottak beszerzésre érdemesnek, milyen érdeklődési körrel bírtak, miként használták könyveiket az asszonyok. Természetesen a könyvtári jegyzékek nem feltétlenül mutatnak teljes képet egy nő olvasási szokásairól. Egyrészt egy adott pillanatot és egy adott helyszínen található könyveket rögzítenek, másrészt az olvasók más könyvekhez is hozzájutottak, mint amelyeknek a birtokában voltak: használták apjuk, férjük könyvtárát, esetleg kölcsönkértek más nemesi udvarokból.

A női könyvtárak létre, de legalábbis arra, hogy egyes asszonyok legalább néhány saját kötettel rendelkeztek, bőséges adattal szolgálnak a leltárak, végrendeletek, könyvjegyzékek és a könyvekben található tulajdonosbejegyzések. Bár – Beatrix királyné gyűjteményétől eltekintve – önálló női bibliotékáról csak a 18. századból vannak forrásaink, mint Korondi Ágnes kötetünkben található tanulmányában olvasható, már a 13. század óta rendelkezünk adatokkal a nők könyvekkel való kapcsolatáról. A kora újkorban fokozatosan nő ezen említések száma, elég, ha a *Könyvtártörténeti füzetek* könyvjegyzékeket tartalmazó bibliográfiáira és az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozatban megjelent könyvjegyzékekre gondolunk.⁶⁶

Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem özvegye, Telegdi Borbála javairól 1613-ban készült jegyzékben több magyar és latin nyelvű könyvet és kalendáriumot sorolnak fel a címek megnevezése nélkül.⁶⁷ Lorántffy Zsuzsanna, I. Rákóczi György fejedelem özvegye pedig közismert volt a könyvkiadást támogató tevékenységéről és a férje által összeállított könyvtár gyarapításáról. Sárospataki udvarának jelentőségét mutatja, hogy a kor később híressé vált pedagógusa Jan Comenius 1650 és 1654 között itt élt. Comenius amellettt hogy a református kollégiumban tanított, két munkáját ekkor írta és a sárospataki nyomdában jelentette meg.⁶⁸ Arról azonban nagyon keveset tudunk, hogy a rendelkezésére álló művek közül melyeket használta a nagyaszonny. Csupán egy 1608-ban kiadott Károlyi-bibliába jegyezte be elolvasásának dátumát: „Ez elot valo ket eztendővel kezdettem volt el elől ezt az bibljat es az ujtestamentomt negedikszer es vegeztem el ma 13 marczius Anno 1638”.⁶⁹ A közel 2000 kötetes könyvtár a fejedelemasszony halála után a sárospataki református kollégiumba került.⁷⁰

Lorántffy Zsuzsannán kívül más főúri asszonyok is támogatták a könyvkiadást, amire a szerzők, illetve fordítók ajánlásai utalnak. Somy Borbála, Bánffy László felesége, Révay Judit, Nádasdy Pál felesége, Pálffy Katalin, Illésházy István neje és Czobor Erzsébet, Thurzó György hitvese egyaránt egyházi művek mecénásaiként ismertek. A segítségükkel megjelent kötetek minden bizonnyal bekerültek a család könyvtárába is. A női könyvtulajdonosok közül Esterházy Miklós nádor nejének, Nyáry Krisztinának egy imádságos és egy füveskönyve ismeretes, amelyek tipikus női olvasmányoknak tekinthetők. Az Esterházy Zsófia birtokában levő könyvek annál szokatlanabbak: két ókori szerző művét, Iszokratész munkáit és Josephus Flavius zsidó történetét szerezte be még Révay Mártonnal kötött házassága előtt.⁷¹

A 18. századból már több, kifejezetten női gyűjtőhöz kötődő könyvtárat ismerünk. Bethlen Imre felesége, Gyulai Klára 1732-től kezdve gyűjtötte könyveit és 1757-ben bekövetkezett haláláig egy 150 kötetes bibliotékát állított össze, amelyet a székelyudvarhelyi kollégiumra hagyott.⁷² Az egyik legismertebb, bár mára már elpusztult női könyvtár Gyulai Klára sógornőjének, Bethlen Katának a nevéhez fűződik. A könyvtár létrehozásában, a könyvek beszerzésében Bod Péter, az asszony udvari papja, később magyarigeni lelkész, irodalomtörténész és egyházi író volt a segítségére. Ő állította össze a könyvek jegyzékeit is 1747-ben és 1752-ben, majd Bethlen Kata halotti búcsúztatójában emlékezett elismerő szavakkal egykori patrónája bibliofiljáról.⁷³

*Jó magyar könyveket valahol kaphata,
Nagy árron magának mindjárt fel-váltata.
[...]
Könyveit egy formán mind bé is köttette,*

*Nevét A. B. K. ával sarkára jedzette,
Hévízi Palotán poltzra helyhezette,
Elmését azokban úgy gyönyörködtette...
Gondja vót arra-is, hogy együtt légyenek,
Hólta után osztán elne széledjenek,
Bizonyágot rólla mindenkor tégyenek,
Meg tartani tetszik valamíg Istennek.
Azért az Enyedi Könyves Házba tette,
Maga életében oda bé vitette,
Jó téteményeit ezzel bővitette,
E' nagy Oskolához meg öregbítette.⁷⁴*

A több mint 300 művet magában foglaló könyvtárat Bethlen Kata valóban a nagyenyedi református kollégiumra hagyta, ahol az 1849-ben megsemmisült. A jegyzék alapján tudjuk, hogy a könyvtár elsősorban kegyességi munkákat tartalmazott a 16. századi nyomtatványoktól kezdve a kortárs művekig. Már a Bod Péter által kialakított szakrend is utal erre, hiszen 22 tárgya közül 15 vallásos munkákat, bibliafordításokat, katekizmusokat, prédikációkat, imádságos könyveket tartalmaz. Ezen kívül egy enciklopédia, néhány szótár és nyelvkönyv, jogi, földrajzi, történelmi és orvosi munkák találhatóak a gyűjteményben.⁷⁵ Mivel nem csak a könyvjegyzéket, hanem Bethlen Kata önéletírását is ismerjük, képet alkothatunk arról, hogy hogyan használta gyűjteményét. Az adatok, metaforák, hasonlatok, egyes megfogalmazások azonossága alapján Németh S. Katalin kimutatta, hogy Bethlen Kata a családtagjai fölött mondott gyászbeszéd szövegét is felhasználta önéletírása megfogalmazásakor.⁷⁶ A prédikációk tehát nem csak kegyességi olvasmányként, hanem irodalmi példatárként is szolgáltak.

Ráday Eszter ugyancsak nagy könyvtárat hagyott az utókorra, amely a székelyudvarhelyi kollégium könyvtárában maradt fenn. Az asszony szintén rokoni kapcsolatban állt Bethlen Katával, hiszen az unokaöccséhez, Teleki Lászlóhoz ment feleségül. Édesanyjától, Kajali Klárától 1741-ben 113 művet örökölt, amelyet mintegy 130 kiadvánnyal gyarapított. A könyvtárat szintén az udvari pap, Málnási László vette jegyzékbe 1757-ben, aki később ekképpen emlékezett meg asszonya könyvszeretetről: „sok Tűdös Theologusoknak, Magyar Nyelvre fordítatott, vagy Magyarúl-is irott Könyveiket, nagy árron-is és buzgó szorgalmatoskodásai-által egybe-gyűjtögette”⁷⁷

Málnási kiválóan összefoglalta azt a két tényezőt, amit a könyvtártörténesek 18. századi tipikus női bibliofíliának neveznek. Gyulai Klára, Bethlen Kata, Kajali Klára és Ráday Eszter

könyvtára szinte kizárólag magyar nyelvű munkákat tartalmaz és a vallási, kegyességi irodalom teszi ki a jelentős hányadukat. Ezen kívül elsősorban gyermekneveléssel, gazdálkodással kapcsolatos, illetve orvosi ismereteket nyújtó kézikönyvek találhatóak meg ezen könyvtárak polcain.

A 18. század második felében azonban megváltozott a könyvgyűjtők érdeklődése. A felvilágosodás hatására a kegyességi olvasmányok korábbi dominanciáját megdöntik a kortárs politikai, filozófiai, történelmi tárgyú munkák és természettudományos értekezések, a latin helyett a német és a francia nyelvű könyvek, illetve magyar fordításaik kerülnek előtérbe. A könyvtárak állománya sokkal világiasabb lesz, és egyre több a kizárólag szórakoztatást, a kellemes időtöltést kínáló mű. A szépirodalmi művek elterjedését elsősorban az olvasók újonnan megjelenő népes táborához, a nőkhöz lehet kötni.

A könyvgyűjtés terén a legnyitottabb szemlélettel a Bécsben tanult katolikus főurak (Batthyány, Festetics, Széchényi) rendelkeztek, az ő könyvtáraikban találhatóak meg a legradikálisabb művek. A protestáns arisztokraták (Teleki, Ráday) inkább a német felvilágosodáshoz kötődtek és jobban ragaszkodtak a vallásos olvasmányokhoz is. Területi szempontból pedig a felvidéki megyék nemesi képviselték a leghaladóbb szellemet. Ezek a tendenciák, ha kisebb mértékben, de a női olvasóközönség körében is érezhetőek.⁷⁸

Az olvasási szokásoknak ezt a 18. század közepén bekövetkező változást tükrözi Korda Zsigmondné Nemes Júlia 1742 és 1770 között összeállított könyvtára. A 244 kötetes gyűjteményben vallási művek helyett a kortárs irodalom található meg legnagyobb mennyiségben, és a magyar munkák mellett német és francia nyelvű könyvek is helyet kaptak.⁷⁹

A legnagyobb 18. századi erdélyi női könyvtár a marosvásárhelyi Teleki Tékát megalapító Teleki Sámuel feleségének, Bethlen Zsuzsannának a 885 művet tartalmazó (1200 kötetes) magyar gyűjteménye. A bibliofília nem volt ismeretlen az asszony családjának női tagjai körében, de levelezésük tanúsága szerint valószínűleg mégis a férje hatására kezdett el rendszeresen foglalkozni a könyvekkel. Bethlen Zsuzsanna maga készítette el könyveinek jegyzékét, amelyet többször pontosított, javított, kiegészített. Őszinte érdeklődését bizonyítják a kéziratos lajstromnak azon megjegyzései, amelyek a szerzők életére, a kiadás körülményeire vonatkoznak. Az asszony a gyűjtemény alapját képező könyveket nagyanyjától, Wesselényi Ferencné Rhédey Zsuzsannától és nagynénjétől, Wesselényi Katától örökölte. Rhédey Zsuzsanna mintegy 50 kötetébe 1751-ben, illetve 1760 és 1762 között jegyezte be a nevét. A művek elsősorban a vallási irodalom körébe tartozó 18. századi kiadványok. A Wesselényi Kata halála után készített két könyvjegyzék közül a pontosabb 279 művet tartalmaz és a könyvtár rekonstrukció alkalmával még ezen kívül is kerültek elő olyan kötetek, amelyek Wesselényi Kata possessor bejegyzését tartalmazzák. A művek körülbelül kétharmada vallási tárgyú, amelyeket orvosi, történelmi,

jogi, gazdasági és irodalmi művek egészítenek ki. Wesselényi Kata korán özvegységre jutott és egyetlen fiát is elvesztette, így unokahúgával és az ő férjével ápolt szoros kapcsolatot. Kéziratait és könyveit még életében átadta a bibliofil házaspárnak, végrendeletében pedig a marosvásárhelyi Rhédey-házat is unokahúgára hagyta. Ehhez az épülethez építette hozzá 1799 és 1802 között Teleki Sámuel azt a szárnyat, amely az 1802-ben nyilvános könyvtárként megnyitott Teleki Tékának máig is az otthona.

Bethlen Zsuzsanna könyvtára megtartotta az örökölt gyűjtemény jellegzetességeit. A művek nagyobb részét a protestáns vallási irodalomba tartozó művek: bibliák, katekizmusok, imádságos- és énekeskönyvek, a hitvédelem termékei teszik ki. Ide tartoznak Wesselényi Kata kéziratos munkái is. Ugyanakkor megtalálhatóak a könyvtárban a világirodalom magyar fordításban megjelent művei a görög és latin klasszikusoktól kezdve a kortárs drámáig és regényekig, valamint magyar szépirodalmi művek is. Ezen kívül gyakorlati kézikönyvek segítettek a mindennapi tevékenységekben a szakácsmesterség, az orvoslás, a gyümölcs- és növénytermesztés, az állattenyésztés területén. Az állományban találhatóak pedagógiai munkák is. A világi irányba való elmozdulás határozottan érezhető: míg Bethlen Katánál még a művek 88%-a tartozott a vallási irodalom körébe, Bethlen Zsuzsannánál már „csak” a címek 63%-a.⁸⁰

Bár láthattuk, hogy a 18. századi erdélyi asszonyok elsősorban magyar könyveket gyűjtöttek, azonban ebből mégsem lehet egyértelműen a nyelvtudásukra vagy legalábbis nyelvi preferenciájukra következtetni. Bethlen Zsuzsanna marosvásárhelyi tékáját például – Décs Nagy Anikó kutatásai szerint – a férj, Teleki Sámuel azon elképzelése szerint választotta szét sajátjától, hogy felesége könyvtára kifejezetten magyar nyelvű gyűjtemény legyen. Ennek érdekében felesége halála után bizonyos könyveket kicserélt a két gyűjtemény között, így kerültek Telekihez például Wesselényi Kata tulajdonbejegyzését őrző kötetek.⁸¹ A péceli Ráday-kastélyban szintén Kajali Klárának, majd menyének, Szentpétery Katalinnak a szobájában álltak a magyar nyelvű könyvek, míg az idegen nyelvűeket más helyiségekben tartották. Ezeket a könyveket a családi levelek tanúsága szerint ugyan nem maga Kajali Klára és Szentpétery Katalin gyűjtötte, de a család és az ismerősök mégis a nőkhöz kötötték a magyar műveket. Kajali Klára 1741-ben bekövetkezett halála után azokat lánya, Ráday Eszter örökölte, míg az idegen nyelvűeket a fiúk, Gedeon és Pál kapták. A kortársak is tudtak a női bibliofília ezen jellegzetességéről és segítettek, egyben meg is erősítették azt. Kovásznai Tóth Sándor Bethlen Zsuzsannának kívánta ajánlani és ajándékozni Cicero fordítását, Cornides Dániel pedig 1770-ben kifejezetten Szentpétery Katalin számára küldött egy 17. századi hitvitát, amellyel magyar könyvtárát gyarapíthatja.⁸² Jellegzetességként figyelhetjük meg a női könyvtárak hagyományozódását is: a gyűjtemények anyáról lányra, nagynéniről unokahúgra szálltak, míg végül valamely kollégium könyvtárába kerültek kegyes adományként.

A könyvekben nem csak possessor bejegyzéseket találhatunk, hanem az olvasással vagy a családban történt fontosabb eseményekkel kapcsolatos gondolataikat is sokszor ott örökítették meg a tulajdonosok. Gyakori volt, hogy a családi biblia szolgált arra, hogy a gyermekek és más családtagok születésének, házasságának, halálának időpontját feljegyezzék, de amint Lorántffy Zsuzsanna kapcsán láthattuk, előfordult, hogy a könyv elolvasásának tényét írták fel. Bethlen Zsuzsanna tékájában is érdekes bejegyzések árulkodnak az olvasói szokásokról: Rhédey Zsuzsanna és lánya, Wesselényi Kata gyakran versben megfogalmazott érzéseit, Bethlen Zsuzsanna pedig jelmondatként kiválasztott bibliai idézeteket jegyzett könyveibe.

A női könyvtárakra is jellemző területi és felekezeti különbségeket jól mutatja az erdélyi protestáns Bethlen Zsuzsanna barokk hagyományokat tükröző magyar könyvtárának a kortárs Grassalkovich Antal nejének, Esterházy Leopoldinának angol és francia nyelvű könyvekben bővelkedő pozsonyi gyűjteményével, vagy Zichy Miklós feleségének, Berényi Erzsébetnek a 2000 kötetes, főként francia és német könyveket tartalmazó budai könyvtárával való összehasonlítása.⁸³ A legszélsőségesebb szembeállítást azonban akkor tehetjük, ha Erdődy Júliának, Csáky István feleségének a felvidéki Homonnán összeállított gyűjteményét vizsgáljuk meg.⁸⁴

Erdődy Júlia könyvtára kizárólag francia műveket tartalmaz, ezért nagy valószínűséggel egy nagyobb könyvtár részét képezte egykor. Az 1760-as években kezdődő gyűjtést az utolsó, 1807-ben beszerzett kötetek zárják le. Az asszony aláírásával hitelesített 2330 címet és 5160 kötetet tartalmazó katalógus, valamint a férj csupán néhány könyvben megtalálható possessor bejegyzése arról tanúskodik, hogy a gyűjtemény Erdődy Júlia bibliofiliájának eredménye.⁸⁵ A katalógus egy sajátos szakrend szerint sorolja fel az állományt, amelyben csupán a történelem, a filozófia és a költészet felel meg a kor magánkönyvtáraiban szokásos felosztásnak. Az állomány java az irodalom tárgykörébe tartozik, ezért a szakrend kidolgozója azt további részekre bontotta, ellenben a vallási, jogi és természettudományi tárgyak teljesen hiányoznak. Ez természetesen adódhat abból, hogy egy nyelvi alapon leválasztott különgyűjteményről van szó, és a gyűjtemény eddig fel nem tárt részét képezték az itt nem szereplő tárgyak. A legtöbb művet a gyűjtemény mintegy negyedét jelentő „Regény” kategóriában találjuk, amit a „Vegyes történelmi, filozófiai, kritikai és szórakoztató” könyvek követnek (16%). A Történelem 14%-kal, a Költészet 13%-kal, a Levelezés 12%-kal, a Mesék 8%-kal és a Filozófia 7,6%-kal képviseltetik magukat. A legkevesebb tételt tartalmazó szak a „Lexikonok, útleírások”, amelyek a gyűjtemény alig 4%-át teszik ki. A könyvtár a felvilágosodás filozófiai, kortárs politikai és nőirodalmi, igényes szépirodalmi munkái mellett jelentős számban tartalmaz könnyed olvasmányokat is a kísértethistóriákon keresztül a pornográf regényekig. Mindez egy nyitott, a kor

minden kérdésére kíváncsi olvasó képét tárja elénk. Mi sem mutatja jobban Erdődy Júlia széles látókörét, hogy könyvtára polcain egyaránt megtalálhatók voltak Voltaire, a voltaire-iánus és a Voltaire-ellenes szerzők munkái.

A puritán felfogású Bethlen Zsuzsannával szemben Erdődy Júlia könyvtára számtalan olyan művet tartalmaz, amelyet az életvezetési tanácsadókönyvek – amelyek ebben a tekintetben azonos álláspontot képviseltek az állami cenzúrával – nem ajánlanak, sőt kifejezetten károsnak vélnék. A tiltott művek közé nemcsak a szerelmes, sőt obszcén regények, költemények tartoznak, hanem a sokszor államellenes, felforgató szellemű politikai és filozófiai írások is. Bár már Bethlen Zsuzsannánál is találhatunk szépirodalmi műveket, az olvasási kultúra új, nyugat-európai áramlatának hatását igazán Erdődy Juliánál figyelhetjük meg. A könyvtár legnagyobb részét a szépirodalom teszi ki, amely kifejezetten a szórakoztatásra helyezi a hangsúlyt.

Szellemiségében, nyitottságában Erdődy Juliához talán az erdélyi kismemesi családból származó Újfalvy Krisztina áll legközelebb. Magánélete is hasonlít Erdődy Juliához annyiban, hogy férjétől különváltan élt, amivel kivívta a kortársak rosszallását. Újfalvy életfelfogásáról, érzelmeiről költeményeiben és a kor nagyra tartott lírikusaival, Csízi Istvánnal és Molnár Borbálával folytatott levelezésében vallott. Ebből egy szellemes, a kor problémáit világosan látó asszony képe tárul elénk, aki határozottan kiállt a nők önállósága, művelődéshez való jogai mellett, és a férfiakat kárhóztatta neme szellemi kisebbségben tartása miatt.

Újfalvynak sokkal rosszabb körülmények között kellett megteremtenie a független életet, a szellemi szabadságot, mint Erdődy Juliának. Nem részesült magas színvonalú oktatásban, nem tanult nyelveket, hanem minden műveltségét autodidakta módon, könyvekből szerezte. Könyvtára azonban saját közegében impozáns lehetett. A művek megjelenési ideje alapján talán az 1790-es évek végén állította össze 173 címből álló jegyzékét, így gyűjteménye 1818-ban bekövetkezett haláláig még bizonyára jócskán gyarapodott. A könyvtár, Újfalvy Krisztina egy nyelvűsége miatt Pápai Páriz Ferenc latin szótára, egy oláh és két német nyelvű könyv kivételével kizárólag magyar nyelvű köteteket tartalmaz.⁸⁶

Bár Újfalvy jegyzéke körülbelül egy évtizeddel később készült, mint a *Barátságos oktatás* című életvezetési tanácsadókönyv könyvajánlója, a könyvtár kizárólagos magyar nyelvűsége miatt mégis érdemes összevetni vele. Újfalvy könyvtárának és a Szerentsi Nagy István által ajánlott gyűjteménynek a mérete is közelebb áll egymáshoz, mint a nagy főúri gyűjteményekhez, ezért valószínűsíthetjük, hogy a tanácsadókönyv fordítója elsősorban az Újfalvy Krisztinához hasonló társadalmi kör, a birtokos köznemesek, illetve polgárok számára készítette bibliográfiáját.

A két könyvlista hasonlóságai és alapvető különbségei már a témák kijelöléséből is egyértelművé válnak. Mindkét jegyzékben megtalálhatók a szépirodalom különböző ágai: a regény, a

dráma és a vers, ezen kívül az erkölcsi, életvezetési útmutatók, levélírási kézikönyvek, történelmi és földrajzi munkák. Újfalvy Krisztina azonban ezen kívül tartott vallási, politikai, jogi műveket, egy enciklopédiát, természettudományos, műszaki, orvosi és gazdasági ismeretterjesztő, illetve szakkönyveket. Ezen kívül – mint láthattuk – rendelkezett néhány nyelvűkönyvvel is.

A továbbiakban csak néhány jellegzetességet szeretnék kiemelni a két gyűjtemény összeállítójának világszemléletéről. Szerentsi⁸⁷ azzal, hogy egy nő számára írt könyvben segítséget nyújt azoknak, „a’ kik magok multságokra Magyar Könyvekből álló Könyv-Tárházatskát (:Bibliothékátskát:) akarnának gyűjteni”⁸⁸ egyrészt elfogadja a nők művelődéshez való jogát, másrészt alkalmazkodik ahhoz az irányzathoz, amely a könyveket az önművelés és a szórakozás eszközének tekinti. Ebben tulajdonképpen egy nevezőn van Újfalvy Krisztinával, aki azonban továbbmegy, és a Molnár Borbálával való levelezésében kifejti, hogy nem ért egyet az ajánlott olvasmányok kiválogatásával, ellenben fontosnak tartja, hogy megtanítsák a lányokat az értékes és az értéktelen művek megkülönböztetésére.

Az alapokban általában megegyeznek: mindkét gyűjteményben szerepel például az államregények közül Fénelon *Telemaque*-ja, Jean-François Marmontel *Belisaire*-je, Christian Fürchtegott Gellert szentimentális, ugyanakkor erkölcsi tanulságot magában hordozó regénye, *A’ svétziai grófné G. asszony élete*, Gyöngyösi István versei, a *Kisdedek tudománnyal tellyes tárháza* című pedagógiai munka, valamint Losontzi István *Hármas kis tüköre*, amely a protestáns népiskolák történelmi, földrajzi, vallási ismereteket közvetítő tankönyve volt. Mindezek a könyvek a kor népszerű olvasmányai közé tartoztak. Elég nyitott Szerentsi a regényekkel kapcsolatban is, bár a szerelmes románokat nem ajánlja. Nem találhatóak meg nála azon görög és latin klasszikusok fordításai, históriás énekek és anekdotagyűjtemények sem, amelyeket a költő beszerzett. A drámákat, ezen belül Voltaire színdarabjait különösen kedvelte Újfalvy Krisztina, aki valószínűleg maga is színházba járó ember volt. Egy, a kolozsvári színház számára fordított vagy talán átírt darabja is ismeretes. Meglepő módon Szerentsinél is találunk egy Voltaire-darabot, az antiklerikális szellemű *Hitető Mahometet*. Ezen kívül azonban elsősorban Bessenyei György és Illei János drámáit ajánlotta.

Szépirodalmi érdeklődése mellett Újfalvy gyűjtötte a jozefinista politikát támogató antiklerikális politikai műveket is, de csupán azokat, amelyek a magyar nyelv védelmét fontosnak tartották. Szintén megtalálhatóak nála Pálóczi Horváth Ádám és Bárány Péter a nők jogainak kiterjesztését követelő röpiratai, amelyek különösen érzékenyen érinthették a független életre törekvő költőnőt. A női irodalom köréből pedig Bethlen Kata önéletírása és imádságos könyve szolgálhatott számára ékes bizonyítékkal a nők alkotó képességeiről. Mindezek az írások érthető módon nem szerepelnek Szerentsinél. Egy részük ekkor még

nem jelent meg, de amúgy sem valószínű, hogy megkockáztatta volna a fordító, hogy fennakadjon a cenzúra szűrőjén.

Annál érdekesebb viszont, hogy Szerentsi nem tért ki a vallási tárgyú munkákra. Valószínű, hogy ezt a hiányt éppen az okozta, hogy műve használója előtt a hitélettel kapcsolatos könyvek teljesen ismertek, sőt természetesen voltak. Elképzelhető az is, hogy a szerző nem akarta magát egyetlen felekezethez tartozó olvasókhoz kötni, ezért tartózkodott a kegyességi olvasmányok felsorolásától. Újfalvy Krisztina könyvtárában ezzel szemben a 86 tételt jelentő szépirodalmi munkák után a kegyességi irodalom alkotja a legnagyobb korpust 36 művel. A jozefinista reformok iránt elkötelezett, antiklerikális műveket olvasó asszony tehát nem szakadt el a vallásosságtól.

Ugyancsak meglepő, hogy Szerentsi gyűjtéséből hiányoznak a házi praktikákról, a gazdaság okos vezetéséről és az orvoslásról szóló tanácsadókönyvek, pedig az ideális nő képébe szükségszerűen beletartozott, hogy jó gazdasszony és a vele együtt élők ápolója, gondviselője legyen. Újfalvy Krisztina is öt különböző növénytermesztéssel és állattenyésztéssel, valamint két gyógyítással kapcsolatos könyvet tartott polcain.

Végeredményben elmondhatjuk, hogy Újfalvy Krisztina könyvtára szélesebb körű tájékozottságról tesz tanúbizonyságot a Szerentsi által ajánlottánál. A református lelkész szerző megragad az erkölcsi tanulságot magában hordozó szépirodalom felsorolásánál és nem tart szükségesnek szinte semmilyen, a kor problémáival foglalkozó olvasmányt, de még gyakorlati ismeretet közvetítő kézikönyvet sem. Ezzel a megközelítéssel a nőket egyértelműen a magánéletbe zárja, de még a házi foglalatosságok körében sem látja el korszerű ismeretekkel. Ezzel szemben Újfalvy Krisztina kortársainál nyitottabb, elevenebb, lázadóbb szellemét, a közélet problémái iránti érdeklődését bizonyítják könyvei, ahogy Molnár Borbálával váltott levelei is. Ugyan nem gyűjtött, nem gyűjthetett olyan színvonalú könyvtárat, mint Erdődy Júlia, a maga képességei szintjén mindent megtett, hogy kövesse a világ újdonságait. Bár a magyar könyvek gyűjtése Újfalvynál kényszer, Szerentsinél praktikus megfontolás volt, a magyar nyelvű női könyvtár létrehozásával mindketten megfeleltek a kor azon kívánalmának, hogy a nők legyenek a magyar nyelv és általában a magyar kulturális ügyek védelmezői.

Ezt az érvt a 18. század végén a nők jogainak kiterjesztése, magasabb szintű oktatásuk mellett kardoskodva használták fel, hangsúlyozva, hogy mindez az egész társadalom javát szolgálja. Azonban mint láthattuk, a kulturális ügyek felkarolása régi hagyományokban gyökerezett, természetesen épült bele a főúri asszonyok tevékenységébe. Kimondva, kimondatlanul ugyanezt a küldetést teljesítették már a 17. század óta a könyvgyűjtő asszonyok, akik nemcsak saját gyűjteményeket hoztak létre, hanem gyakran aktívan részt vettek a bibliofil

férfiak könyvtárában is. Könyvet ajándékoztak, segítettek a beszerzésekben, a gyűjtemény elhelyezésének kialakításában. Ráday Pál és felesége, Kajali Klára, valamint Teleki Sámuel és neje, Bethlen Zsuzsanna levelezésében gyakran előfordulnak a könyvekre vonatkozó kérések, kérdések. Ráday Pál pedig az Erdélyben kiadott könyveket jórészt Teleki József özvegye, Bethlen Kata közvetítésével szerezte be. Ugyanakkor a könyvekre fordított összegek családi viták okozói is lehettek: Ráday Gedeon felesége, Szentpétery Katalin, majd menyje, Fáy Zsuzsanna is gyakran sokallta a kiadásokat.⁸⁹ A műveltebb asszonyok nemcsak a férfiaknak, hanem más lányoknak, asszonyoknak is kedveskedtek nagyrabecsült könyvekkel. Rhédey Zsuzsanna két leányának, Wesselényi Katának és Máriának adott egy-egy díszes kötésű bibliát, Pekry Kata pedig Kajali Klárának ajándékozta a barátságáról szóló, *Ébresztő kakasszó* című, 1707-ben megjelent munkát.⁹⁰

Figyelembe kell azonban venni, hogy az eddig bemutatott könyvtárak a korban létező legszínvonalasabb magyarországi és erdélyi gyűjtemények voltak mind mennyiségük, mint összetételük tekintetében. Állományuk elemzéséből nem lehet általános következtetéseket levonni még a főúri, köznemesi asszonyok műveltségére vonatkozóan sem, hiszen nagy különbségek lehettek az egyes családok könyvekhez való viszonya és anyagi lehetőségei tekintetében is. A városi, elsősorban polgári könyvrajstromok főként a hagyatékokban maradtak fenn, de nagy eltérések mutatkoznak mind az egyes településeken fennmaradt jegyzékek számában, mind a női tulajdonosok arányában. Besztercebányán például az 1533 és 1750 között keletkezett 103 jegyzék közül 19-nek volt női tulajdonosa (18%), Sopronban az 1535 és 1721 között felvett 701 jegyzék mintegy 40%-a köthető nőhöz vagy házaspárhoz, Kolozsvárott pedig az 1589 és 1728 között keletkezett, könyvekkel kapcsolatos 37 feljegyzésben két asszony neve szerepel (5%).⁹¹

A 18. század utolsó harmadától egyre nagyobb mennyiségben, egyre alacsonyabb áron megjelenő nyomtatványok közül bizonyára mind többhöz hozzájutottak a polgári, sőt akár a paraszti családok tagjai is. A kor polgári könyvtárainak összetételét Hudi József kutatási eredményeivel illusztrálhatjuk. Hudi az 1750 és 1821 között Veszprémben keletkezett hagyatéki leltárakat vizsgálta meg. Ezek alapján a könyvtulajdonosok 27–30%-a volt nő, akik sokszor csupán egy-két könyv birtokában voltak. A legnagyobb könyvtárak 7–15 kötetből álltak, ami elenyésző ugyan a korábban elemzett főúri és nemesi könyvtárak állományához képest, de egy polgári hagyatékban még a férfiakéval összevetve is jelentősnek tekinthető. A könyveket sok esetben nem nevezték meg cím szerint, de a beazonosítható művek a vallási irodalom körébe tartoznak. A legértékesebb darabok a bibliák, imádságos könyvek voltak, viszont a többi művet gyakran csak „dirib darab”, „haszontalan” vagy éppen „avított”, „rongyos” könyvként írták le. Bizonyára akadtak köztük kalendáriumok, tankönyvek, esetleg egy-egy gazdasági szakkönyv is.⁹²

Bár sokan és sokféleképpen akarták szabályozni, hogy mit olvassanak a nők, ezek a vélemények különböző szinten hatottak rájuk. Voltak, akik egyetértettek a férfiúi irányítással és megelégedtek a nekik szánt irodalommal. Mások lázadtak a megkötések ellen és a nők képességei és művelődési jogai mellett érveltek. Végül egyesek egyszerűen nem vettek tudomást a tiltásokról és az érdeklődési körüknek megfelelően azt szereztek be, amihez anyagi lehetőségeik és kapcsolataik révén hozzáfértek.

A könyvek beszerzése mellett a nők a könyvkiadás támogatásával is segítették a kultúra terjedését és a magyar nyelv ügyét. A patrónusoknak szóló ajánlások bőséges adatot szolgáltatnak a közjó érdekében vállalt anyagi áldozatokról és az egyes munkák megírására, fordítására, újrakiadására való ösztönzésről.⁹³ A mecénásoknak nagy szerepe volt mind a kegyességi munkák terjesztésében, mind pedig a szépirodalmi és tudományos művek megjelenésének és elérhetővé tételének elősegítésében. Az adakozás mindkét nemre jellemző volt már a 17. század első felében is. Ekkor a közép- és kismemesek között a támogatók körének 30%-a nő volt, a főnemesek között pedig több mint a fele (53%), ami a kultúra és a könyvek iránti elkötelezettségre, ezzel együtt pedig a női olvasóközönség jelenlétére utal.⁹⁴ A patrónák a 17. században elsősorban a női műfajnak tartott kegyességi olvasmányok kiadását támogatták, a következő század második felében azonban lassan megkezdődött az asszonyok által támogatott műfajok szélesedése.⁹⁵ Bod Péter halotti búcsúztatójában több kegyességi művet sorolt fel, amelyeket részben Bethlen Kata maga írt, részben az ő anyagi segítségével láttak napvilágot:

*A' jó könyvek számát maga-is bővíté,
Egy könyörgéssel azt meg ékesíté,⁹⁶*

*Szükségei szerint azt maga készíté,
Ki-is nyomtatata' s Istent ditsöité.
Nádudvari Péter tudos, betses, könyvét,
Kereszturi Pálnak Egyenes ösvényét,
Udvari Papjának Leksikon 's más könyvét,
Világra botsátá; nem kiméllé pénzét.⁹⁷*

Mint láttuk, Kovásznai Sándor 1781-ben már egy Cicero-fordítását ajánlotta patrónájának, Bethlen Zsuzsannának, Szerentsi Nagy István 1783-ban a *Barátságos oktatás* magyar nyelvre ültetésével tisztelte meg támogatóját, Róth Johannát, Kármán József pedig elsősorban a női előfizetőkre számított 1794-ben az Uránia című folyóirata alapításakor.⁹⁸ A folyóiratok, könyvek

nőkhöz szóló előfizetési felhívásai már széles körű női olvasótáborról és újfajta olvasási szokásokról tanúskodnak.

A magyar irodalmi nyelv kialakítását, a hazai tudományos élet felpozícióját, a benne való részvételt a 18. század végétől kezdve magánkönyvtárak nyilvánossá tételével is segítették a patrónusok és patrónák. Bethlen Zsuzsanna magyar nyelvű gyűjteménye, férje könyvtárával együtt vált közkinccsé a marosvásárhelyi Teleki Tékában. Teleki József és Bethlen Kata a nagyenyedi református kollégiumra, Gyulai Klára és Nemes Júlia a székelyudvarhelyi református kollégiumra hagyták könyvtárukat.⁹⁹

*

A női nem megítélése, a lányok oktatásának kérdése nagy változásokon ment keresztül a 17–18. század folyamán. Egyre többen felismerték és kezdték hangoztatni a nők tevékenységének egész társadalomra gyakorolt hatását. A nőnevelés kérdése nagy vitát váltott ki és egészen ellentétes nézetek csaptak össze, de a 19. század elejére eldőlt, hogy azok a hangok kerülnek túlsúlyba, amelyek szerint a családi élet érdekében van szükség a női műveltség színvonalának emelésére. Kevesen voltak, akik egyetértettek Újfalvy Krisztinával abban, hogy a nőket önmagukért, a saját boldogulásuk és képességeik kibontakoztatása érdekében kell jobb oktatásban részesíteni. Mégis inkább ezen előremutató nézetek létezésén kell csodálkozni, mint a hagyományos gondolatok elterjedtségén, hiszen még a 19. század végén, a nők munkába állásáért, egyetemi képzéséért és választójogáért folytatott küzdelmek idején is sok olyan írás született, gyakran éppen nők tollából, amelyek a női élet kiteljesedését kizárólag a család körében tartották elképzelhetőnek.¹⁰⁰

Már a 17. századtól kezdve voltak olyan asszonyok, akikre kiemelkedő műveltségük, a kultúrát támogató szerepük miatt a kortársak is elismeréssel tekintettek. Az évszázadok folyamán a művelődési lehetőségek kiterjedésével, az iskolák, a könyvek számának gyarapodásával egyre többen lettek, de a figyelem is jobban feléjük fordult a 18. század második felétől. Bod Péter 1767-ben megjelent munkájába, a *Magyar Athenasba*, a magyar irodalom mintegy 500 jeles alakja közé négy asszony került be: Lorántffy Zsuzsanna, Petrőczy Kata Szidónia, Bethlen Kata és Daniel Polixéna. Húsz évvel később a Magyar Musa már 19 bölcs asszonyról tudósított, az 1789-től megjelenő Mindenest Gyűjtemény pedig már női szerzők írásait is közölte. A műveltség világi irányba tolódását a lányok neveltetésén, a könyvtári állományokban bekövetkező változásokon túl azoknak a nőknek a munkássága is jelzi, akik irodalmi tevékenységet folytattak. A 17–18. században még kegyességi munkák és fordításaik, a 19. század elején már inkább önéletrajzi ihletésű próza és líra került ki kezeik közül.¹⁰¹

A 18. század utolsó harmadától állami és magánkezdeményezések születtek a nőoktatás színvonalának javítására, és egyre gyakrabban felmerült a magyar nyelv és a nemzeti érdekek védelme a női műveltséggel kapcsolatban. Az alapfokú oktatás szintjén állami szabályozások is történtek, megkezdődött az intézményrendszer kiépítése, de a magasabb fokú lánynevelés, valamint a szakoktatás még kevesek kiváltsága maradt. A több nyelven beszélő, alkotó nők még a főúri és nemesi közegekből kerültek ki, de a korban elhangzó gondolatok és meginduló folyamatok tették lehetővé hosszú távon a műveltség szélesebb körű terjesztését a nők között.

JEGYZETEK

- 1 Péld. 31:10.
- 2 MIKLÓS 1772, K3–Lv.
- 3 RADNÓTFÁJI 1744, A3.
- 4 V. LÁSZLÓ 2011, 150–157.
- 5 A nőkkel kapcsolatos gondolkodásmód változására, a nőnevelés kérdésére lásd FÁBRI 1999, 7–53; OFFEN 2000, 31–49; OROSZ 1962, 9–47; PUKÁNSZKY 2006, 35–97; SONNET 1993, 101–131.
- 6 Claude FLEURY, *Traité sur le choix et la méthode des études* (1685) és François de Salignac de la Mothe FÉNELON, *De l'éducation des filles* (1687).
- 7 OROSZ 1962, 15.
- 8 Pázmány munkája Vivés hatását tükrözi, helyenként egy az egyben az *Institutione de feminae christianae* fordítása. A szövegek szerző megnevezése nélkül történő átírása, fordítása ugyanis bevett gyakorlat volt a korban. *Házasságban-élő asszonyok tanúsága és Mint kell a keresztyén leányt nevelni* című prédikációk. PÁZMÁNY 1983a; PÁZMÁNY 1983b; KAKUCSKA 1985; NÉMETH 1985b, 62.
- 9 FEHÉR 1999, 233–234.
- 10 CSEREI 1800, 13.
- 11 HERPEI 1806, 33.
- 12 A lányok nemzetietlen nevelése és ennek a következő generációra vonatkozó negatív hatása még az 1820-as években is újból és újból felmerülő probléma. FÁBRI 1987, 359–361; NAGY 2001, 32–33.
- 13 FÁBRI 1996, 23–27, 238.
- 14 HERPEI 1971, 505–507; OROSZ 1962, 15.
- 15 PÉTER 2012b, 86–88.
- 16 PÁZMÁNY 1983b.
- 17 RATIO 1981, 67.
- 18 RATIO 1981, 62–71.
- 19 Johann Hübner német evangélikus tanár 104 bibliai történetet foglalt össze gyerekek számára, amely a protestáns népiskolák alaptankönyve lett. Magyarul először Fodor Pál átdolgozásában jelent meg *Száz és négy válogatott bibliabeli históriák* címen 1754-ben Bázalben, majd az 1880-as évekig számos kiadásban Magyarországon is kiadták. MÉSZÁROS 2009.
- 20 HERPEI 1799, 44–45.
- 21 KOZMA 1802, 35.
- 22 RATIO 1981, 241
- 23 RATIO 1981, 241–243.
- 24 FEHÉR 1999, 235; PUKÁNSZKY 2006, 94; RICHTER 1937, 21–55.
- 25 PUKÁNSZKY 2006, 94.
- 26 KULCSÁR 1996, 82–83. – Johann Lehmann Pozsonyból Nagyszébenbe vezető útjáról 1785-ben jelent meg az útleírása.
- 27 KULCSÁR 1996, 97.
- 28 FEHÉR 1999, 236–238; OROSZ 1962, 32–35; PUKÁNSZKY 2006, 124.
- 29 FEHÉR 1999, 238–241.
- 30 Az életvezetési tanácsadókönyvekkel kapcsolatban lásd V. LÁSZLÓ 2007.
- 31 ARIÈS 1987, 180–209.
- 32 N. N. 1784, 8.
- 33 N. N. 1781, 111.
- 34 BEAUMONT 1781, előszó, számozatlan oldal.
- 35 MEYER 1783, 59.
- 36 MEYER 1783, 61.
- 37 A *Barátságos oktatás* nőkkel kapcsolatos magas kulturális követelményét mutatja a címlapon szereplő kép is, amelyen egy hölgy látható hárfájával egy könyvespolc előtt állva, mellette asztal tintával és tollal.
- 38 MEYER 1783, 73.
- 39 N. N. 1784, 39.
- 40 STAPFER 1774, 4–4 verso.
- 41 KÓPECZI 1734, Cv.
- 42 JANCÓSÓ 1734a, C–Cv; SÖVÉNYFALVI 1734, Iv.

- 43 MÁLNÁSI 1779, E4.
- 44 BOROSNYAI 1770, C4.
- 45 PÉTER 2012a, 26–33.
- 46 VERESTÓI 1734, Bv–B2.
- 47 JANCÓSÓ 1734b, F4v.
- 48 VERESTÓI 1734, A3.
- 49 BODOKI 1769, D.
- 50 VERESTÓI 1734, B–Bv.
- 51 L. V. LÁSZLÓ 2008.
- 52 *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, I. (A–Cs), főszerk. MARKÓ László, Budapest, 2001, 1013.
- 53 HUSZTI 1765, 21.
- 54 V. LÁSZLÓ 2008, 159–163.
- 55 FOGARASI 1779, Z–Zv.
- 56 FOGARASI 1779, Z3v.
- 57 BÁTHORI 1801, 35–36.
- 58 KOLOSVÁRY 1801, 75.
- 59 TELEKI László, *Egy jó asszony képe* = TELEKI 1801, 100.
- 60 HERPEI 1799, 88–89.
- 61 NÉMETH 1985b, 51–59.
- 62 BOROSNYAI 1770, C4.
- 63 SZATHMÁRI 1772, H3. – Szathmári Paksi ezen megjegyzése nem lehetett teljesen alaptalan, ugyanis olyan nagy felzúdulást váltott ki, hogy a szöveg kinyomtatásakor lábjegyzetben magyarázkodásra kényszerült. A felháborodott urak és asszonyok ugyanis állították, hogy ilyen badarságot soha nem mondanának.
- 64 FÁBRI 1987, 57, 84–85; FÁBRI 1996, 22, 33.
- 65 KAZINCZY 2009, 163. A halotti beszéd eredetileg Sáros-patakon jelent meg 1813-ban.
- 66 A szegedi könyvtörténeti műhely sorozatai: *Könyvtörténeti füzetek*. Sorozatszerk. MONOK István. Szeged, 1981–2001.; *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, szerk. KESERŰ Bálint, Szeged, 1980.
- 67 MONOK 1996, 207.
- 68 PÉTER 2012b, 77–82.
- 69 MONOK 1996, XVI–XXVIII, 175.
- 70 Az azonos társadalmi körbe tartozó nők műveltségének különbségeire és a leányokra irányuló figyelem növekedésére is utal, hogy a Lorántffy Zsuzsannánál egy generációval idősebb Czobor Erzsébet házasságkötésekor még írni sem tudott. Férje, Thurzó György, a későbbi nádor tanította meg neki a betűvetést az 1590-es években. LENGYEL 2007, 141.
- 71 MONOK 2012, 89, 120, 128, 130–131, 133, 203.
- 72 SOMKUTI 1983, 481.
- 73 Bethlen Kata könyvjegyzékét lásd MÁRZA 2002; SZABÓ 1997.
- 74 BOD 1762, C7.
- 75 SIMON – SZABÓ 1997; SOMKUTI 1991, 291–292.
- 76 NÉMETH 1984.
- 77 MÁLNÁSI 1766, D3v.; SOMKUTI 1981, 481. – A Málnási László által készített kéziratos könyvjegyzék jelenleg a marosvásárhelyi Teleki Tékában található (jelzet: Thq-95 MS. 357.). DEÉ NAGY 1996, 137–138.
- 78 GRANASZTÓI 2009, 97–102.
- 79 SOMKUTI 1981, 482; SOMKUTI 1991, 293.
- 80 DEÉ NAGY 1996; SOMKUTI 1991, 291–294.
- 81 DEÉ NAGY 1997, 206.
- 82 DEÉ NAGY 1997, 206–207; SEGESVÁRY 1992, 220, 280.
- 83 GRANASZTÓI 2009, 102–104.
- 84 A Csáky–Erdődy gyűjteményről l. GRANASZTÓI 2009, 175–228.
- 85 A házaspár az 1780-as évek közepétől kezdve külön háztartásban élt, ezért valószínűleg a tulajdonukban levő könyvek sem keveredtek. GRANASZTÓI 2009, 149–150.
- 86 Újfalvy Krisztina könyvtáráról l. SOMKUTI 1983.
- 87 Bár az eredeti bibliográfiát Andreas Meyer állította össze, Szerentsi Nagy István nyilván egyetértett a szemléletével, hiszen ezért fordította le éppen ezt a művet. Ezért a továbbiakban mellőzöm azt a megközelítést, hogy csupán az eredetihez ragaszkodott és ezért nem egészítette ki más tárgyakkal a bibliográfiát.
- 88 MEYER 1783, A5.
- 89 SEGESVÁRY 1992, 69–73, 262.
- 90 A könyv a szerző és a kiadási hely megjelölése nélkül jelent meg, de Esze Tamás feltételezése szerint Petrőczy Kata Szidónia, vagy lánya Pekry Kata munkája, esetleg fordítása lehet. SEGESVÁRY 1992, 53; ESZE Tamás, *A kolozsvári nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában*, Magyar Könyvszemle (71) 1955/4, 289.
- 91 ADATTÁR 2003; ADATTÁR 1991; ADATTÁR 1994/1.
- 92 HUDI 2009, 109–111.
- 93 RÓTH 2006, 217–227.
- 94 PESTI 2010, 359.
- 95 PESTI 2010, 359.
- 96 BETHLEN 1759.
- 97 BOD 1762, C7. – Bethlen Kata segítségével jelentek meg a következő művek: NÁDUDVARI Péter [...] *nyolczvan-négy predikációi* [...]. Kolozsvár, 1741; KERESZTURY Pál, *Egyenes ösvény a sz. életre vágyóóknak* [...]. Szeben, 1744; BOD Péter, *Szent Írás értelmére vezető lexikon* [...]. Kolozsvár, 1746; BOD Péter, *Biblia Historia* [...]. 1748. SIMON – SZABÓ 1997, IX–XI.
- 98 FÁBRI 1987, 82–83; FÁBRI 2007, 7; MEYER 1783, A2; RÓTH 2006, 225–226.
- 99 DEÉ NAGY 1997, 177–180, 433–435, KOSÁRY 1996, 553–560, RÓTH 2006, 222, SIMON – SZABÓ 1997, XIV–XV.
- 100 FÁBRI 1999, 285–314; BORBÍRÓ – FÁBRI – SZARKA 2006, 53–81; KÉRI 2008, 46–50.
- 101 FÁBRI 1997, 64; FÁBRI 1999, 16.

*Zsófia V. László***INSTRUCTION OF WOMEN AND READING PRACTICES
AMONG WOMEN IN THE 17TH AND 18TH CENTURIES**

As of the 16th century in Western Europe and the second half of the 17th in Hungary, more and more politicians, philosophers, educators and churchwardens examined the role of women in society and arrived at the conclusion that education for young girls – as prospective mothers and thus as “first instructors” – should be organized at a higher level. With the stormy events of the French Revolution, however, the efforts towards reform of women’s roles were brought to a sudden end. The roles traditionally ascribed to women were once again emphasized, but the image of the pious woman gradually faded to the background as it was replaced by the figure of the patriotic woman who laboured for the common good. In the first part of my essay I examine these processes and the theories of the time on the education of women and the role of women in society.

I then examine the instruction of women in institutions as well as at home. Although the first and second Ratio Educationis (1777, 1806), which were definitive for the Hungarian educational system, created the framework for elementary education for boys and girls, higher education for girls was restricted for a long time to convents, private institutions and a few model schools.

The presentation of the instruction that was available to females within a household is based on documents related to certain common rituals (for example funeral sermons), as well as sources that the parents turned to when educating the female members of their families (works on pedagogy and manuals on conduct). These sources reveal that there was a diverse array of instructional materials: the scale stretches from the education of women who spoke numerous languages and were familiar with religious, historical, literary, and legal subjects and in some cases even the natural sciences to the recommendations that restricted themselves to the acquisition of the ability to read and write, proper morals and a bit of knowledge regarding housekeeping. The sources refer primarily to noble, aristocratic families, but I strove to cite examples from the middle class and even the peasantry.

Finally, using sources from libraries used by women in the 18th century, I turn my attention to adult women who consciously selected their readings. While earlier the typical libraries of women were filled almost exclusively with works in Hungarian, and for the most part religious literature, as of the second half of the 18th century the holdings of women’s libraries became

increasingly more secular, with more and more works that were meant to entertain and provide a pleasant pastime. The spread of literary works of fiction can be tied to this large emerging group of readers, women. Entries in bequests reveal that, beginning with the last third of the 18th century, publications which were printed in ever increasing numbers and were available for purchase at ever lower prices were obtained not only by members of the middle class, but also by the peasantry.

Naturally the social, religious and geographical context all significantly influenced the ways in which a girl was raised and the level of erudition of a woman. Thus we cannot speak of a homogenous erudition among women. We can only highlight a few characteristics and present the cases of a few women whose lives were exceptional or, in contrast, typical from the perspective of erudition among females.

Comitissa Catharina Sidonia
Pekry nala Baroneffa Petróczy
consors Comitis Laurenti Pekry.

MIKÉNT VILÁGÍTOTTA MEG „UTRECHT CSILLAGÁNAK” FÉNYE KORA ÚJKORI HAZAI MŰVELŐDÉSÜNKET?

Ugry Bálint

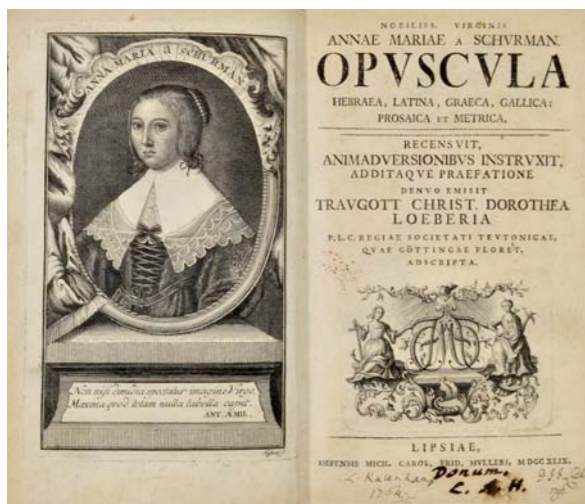
ADALÉKOK ANNA MARIA VAN SCHURMAN MAGYARORSZÁGI RECEPCIÓJÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

„Nem sok könyvtárban volt meg a 2. századi Artemidorus Daldianus vagy Anna Maria van Schurman költeményei, ezért külön is kiemelem az utrecht-i akadémia jeles nőtagját.”¹ A kora újkorban keletkezett és az utóbbi huszonöt év fáradságos feltáró munkái után közlésre került könyvtárlistákat áttekintve is hasonló képet kap a hazai Schurman-recepció iránt érdeklődő kutató. A mutatókkal ellátott forráskiadványokat kézbe véve egészen rövid idő alatt választ kaphatunk arra, hogy mely könyvtárak tartalmazták az utrecht-i egyetem első női hallgatójának egy-egy munkáját. Az eredmény mellett, hogy igazolja a fenti idézet állítását, nagyon beszédes is: a kora újkori hazai magán- és közkönyvtárak könyvlistáin mindössze négy alkalommal találkozhatunk Anna Maria van Schurman névvel.

Először egy 1665-ös hagyatéklistán² tűnik fel az a munka, amely Anna Maria van Schurman az utókor szemében a legismertebbé tette: Georg Poch soproni polgár könyvtárában volt meg az először Leidenben 1641-ben megjelent *Dissertatio de ingenii muliebris ad doctrinam et meliores litteras aptitudine* (a továbbiakban: *Dissertatio*), amelyben Schurman a nők művelődésének szükségességére és szellemi képzésük lehetőségeinek megteremtésére hívja fel az olvasóközönség figyelmét.³ Az inventáriumban sorakozó könyvcímekből könnyen következtethetünk arra, hogy a gyűjtő az evangélikus egyház tagja volt. Egy – a kutatás eredményét nem

befolyásoló – probléma van: a magyar diákok nyugat-európai egyetemi tanulmányait vizsgáló kutatás számára kiderült, hogy közel egy időben két soproni származású Georg Poch indult külföldi tanulmányútra.⁴ Az idősebb Poch 1635-ben iratkozott be a wittenbergi, majd 1637-ben a szintén protestáns helmstedti egyetemre. Utóbbi akadémián 1639-ben bocsátotta vitára téziseit (*Disputatio Politica De Rebuspublicis in Genere*), amelyeket az egyetem ekkor még ugyancsak fiatal jogtudósa, Hermann Conring előtt védett meg.⁵ Poch Schurman könyvecskéjéhez csak annak 1641-es megjelenése után juthatott hozzá, azaz akkor, amikor helmstedti tanulmányait már befejezte. Elképzelhető, hogy a minden bizonnyal vagyonos polgárcsaládból származó Poch helmstedti tanulmányai végeztével nem tért mindjárt haza, hanem tovább utazott, s valamelyik holland egyetemre is beiratkozott. A 16. század végén alapított leideni (1575) és franekeri (1585) akadémiák, de a viszonylag késői alapítású utrechti egyetem (1636) – amelynek Schurman valószínűleg a kezdetektől fogva tanulója volt – is kedvelt célpontjai voltak a Magyar Királyságból és az Erdélyi Fejedelemségből érkező protestáns diákoknak. Holland egyetemek matrikuláiban Poch neve nem szerepel, viszont egy a vele minden bizonnyal szoros – de a kutatás által még tisztázatlan – rokoni kapcsolatban álló másik, szintén Sopronból induló Georg Poch 1643-ban Altdorf,⁶ 1647-ben pedig Wittenberg egyetemére iratkozott be.⁷ Mivel a *Dissertatio* ekkor már napvilágot látott, valószínűbb, hogy utóbbi Poch volt a beszerző, s az inventárium is az ő hagyatékáról tudósít.

„Észak Minervájának” nevével ezután a későbbi felső-magyarországi főkapitány és országbíró, Csáky István szepesvári könyvtáráról összeállított 1671-es inventárium „Libri scholares” névvel ellátott „részlegében” találkozunk.⁸ Anna Maria van Schurman második nyomtatásba került műve, az *Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica, prosaica et metrica* (a továbbiakban: *Opuscula*) – amely könyv Csáky könyvtárában is ott volt – szövegeit Frederik Spanheim, az utrechti egyetem teológia professzora és rektora válogatta, így címével ellentétben nemcsak a három klasszikus és francia nyelven született munkák antológiája volt, hanem tartalmazta a *Dissertatiót* és Schurman Európa neves tudósaival folytatott levelezésének (*Epistolae*) a könyv összeállítója által fontosnak tartott darabjait is. Az *Opusculát* 1648-ban, majd 1650-ben is kiadták Leidenben. 1652-es utrechti megjelenése után a 18. század végéig még öt kiadása látott napvilágot, főleg német nyelvterületen.⁹ (I. kép)

I. kép Anna Maria van SCHURMAN: *Opuscula* Lipsiae [Lipcse] 1749, címlapelőzék és címlap

A soproni evangélikus polgár és a felső-magyarországi katolikus főrend magánkönyvtárai mellett eddigi tudomásunk szerint egy partiumi és egy erdélyi közkönyvtár rendelkezett még Schurman egy-egy munkájával. A sárospataki református kollégium könyvtárának 1726-os összeírásában mindössze Schurman neve szerepel.¹⁰ A nagyszebeni evangélikus káptalan Anna Maria van Schurman három nyomtatásban is megjelent műve közül talán időrendben a harmadik napvilágot látottat, az *Eukleria oder die Erwählung des besten Teils* (a továbbiakban: *Eukleria*) címet viselő önéletrajzot tudhatta magáénak. Azért használunk feltételes módot e sorok írásakor, mert a jegyzékben a „Schurmannin Annae Mariae Märckstein von der Zeit unsers Lebens, 1679.” szerepel, s a listát készítő által adott cím nem egyezik a kutatás által ismert nyomtatásban is megjelent Schurman-művek egyikével sem, de nagy valószínűséggel az *Eukleriára* utalt vele a jegyzéket 1740-ben felvevő.¹¹

Mára tudományos közhely, hogy a kora újkori könyvtárak polcai gyakran úgy nyeltek el a soraikba kerülő könyveket, hogy azok létéről tulajdonosaik számára is csak az időnként felvett összeírások tudósítottak. Ugyanakkor a Schurman-kötetek hazai könyvtárakban való meglétének csekély számából arra következtethetünk, hogy a művek beszerzésének minden esetben oka volt. A jogtudományokban jártas (idősebb) Poch azért szerezhette be (vagy szereztethette be utódjával) a *Dissertatiót*, mert lépést akart tartani a 17. században elsősorban Marie de Gournay nagyhatású munkája (*Égalité des hommes et des femmes*, 1622) nyomán ismét fellángoló, gyakran jogi színezetű vita, az ún. „Querelle de Femmes” újabb és újabb eredményeivel. Ha az ifjabbik Poch volt a beszerző, akkor azt kell gondolnunk, hogy ő is jogi tanulmányokat folytatott Wittenberg és Altdorf akadémiáin. Csak feltételezhetjük, hogy a katolikus és mindvégig királyhű Csáky István könyvtárába első felesége, Lónyay Margit révén került be az *Opuscula* egy példánya. A Bethlen Gábort és I. Rákóczi Györgyöt is hűen szolgáló, vallási toleranciájáról híres (protestáns) Lónyay Zsigmondnak nem született fia; három leánya, Margit, Anna és Zsuzsanna azonban – amennyire a lehetőségek engedték – olyan neveltetésben részesültek, mint akkoriban egyre gyakrabban a nyugat-európai vagyonos protestáns családok leánygyermekéi is. Schurman munkáinak protestáns teológiai megalapozottsága miatt szerepeltek könyvei a sárospataki kollégium és a nagyszebeni káptalan könyvtárában. A Nagyszebenben lajstromba vett könyv, az *Eukleria* külön figyelmet érdemel, hiszen amellet, hogy a tudós nő életének leghitelesebb forrása, fontos információk nyerhetők belőle arra vonatkozóan, hogy miért csatlakozott Schurman a Jean de Labadie által vezetett protestáns mozgalomhoz.

Mielőtt a Schurman-recepció néhány, a könyvek gyűjtésénél konkrétabb kora újkori hazai példáját felsorakoztatnánk, lássuk, ki is volt Anna Maria van Schurman, vagy ahogyan saját kortársai gyakran nevezték: „Utrecht csillaga”, a „holland Minerva”, a „tizedik Múza”.

Apjának, Frederik van Schurmannnak protestáns elődei Alba hercege németalföldi helytartóságának idején menekültek el Antwerpenből; először Hamburgban, majd Majna-Frankfurtban, végül 1593-ban Kölnben telepedtek le. Schurman a nemzedékek óta itt élő, korábban szintén református vallásra tért von Harff nemesi családból származó Evával kötött házasságából 1603-ban és 1605-ben két fiú (Hendrik Frederik, Johan Godschalk), majd 1607-ben egy leány, Anna Maria született. Annát az apa kívánságára két fivérének házitanítója oktatta írásra és olvasásra. A család 1613-ban Utrechtbe költözött, majd 1623-ban a frízföldi Franekerben telepedtek le, amely város egyetemének teológia fakultásán egy évvel korábban kezdett tanítani az akkor már Hollandiában is nagy hírnévnek örvendő Wilhelmus Amesius (William Ames). Amesius előadásait nemcsak a legidősebb fiú, de az apa is előszeretettel látogatta, aki azonban 1625-ben váratlanul meghalt. Miután Frederik befejezte tanulmányait Franekerben, a család visszaköltözött Utrechtbe (1626). Az ekkorra a holland és német mellett a latint és a franciát is remekül elsajátító Anna Utrechtben az 1630-as években rézmetszést tanult Magdalena van de Passe-nál.¹² Mivel Schurman nem házasodott meg és egyelőre az otthoni háztartás gondjai sem terhelték szabadidejét, beiratkozott az 1636. március 16-án alapított utrechti egyetemre, ahol teológiát és klasszikus nyelveket tanult, utóbbit az egyetem első rektorától, Gisbertus Voetius-tól (Gijsbert Voet). Bár az előadásokat egy elfüggönyözött kabinban volt kénytelen hallgatni, korabeli beszámolók szerint buzgón részt vett az utánuk következő vitákban.¹³

Schurmann ekkor már a *respublica literaria* aktív tagjaként több tudóssal is levelezésben állt. A francia származású teológushoz, André Rivet-hez írt első levele (legalábbis amelyről a kutatásnak tudomása van) 1631-ből származik. Rivet-vel, aki ekkoriban már több mint tíz éve a közeli leideni egyetem teológiai fakultásának professzora volt, egészen annak haláláig levelezett Schurman. A levelezésből ötvenhat darab ismert, ebből csak kettő származik Rivet kezétől. Ez nem feltétlenül jelenti Schurman egyoldalú „ragaszkodását” Rivet-hez, már csak azért sem, mert a Schurmantól fennmaradt levelek gyakran konkrét kérdésekre reflektálnak. A levelek újból és újból, egyben leggyakrabban visszatérő témája a nők képzésének kérdése. A messzemenőig teológiai alapokra helyezett vitában mind Rivet, mind Schurman azt a humanizmusban gyökerező elképzelést erősítették, miszerint jó keresztényként a nőnek is tanulnia kell, de nem saját hiú dicsőségére, hanem Isten megfelelő szolgálata miatt.¹⁴ Schurmant így tekinthetjük Erasmus és Juan Luis Vivés koncepciója átvevőjének, de mint látni fogjuk, némiképp e humanista elvek továbbfejlesztőjének is. Erasmus 1526-ban napvilágot látott *Abbatis et Eruditia* című munkája Antonius apát és a művelt Magdalia nemesasszony elképzelt vitája, melynek győztese a gyakorlatias tudással felvértezett Magdalia.¹⁵ A gyakorlatias tudás nem jelentett mást, mint a női szerepekre való felkészülést: Vivés 1523-ban Antwerpenben megjelent *De institutione feminae*

Christianaeja is három részből áll: milyen tudásra van szüksége a leánynak, a feleségnek és az özvegynek, hogy megállja helyét a társadalomban. A nőt tehát a család „mikrotársadalmában” betöltött szerepein keresztül határozta meg nemcsak Vivés munkája, hanem – elsősorban annak nyomán – a 16. századi közgondolkodás is. Az erényes és dolgozó életre tanító vivés-i *Institutio* indexen szerepeltette azokat a könyveket, irodalmi munkákat, amelyek ezt a célt nem szolgálták, s úgymond „felesleges tudással” szolgáltak a nők számára. Megengedett, sőt erősen ajánlott olvasmányok voltak azonban mindenekelőtt a klasszikus korban keletkezett morálfilozófiai és teológiai munkák.¹⁶ A vallásos és erkölcsnemesítő olvasmányoknak Schurman is elsődleges fontosságot tulajdonított egy lány képzésében, elsősorban gondolatai „helyes mederbe terelése” miatt, de hangsúlyozta azt is, hogy a nőket, ha figyelmüket és erejüket nem kötik le a házimunka feladatai, nem szabad elzárni más tudományok művelésétől sem.¹⁷

Schurman élete anyja 1637-es halála után komoly fordulatot vett: nemcsak a ház körüli teendők „szakadtak a nyakába”, de két idős nagynénjének is gondját kellett viselnie. Már egy 1637 novemberében kelt, Rivet-nek címzett levelében megemlíti, hogy szívesen olvasná a fogadott apja („père d’alliance”), azaz Rivet által küldött könyveket, de a háztartás gondjai miatt nincs ideje olvasni.¹⁸ Rivet és Schurman között a *Dissertatio* első megjelenéséig huszonnyolc latin levél ismert, ezek egy részét André Duchesne nyomtatta ki Párizsban 1638-ban.¹⁹ Schurmannak a nők műveléséről alkotott véleménye ekkor került először a nyilvánosság elé. Bár otthoni teendői valóban komoly gátjai lehettek Schurman tudományos munkájának, 1641-ben mégis megjelent nyomtatásban a levelekben is többször körbejárt gondolatok összegzése, a *Dissertatio. A questio disputata* műfaját választó munka megjelenése után egyből olyan nagy érdeklődést váltott ki a nyugat-európai olvasóközönségből, hogy már a következő évtized során angolra és franciára is lefordították. Guillaume Colletet 1646-os francia fordítását²⁰ Anne Marie Louise d’Orléansnak, XIII. Lajos unokahúgának, a „la Grande Mademoiselle”-nek ajánlotta.²¹ Schurman nevét az 1640-es évekre megismerte egész Európa. Rómában már 1642-ben dicsőítő versike jelent meg olasz nyelven a hollandok tudós asszonyáról. Louis Jacob, francia karmelita szerzetes Schurmanról írt életrajzát a *Dissertatio* francia fordítása elé illesztették.²² Nem kerülték el Schurman utrechti házat azok a látogatók sem, akik olvasták a *Dissertatiót* és most személyesen szerették volna vele megvitatni nézeteiket a kérdéskörrel. „Észak Minerváját” felkeresték olyan hírességek is, mint Descartes vagy – a legenda szerint férfitöltözékben – Krisztina svéd királynő.²³

Schurman nemcsak a női művelődés meghatározó 17. századi teoretikusa volt, de több klasszikus nyelv (latin, görög, héber, arab, szír, arámi, etióp) kiváló ismerője is. Latin, görög, héber és francia szövegek kis gyűjteménye volt az először 1648-ban Leidenben napvilágot látott *Opuscula*, amely, mint már említettük, tartalmazta a *Dissertatiót* és Schurman néhány

2. kép Idézet Anna Maria van SCHURMAN
André RIVET-hez írt leveléből
OSZK Kézirattár Quart. Lat. 492.

levelét is. Bár az 1640-es évek ünnepektől továbbra sem felejtették el Európa tudós köreiből, ő egyre inkább visszavonult a nyilvánosságtól. Életében azonban akadt még fordulat. „Vallásos magányába” való visszavonulása vezetett ahhoz, hogy egyre nyitottabbá vált az új vallási irányzatok tanainak befogadására. 1662-ben mindkét nagynénje meghalt, s ekkor bátyja, Johan Godschalk nagy (meglehetősen késői) európai tanulmányútra indult. Godschalk Genfben ismerkedett meg Jean de Labadie-val, a kálvinista vallásra tért egykori jezsuitával, akivel Anna bátyja közvetítésével levelezni kezdett. Labadie a Schurmann testvérek hívására érkezett Hollandiába 1666-ban és lett a middelburgi közösség lelkipásztora. Labadie-t szuggesztív személyisége meglehetősen gyorsan népszerűvé tette új otthonában, s Anna is ígéretes vallási vezetőt látva benne 1669-ben csatlakozott a Labadie vezette közösséghez. Egy évvel később azonban a helyi református körök elűzték Hollandiából a teológiai nézeteinek radikalitása miatt egyre veszélyesebbnek tartott Labadie-t. A kis közösség először a veszfáliai Herfordban, majd a dániai Altonában (ma Hamburg része) telepedett le, tagjai közt pedig ott volt az idős Schurman is. Miután 1674 februárjában Labadie meghalt, Schurman vette át a közösség irányítását. Mivel a svédek és dánok közti háború hadszíntere fenyegetni kezdte Altonát

is, a közösség ismét költözni kényszerült: a frízöldi Wieuwerd Waltha-kastélyában találtak menedéket. Itt halt meg Schurman 1678-ban hetvenévesen.²⁴

A Századok hasábjain 2013 végén megjelent egy tanulmány Laurentius (Lorenz) Weidenfelder erdélyi szász evangélikus lelkész és lelkes antikvárius gyűjtői kapcsolatairól.²⁵ A római kor emlékeit, régi okleveleket, kéziratokat és könyveket is szenvedélyesen gyűjtő Weidenfelder wittenbergi és hallei tanulmányai után, Erdélybe hazatérve Szászsebesen telepedett le, majd Monora, Nagyekemező és szülőfaluja, Kisdísznód evangélikus közösségeinek lelkipásztora lett. 1753-ban nevezték ki a nagyszebeni evangélikus káptalan historiográfusává.²⁶ Az Erdélyi Fejedelemség története iránt is nagy érdeklődést tanúsító Weidenfelder még 1745-ben készített másolatot egy latin nyelvű kézitről, amelyről ő azt gondolta, hogy annak szerzője Bethlen Gábor titkára és történetírója, Bojthi Veres Gáspár volt. A kézirat egy a Báthory Zsigmond fejedelemségeinek időszakáról szóló történeti munka volt,²⁷ és szerzője valójában – mint azt a filológiai kutatás a 20. század elején bebizonyította²⁸ – a Bojthinál egy generációval idősebb Szamosközy István

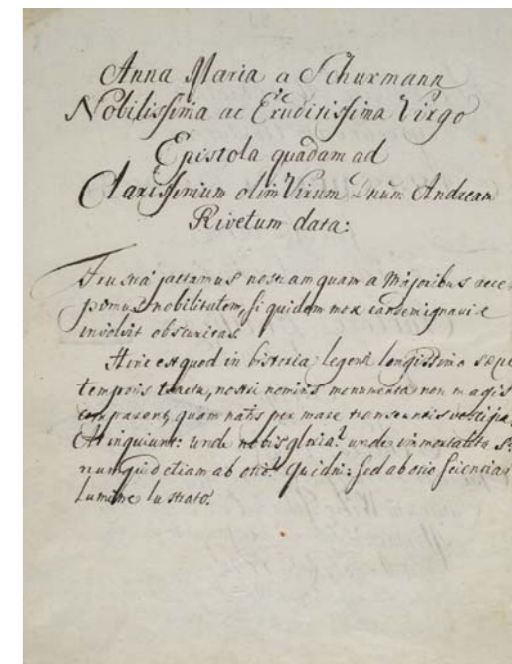
volt, aki a 16. század végén tett itáliai és németországi tanulmányútja után lépett Báthory Zsigmond majd Bocskai István szolgálatába, és lett utóbbi udvari történetírója és a gyulafehérvári káptalan levéltárosa. A Weidenfelder által készített másolat mára elveszett, de szerencsére a kutatás annak két majdnem egyidejű másolatát is ismeri. Egy 1767-ben készült, ma az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött másolat²⁹ címlapjának hátoldalán egy Anna Maria van Schurmantól származó idézet olvasható. (2-3. kép)

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában őrzött másik 18. századi másolatban³⁰ ez az idézet már nincs benne. Ez a három jól elkülöníthető kéztől származó másolat csupán abban különbözik a Széchényi Könyvtárban őrzött kézitről, hogy Báthory Zsigmond története megszakad a 64. lap hátoldalán. (Lehet, hogy csak véletlen egybeesés, de a Széchényi Könyvtár kézírata pont a 64. fólió végén vált új kézírásra, amely a 90. lap hátoldalának közepén írja le a „finis” szót.) A másolók neve nem ismert: a Széchényi Könyvtár kéziratának készítője mindössze azt a kevés információt hagyta meg az utókornak, hogy Weidenfelder Bojthi Veres-, vagyis Szamosközy-másolata 1767 márciusától állt rendelkezésre.³¹ A kéziratot egyébként Jankovich Miklós vette Brassóban 1834-ben a történetírásban leginkább hamisításairól elhíresült antikváriustól, Literáti Nemes Sámueltól.³²

Rátérve a Schurman-idézetre, az a címlap hátoldalán, a Weidenfelder által a történelmet szerető olvasóhoz írt „Prologus” előtt áll, s válik amolyan a másolói munkát igazoló mottóvá. Az idézet néhány sor Schurmannak André Rivet-hez írt egyik leveléből, amely nyomtatásban is megjelent az *Opusculában*.³³

Maga a tény, hogy Utrecht tudós asszonyától vett idézetet választott a másoló munkája vezérmondatul, azt látszik igazolni, hogy ha Schurman munkásságát nem is, de nevét mindenképpen ismerték Erdély – és ahogy egy másik példán látni fogjuk a Magyar Királyság – korabeli értelmiségi körei. Mint ahogy a kis idézet is mutatja, az erdélyi szász protestáns környezetben nem a nők neveléséről megfogalmazott tézisei miatt hivatkoztak rá, hanem, mert ismerték és elismerték széleskörű tudását.

Egy kérdés maradt csupán: ki és miből másolhatta az idézetet a Szamosközy-mű elé. Hogy az MTA Könyvtárának Kézirattárában található másolat nem tartalmazza a Schurman-idézetet, arra enged következtetni, hogy nem Weidenfelder, hanem az 1767-es másolat készítője a gesztus

3. kép Idézet Anna Maria van SCHURMAN
André RIVET-hez írt leveléből
OSZK Kézirattár Quart. Lat. 492.

tevője. Mivel az Országos Széchényi Könyvtárban levő másolatot Jankovich Brassóban vásárolta, az feltehetően Erdélyben készült. Mint bevezetőnkben utaltunk rá, eddigi ismereteink szerint a kora újkori Erdélyben csak a nagyszzebeni evangélikus káptalan könyvtárában volt található Schurman-mű, amely viszont minden valószínűség szerint az *Eukleria*, Schurman autobiográfiája volt. Mivel Weidenfelder élete utolsó két évében Nagyszzebenben dolgozott, az ő kézirata is a káptalan könyvtárában maradhatott, s így a százok erdélyi központja kézenfekvő helyszíne volt a későbbi másolat elkészítésének. A legvalószínűbbnek így az tűnik, hogy a könyvtárlistát 1740-ben készítő valójában az *Opusculát* tartotta kezében és adta neki a „Märck-stein von der Zeit unsers Lebens” címet. Nem zárható ki az sem, hogy a Csáky-könyvtárban 1671-ben lajstromba vett *Opuscula* példánya később Erdélybe (Nagyszzebenbe vagy Brassóba) került az országbíró valamelyik utódja révén. Mivel Csákyknak tizenegy gyermeke érte meg a felnőttkort, kevés lehetőségünk van a könyvek későbbi sorsának rekonstruálására.

Az unitárius egyház buzgó tagja, Wesselényi István felesége, Petrőczy Kata Szidónia unokája, Daniel Polixéna *A keresztyén ethikának summás-veleje* című munkájának előszavában híres női szerzőket felsorolva csupán ennyit ír Schurmanról: „El-hallgatom ama’ Bölt Emberek előtt igen esméretes Anna Mária Schurman’ hasznos és jeles Munkáit.”, ami ismét azt mutatja, hogy Schurman neve a 18. századi erdélyi nemesi és értelmiségi körökben nem hogy ismeretlen, de nagyon is köztudott volt.³⁴ Bod Péter – aki a leideni egyetemet megjárva hallhatott Anna Maria van Schurmanról – egyháztörténeti munkájában³⁵ Schurmant „tudós Minervának” nevezte, *Magyar Athenasában* viszont mindössze négy hazai (tudós) asszony kapott rövid ismertetőt: a fentebb idézett „Dániel Polikséna”, Bethlen Kata, „Lorándfi Susánna” és „Petrőtzi Kata Szidonia”, ők viszont azért, hogy mintául szolgáljanak a magukat képezni kívánó nőknek.³⁶ E két példa és Schurman műveinek (feltételezhető) hiánya is azt mutatja, hogy sokkal inkább tudós mivoltának híre, és nem a *Dissertatio* újszerűsége „tartotta lázban” az erdélyi befogadói közeget. Schurman nőművelődésről alkotott nézetei itthon reflektálatlanul maradtak. Ezen állítást bizonyítja Csepregi Turkovics Ferenc Teleki Ádámné Wesselényi Zsuzsanna fölött mondott gyászbeszéde is.³⁷ Az orátor az antikvítás és a középkor neves tudós asszonyainak felsorolása végén, eljutva a közelmúltig, említi Schurman nevét, de a nevet itt is csak a „szokásos” magasztaló jelzők követik: „akit Seculuma Minervájának, Hollandia Phoenixének, az Ultrajectumi Academia Ditsőségének nevez a Tudós Világ.”³⁸ Csepregi Turkovics Ferenc Schurman hírét – műveit viszont aligha – holland peregrinációjáról hozta Erdélybe.³⁹

Hogy Schurman nevét nemcsak protestáns körökben ismerték, arról a hazai irodalomtörténet-írás által egyik leginkább számon tartott 18. századi költőegyéniség, Faludi Ferenc egy prózai művének részlete árulkodik. (Az 1733-ban pappá szentelt Faludi a jezsuita rend tagja volt

annak 1773-as felosztásáig.) A Pozsonyban 1787-ben posztumusz megjelent⁴⁰ *Téli éjtszakák, vagy-is a téli esti-időnek unalmait enyhítő beszédek* címet viselő munkát Faludi élete alkonyán, rohonci visszavonultságában írta. Az elbeszéléskötet szereplői Báthori, Szilágyi és annak felesége Camilla, akik közösen keresik fel vidéki kúriájában Hollósit és az unalmas téli estéken történetekkel szórakoztatják egymást. A harmadik éjszakán Báthori és Camilla vitájának lehetünk tanúi, amelyben a szabadidejét bölcselkedéssel szívesen töltő Camilla⁴¹ védelmébe veszi a magukat művelő nőtársait. Báthori szerint régen voltak tudós nők (Xerxész felesége, Agrippina, Theodóra), most pedig „külső országokban” élnek („Angela Morata”, „Dacier Maria”). Ekkor mondja el Schurman rövid életrajzát is: „Még egy ragyogó tsillagot tudok a fehér-népben. Ennek ditséretes nagy neve Schurmann Anna Maria. Ez volt eddig e világ tsudája az Asszonyok között, azért méltó, hogy életének leg alább kiss részét lássuk magyarul is.” A Pozsonyban megjelent Faludi-mű ezután négy oldalon keresztül [117–120.] számol be – először magyar nyelven (!) – Schurman életéről, amely a következő dicsérő szavakkal végződik: „Ezekre nézve ki tizedik Musának, ki Hollandiai Minervának, ki a világ tsudájának nevezte”.⁴² Végül Báthori (Faludi) megjelöli forrását is: „Amit eddig mondtam, meg bizonyíthatnám leg alább tiz hiteles tanuval, de légyen elég Heinsius Daniel,⁴³ ki hires Gustavus Adolphus Sveciai Királynak historicussa volt, és Velentzében Szent Marcus fel szentelt vitézze, kinek írásiban ezeket fel lehet találni.”⁴⁴ A szenvedélyes bibliofil Faludi valószínűleg korábban, római, linzi, bécsi, grazi küldetéseinek során olvasta a Schurmanról szóló életrajzot, és lejegyezte maga számára, majd beépítette saját munkájába. Több mint száz év irodalomtörténeti kutatásai feltárták a *Téli éjtszakák* nyugat-európai szövegforrásait, amelyek több különböző nyelv, és bő két évszázad irodalmi terméséből kerültek ki.⁴⁵

A Faludi-szöveg csavarja nem sokkal később azonban fordul egyet. A korábban Schurmanról superlatívuszokban nyilatkozó Báthori az erősödő vita hevében a női állhatatlanság példaként kezdi emlegetni Schurman életpályájának következetlenségeit:

Ditsérettel emlegettem fellebb azt a hires Coloniai szűzet Schurmann Annát. Méltán-is mert mind azokat, akik eddig voltak, és vannak az Asszonyi rendben, egy tsomóba vévén nem birtak ezen egy személynek böltsességével, és még-is a már különben meg betsülhetetlen szűz oly nagy példát hagyta maga után állhatatlanságról, mellynek nints párja; és pedig a hit dolgában. A Lutheránus hitét meg utálta, a Calvinus hitét melyben nevelkedett, le tette. Volt hire, hogy a Pápisztákhoz részelkedett, de ellene mondott némely hartzoló írásiban 1652dik esztendőben; mert Hugo Grotius ellen támadott; a ki öszve akarta békéltetni a Catholica vallással a többi eretnekséget.

Labadit követvén vénségében egy hamis vallásról a másikra lépett. Soholt sem tudott meg nyugodni. Utóllára egy különös fertelmes hitre adá magát, és abban holt meg. Ezen meg botránkozván a Lutheranusok és Calvinisták kivált képen a mint előbb egekig magasztalták; ugy utóbb a pokolnak fenekéig le kárhoztatták. Ha már az ilyen tős gyökeres Cédrus fa így ingadozott, mit mondjunk az ingó nádszálakról? A mi az Asszonyok gyarlóságát illeti.⁴⁶

Báthori szerint így Schurman hiába volt nemének minden idők legbölcsebbje, nőként rá is jellemző volt az ingatagság, ami idős korának tetteit a korábbi évek során megszerzett bölcsességénél jobban befolyásolta.

A *Téli éjszakák* harmadik éjjelének helyenként szikrázó vitája elsőrangú képet rajzol a korszak nemekről való gondolkodásáról, úgy is mondhatnánk, remek mentalitástörténeti forrás. A toposzokban (lásd: asszonyi ingatagság) való nehézkes gondolkodás még a férfinem által is kiemelendőnek tartott Schurman esetében is úgy tartja, hogy a nemekre jellemző determinatív viselkedésformák – a nők esetében legalábbis mindenképp – felülírják az elsajátítható tudást és bölcsességet. Ugyancsak beszédes, hogy a történelem és az akkori jelen (vagy közelmúlt) tudós asszonyai „tsudálni való dolgokként” szerepelnek a beszélgetést folytatók előtt. Mindez Schurman hazai recepcióján is komoly nyomot hagyott. Eddig legalábbis nem került elő olyan korabeli hazai forrás, amely a *Dissertatióban* vagy az *Opusculában* megfogalmazott kérdésekre és tételekre reagált volna.

A hazai gyakorlat sem alkalmazkodott a vivés-i de még kevésbé a Schurman által megfogalmazott eszmékhez, igaz, a protestánsok körében nemcsak a nők, de a férfiak egyetemi fokozatszerzésének intézményes keretei is hiányoztak hazánkban. A nagy átlagnál „könvesebb” főrendi környezetben találunk inkább irodalmi és nem tudományos tevékenységet folytató nőket (Petrőczy Kata Szidónia, Daniel Polixéna, Bethlen Kata) vagy olyan asszonyokat, akiket széles körű tájékozottságukból vagy műveltségükből fakadó szervezőkészségük tett ismertté saját koruk és a későbbi emlékezet számára (Kanizsay Orsolya, Wesselényi Anna, Lorántffy Zsuzsanna vagy Rákóczi Erzsébet).⁴⁷ Istvánffy Miklós leányáról, Éváról úgy tartja a hagyomány, hogy tudása férfiakéval vetekedett. Ha klasszikus értelemben, azaz egyetemet jártként nem is tarthatjuk Anna Maria van Schurman hazai párhuzamának, és minden bizonnyal tudásban sem vehette volna fel a versenyt nyugat-európai kortársával, műveltsége akkor is megállta helyét a férfiakkal való összevetésben. Ez mai szemmel már nem afféle „tsudálni való dolog”, úgy viszont nagyon is, ha a nők művelődésének korabeli lehetőségeit vesszük figyelembe. Istvánffy Éva ráadásul két generációval is idősebb volt tanulmányunk főszereplőjénél.

JEGYZETEK

- 1 MONOK 2012, 256.
- 2 „Annae Mariae a Schurmann dissertatio de ingenio mulieris ad doctrinam Aptitudine” – Georg Poch 1665. augusztus 19-én felvett hagyatéki leltárában. ADATTÁR 1994/1, 278.
- 3 A munka néhány éve megjelent kétnyelvű (latin és német) kiadását használtam munkám során: Schurman 2009, angol fordítása: Anna Maria van SCHURMAN, *Whether a Christian Woman should be Educated and Other Writings from her Intellectual Circle*, Ed. and trans. Joyce L. IRWIN, Chicago, 1998.
- 4 SZÖGI 2011.
- 5 SZABÓ Béla, *Előtanulmány a magyarországi joghallgatók külföldi egyetemeken XVI–XVIII. században készített disputatióinak (dissertatióinak) elemzéséhez*, Miskolc, 1993, 136.
- 6 ma: Altdorf bei Nürnberg (Németország).
- 7 SZÖGI 2011, 331.
- 8 „Opuscula Annae Mariae a Schurman.” ADATTÁR 1992, 64.
- 9 BEEK 2010, 103–109.
- 10 „Anna Maria a Schurman” ADATTÁR 1988, 118.
- 11 ADATTÁR 2004/1, 442.
- 12 Michael SPANG, *Einleitung* = SCHURMAN 2009, 7–128, 7–9.
- 13 BEEK 2010, 47, 62.
- 14 LARSEN 2005, 297–314, 301.
- 15 FIETZE, Katharina, *Frauenbildungskonzepte im Renaissance-Humanismus* = KLEINAU – OPITZ 1996, 121–134, 125–127.
- 16 Uo., 129–132.
- 17 FIETZE, Katharina, *Frauenbildung in der „Querelle des femmes”* = KLEINAU – OPITZ 1996, 237–251, 244–245.
- 18 LARSEN 2005, 300.
- 19 *Amica dissertatio inter nobilissimam virginem Annam Mariam a Schurman et Andream Rivetum, de ingenii muliebris ad scientias et meliores literas capacitate*.
- 20 *Question célèbre. S'il est nécessaire, ou non, que les filles soient sçavantes*.
- 21 LARSEN 2005, 297–298.
- 22 SPANG 2009, 110–111.
- 23 BEEK 2010, 157–159.
- 24 SPANG 2009, 15–17.
- 25 PAPP Júlia, *Régiség- és ritkasággyűjtés a 18. századi Erdélyben. Laurentius Weidenfelder szász evangélikus lelkész gyűjtői kapcsolati hálójá, Századok (147) 2013/5, 1269–1291.*
- 26 Uo., 1274–1275.
- 27 *Gesta Sigismundi Bathorei* – a másolatokból kiderül, hogy Weidenfelder milyen címmel látta el: *Historica Narratio quorundam Gestorum SIGISMUNDI BATHORI fatalis olim Tranniae Principis*.
- 28 SZEKFŰ 1908.
- 29 OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 492.
- 30 MTAK Kézirattár, Tört. 4–r. 117/c
- 31 „In usus vero meos A. 1767. Mens. Martij. Wetsinys” – OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 492. fol. 1^r
- 32 Erre az adatra egy, a kézirat kötésének belsején levő felirat hívja fel a kutató figyelmét, de már Szekfű is megjegyezte 1908-as tanulmányában. – SZEKFŰ 1908, 220.
- 33 „Frustra jactamus nostram quama majoribus acce: / pimus nobilitatem, si quidem mox eandem / ignava / involvit obscuritas. / Hinc est, quod in historia legenti longissimo saepe / temporis tractu, nostri nominis monumenta non magis / comparent, quam navis per mare / transeuntis vestigium. / At, inquiet, unde vobis gloria? Unde / immortalitas? / Nunquid etiam ab otio? quidni? Sed ab otio scientiarum / lumine illustrato.” – Annæ Mariæ á SCHURMAN, *Opuscula hebraea, graeca, latina, gallica, Prosaica et Metrica*. Trajecti ad Rhenum, Ex Officina Johannis á Wæsberge, MDCLII. (Utrecht, 1652) 64. (A szöveg hely megtalálásához nyújtott segítségét itt szeretném megköszönni Pieat van Beeknek.) Az *Opuscula* teljes szövege elérhető a világhálón is: <http://www.uni-mannheim.de/mateo/desbillons/opus.html>
- 34 *Született nyelvünkön... A magyar anyanyelv dicsérete a XVII–XVIII. században. (Szöveggyűjtemény)*, szövegvál., előszó, szó- és névmagy. RÓTH András Lajos, Gyergyószentmiklós, 2005, 105.
- 35 *Az isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának... rövid históriája*, Bazel, 1760.
- 36 „Más országokban a tudós asszonyok nem oly ritkák mint a fekete hattyúk vagy a fejér csókák, akik a tudós férfiak között előszámláltnak s dicsértetnek. Ha azért itt is egy-kettő megemlítetik, hogy másoknak legyen jó példa a követésre, s a tudományt azoknak példájokkal ne szégyenljék. Nem illő, hogy amiat senkinek illetlen vádja vagy ítélete alá essem.” – BOD Péter, *Magyar Athenas*, Budapest, 1982, 246–247.
- 37 *Férjének ditsósége... Vesselényi Zsuzsanna*, 1739.
- 38 Idézi: NÉMETH 1985b, 62.
- 39 1721 és 1726 között a franekeri akadémia diákja volt. – BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15)*, Budapest, 2007, 97.

- 40 A szöveget Révai Miklós találta meg a szombathelyi püspöki levéltárban őrzött Faludi-hagyatékban, és Szily János szombathelyi püspök megbízásából Pozsonyban adta ki. – SÁRKÖZY Péter, *Faludi Ferenc (1704–1779)*, Pozsony, 2005, 92.
- 41 Férje állítja róla: „Tanúja lehetek; hogy othon éj-félig turkál a könyvekben; szerzett ennek leg alább két társzékre valót.” FALUDI 1991, 623.
- 42 FALUDI 1991, 624–625.
- 43 A Schurmannal levelezésben álló leideni professzor, Daniel Heinsius Faludi által megidézett munkáját még nem sikerült azonosítanom.

- 44 FALUDI 1991, 625.
- 45 BINDER Jenő, *Faludi „Téli éjszakái” és a „Noches de invierno”*, Egyetemes Philológiai Közöny 1901 (26), 97–106.; SZAUDER József, *Faludi Ferenc és B. Pererius*, Filológiai Közöny 1957 (3), 435–440.; GÁLOS Rezső, *Faludi Ferenc Shakespeare-meséje*. Budapesti Szemle 1932 (60), 51–65.
- 46 FALUDI 1991, 425.
- 47 A főrendek nőtagjainak műveltségéről: VÁRKONYI Gábor, „Nekem azt kell tennem, amit mások akarnak...” *Arisztokrata nők és közélet a kora újkori Magyarországon* = FÁBRI – VÁRKONYI 2007, 123–137.

Bálint Ugy

HOW DID THE LIGHT OF THE “STAR OF UTRECHT” ILLUMINATE CIVILIZATION IN HUNGARY IN THE EARLY MODERN ERA? ON THE RECEPTION HISTORY IN HUNGARY OF ANNA MARIA VAN SCHURMAN

Anna Maria van Schurman (1607–1678) is an important figure of early modern Europe’s cultural history, a scholar and artist, and also champion of women’s education. She was born in Cologne to a Protestant family. Her family moved to Utrecht in 1613, where she learned copperplate engraving. In 1636, she enrolled – according to tradition the first woman to have done so – in the faculty of theology at the University of Utrecht. In addition to theology, she studied classical languages (Greek, Latin, Arabic, Aramean, Hebrew and Ethiopian) and corresponded with several European scholars. The central subject-matter of the letters she exchanged with André Rivet, professor at the University of Leiden, was the issue of women’s education. Her views concerning this subject were published in *Dissertatio* (Leiden, 1641) and translated into numerous languages in her lifetime, winning her recognition across Europe. Her home in Utrecht became a place of pilgrimage for scholars, rulers, and students.

The works of the “Star of Utrecht” were owned by only a few Hungarian and Transylvanian private and public libraries in the Early Modern Era: the private libraries of Georg Poch in Sopron and of István Csáky in Szepesvár the libraries of the Reformed College of Sárospatak and the Evangelical Chapter of Nagyszében. The reputation of the female scholar from Utrecht as someone whose erudition rivalled that of her male peers spread among the Transylvanian Protestant circles of the 18th century, in all probability thanks to the Transylvanian students who travelled to study in the Netherlands. New research has discovered a quotation from the

writings of Schurman at the beginning of a Transylvanian historical work that was copied in the 18th century. *Téli éjszakák (Winter Nights, 1787)*, a work of prose by Ferenc Faludi, an eminent figure of Hungarian rococo literature, was the first writing to include a Hungarian biography of Anna Maria van Schurman. Faludi alluded to Schurman not only because of her remarkable erudition, however. Schurman, who in her old age had joined the religious sect of Jean de Labadie, figures in his work as the archetype of female inconstancy.

„TI VAGYTOK A’ POLGÁRI ERÉNY ‘S NEMZETISÉG VÉDANGYALI...”

Papp Júlia

NŐI OLVASÁS A FELVILÁGOSODÁS ÉS A KORA REFORMKOR IDŐSZAKÁBAN¹

A 18–19. század fordulóján és a 19. század első évtizedeiben Európa könyvkiadásában jelentős változások következtek be, melyet az olvasáskutatók olvasásfordulatnak, az olvasás forradalmának vagy olvasás-robbanásnak neveznek. A mennyiségi többszöröződéssel párhuzamosan egy minden korábbi időszaknál erőteljesebben érvényesülő műfaji sokféleség figyelhető meg: a szórakoztatásnak, a morális, a hazafias és a gyakorlati életre nevelésnek, a tudományos és a képzőművészeti ismeretterjesztésnek, a vallási és a politikai nézetek közvetítésének egyre több területét hódította meg a könyv. A népszerű polgári regények a szórakoztatás mellett a szerelemmel, a házassággal, a családdal kapcsolatos pszichológiai problémák felvetésére, életviteli és erkölcsi kérdések megválaszolására, mintaadásra is vállalkoztak. A természettudományos, történelmi, mitológiai, vallási ismereteket, életmódbeli útmutatásokat közvetítő, tankönyvszerű kiadványok a gyermekek és az ifjúság nevelésében játszottak szerepet. A távoli kontinensekről, egzotikus tájakról szóló útleírások mellett a hazai tájak megismerésére irányuló korai turizmus is összefüggésben egyre népszerűbbé vált a honismereti irodalom, mely egy újfajta, hazafias és lokálpatrióta állampolgári szemlélet elmélyítését, a nemzettudat erősödését segítette elő.

A könyvtermelés növekedésével párhuzamosan az olvasnivaló egyre több emberhez jutott el. A szerzők és a kiadók gyakran kiadványaik címében is hangsúlyozták, hogy a különböző társadalmi rétegekbe tartozó olvasók érdeklődésére egyaránt számítanak. *Magyar teátrumi zseb-könyvetske az 1793-dik esztendőre.* („A’ nagy méltóságú, méltóságos... nemes hazafiaknak

az érdemes polgároknak és az egész közönségnek alázatosan ajánlják a' nemzeti játszó-társaság' tagjai”) volt a címe a pesti Trattner Mátyás nyomdájában megjelent, több évfolyamot megért színházi zsebkönyvnek.

A 18–19. század történelmével foglalkozó európai és hazai kutatásokban az utóbbi évtizedekben megelégnél a nők társadalmi szerepkörének és a családban elfoglalt helyének, illetve a női mű-

velődésnek – ezen belül a lányok oktatásának és a női olvasásnak – a vizsgálata. Bár azt a kutatók többsége hangsúlyozza, hogy a felvilágosodás időszakában a női társadalmi szerepekkel, identitás konstrukciókkal kapcsolatos diskurzusban számos különböző, egymástól alkalmanként igen távol álló nézet kapott teret, a tudományos közmegegyezés a francia forradalmat követő évtizedek meghatározó sajátosságának (már ami ezt a kérdéskört illeti) a nő apjának, majd férjének való alávettségét, s ebből következően a társadalmi nyilvánosságtól való elzártságát, intellektuális és kulturális elszigetelődését tartja. A női olvasással foglalkozó könyvtörténészek is úgy vélik, hogy a nők irodalmi-kulturális igényei alsórendűek és korlátozottak voltak. Ebből következett, hogy „a laikus olvasóról... alkotott képzet a 19. század második felétől kezdve, párhuzamosan a fogyasztói kultúra terjedésével, egyértelműen feminizálódik: a nő válik a tömegkultúra fogyasztójának prototípusává, és mint ilyen, a magaskultúrával társítható maskulin olvasásmódok ellentétéként funkcionál.”² (1. kép)

A 18–19. század fordulóján valóban gyakran találkozunk a szórakoztató női olvasás példáival. A „szépnemnek” ajánlotta kalandos történeteket tartalmazó *Rózsa Szín Gyűjtemény* című

szorozatát (1798–1803) a kassai Landerer Kiadó, melynek egyik darabja az angol lovagromantika legnagyobb hatású képviselői között számon tartott Anne Radcliffe angol író nő lovagregénye volt.³

Számos eset jelzi ugyanakkor a női olvasással és általában a nők művelődésével foglalkozó korabeli társadalmi diskurzus és kulturális gyakorlat sokszínűségét. Míg a 18. század első felében a kérdéssel foglalkozó írók, prédikátorok a női olvasás legfőbb igazolását a vallásos irodalom megismerésében s ezen keresztül az istenes, áhítatos életmód elmélyülésében látták, a 18–19. század fordulóján a női olvasás káros vagy hasznos voltával foglalkozó írások a „megfelelő” könyveket a műveltség terjesztésére, az erkölcsök jobbítására, a hazaszeretet erősítésére is alkalmasnak találták.

A nők erkölce, ízlése és társaságbeli viselkedése finomításának hathatós eszköze lehet – hangsúlyozta 1773-ban Andreas Meyer kulmbachi lelkész nőneveléssel foglalkozó, számos kiadást megért munkájában⁴ – az olvasás. Az eredeti német munka ajánlott olvasmányok jegyzékét Szerentsi Nagy István fordító kb. húsz magyar művel – például Heltai Gáspár *Históriás énekeivel* – illetve magyarra lefordított külföldi munkával egészíti ki. Szerentsi a színművek olvasása mellett ajánlja a lányoknak a színházba járást, illetve a történelmi és a földrajzi munkák olvasását, mivel ez a két tudomány nemcsak hasznos, de gyönyörködtető is.

A társadalom magasabb köreihez tartozó lányoknak, nőknek a művelődéshez, az olvasáshoz való bensőséges, otthonos viszonyát sugallja ez a metszet, éppúgy, mint a női olvasók ábrázolása Csokonai *Tempefőijében*, vagy a *Fanni hagyományai* című levélregényben. „Rozália saját, kertre nyíló szobájában, Fanni a kertben, a természet által kialakított titkos »szobában«, tehát mindketten intim térben folytatják bensőséges tevékenységüket. Csak ők vannak és a könyv, pontosabban a könyv által nyitott másik világ, ahol maguk is otthonosabbak.”⁵ Csokonai 1799-ben keletkezett *Cultura* című vígjátéka is hangsúlyozza hősnőjének, Petronellának könyvszeretetét.⁶

Mivel a művelt polgárság köreiben a nőideál az emelkedett, nemes lélek volt, a regények közül is elsősorban azoknak az olvasása volt ajánlott, melyek szereplői a kívánatos női erények – hűség, család szeretet, jótevékenység, szelídség – alapelvei szerint cselekedtek. Bár a 18. században – s még inkább az előző évszázadban – egyes írók, prédikátorok óva intették az anyákat attól, hogy leányaik kezébe regényt adjanak, sokan hasznosnak tartották, ha a lányok „jó erkölcsű” regényeket olvasnak. A német Christian Fürchtegott Gellert „románjainak” olvasását például a korábban említett Andreas Meyer ajánlotta a fiatal lányoknak. „Mi kár lenne benne, ha a német Gellertet is a debreceni, kecskeméti, kassai polgárnék olvashatnák magyarul?” – kérdezte 1778-ban Bessenyei György is.⁷ Gellert legismertebb, *G. svéd grófnő élete* című regényét, mely a lányok nevelésével kapcsolatban sajátos nézetet képviselt, Sándor István ebben az évben le is fordította magyarra. Az egyik szereplő a náluk nevelkedő unokahúg taníttatásával kapcsolatban így utasítja feleségét: „Ebéd előtt, úgy mond, a' Kis-Aszszonyt úgy-mint egy férjfit, dél után pedig valamint egy Aszszonyt, úgy nevelyed [...] Ne féltsd, úgy szólván hozzá, a' Kis-Aszszonytól sokat nem kívánok. Okos, tudós légyen, ha sok tudományban nem-is. Gazdagsága nintsen, kihez képest senki, egy tudós emberen meg-válva, Hitvesének nem veszi, és holott ez illyennek meg-tetszik, hogy további életét könnyebben segíthesse, Okosnak, erköltsősnek, és mindenhez alkalmasnak kell néki lenni.”⁸

Az újabb irodalomtörténeti kutatás úgy véli, hogy az Urániában közreadott *Fanni hagyományai* című szentimentális regény, mely a szülők által megtiltott szerelem és a kikényszerített

házasság kérdését boncolgatja, „az Uránia nőnevelő programjához illeszkedik. Az Uránia felvilágosult programja olyan életvitelbeli, etikai, sőt gyakorlati modelleket kínál különös tekintettel a hölgyolvasókra, amelyek segítenek eligazodni a korabeli ‚modern’ világban. Ennek a nevelési programnak kereteibe, kontextusába illeszkedik a *Fanni hagyományai* is, vagyis nem az érzelmek kultuszáról és eleve értéktelítettségéről beszél, hanem arról tanít, hogy a hölgyolvasóknak miért nem szabad átadnia magát a saját, immár adottságként értett érzelmi készletének. Ugyanis a zabolátlanul szabadjára engedett, minden kontrollt nélkülöző érzelmek egészen egyszerűen kisajátítják a személyiséget, [...] vagyis amennyiben kontroll híján felborul a személyiség egyensúlya, és egyik vagy másik összetevő elhatalmasodik, az egyénnek is pusztulnia kell [...] Fanni történetét és sorsát tehát nem csupán az érzelmek és az érzékeny ember kultuszaként lehet szemügyre venni, hanem bizony éppen az érzelmek hatalmának kontrollját tanító példázatként is.”⁹

A 18. század végétől a kiadók egyre több, a nőknek szóló, vagy a nőknek ajánlott¹⁰ kiadványt jelentettek meg. Péczeli József komáromi református lelkész 1789-ben indított Mindenest Gyűjtemény című folyóiratával a hasznos ismeretek terjesztésére és az olvasás népszerűsítésére törekedett, elsősorban a magasabb irodalomban és tudományban járatlan rétegeket – köztük a női olvasókat – célozva meg. „Péczeli tudatosan fordult az ismeretterjesztés irányába. »Sokan azt mondhatják – írta –, mind tudjuk mi azt, ami a Gyűjteményben van. Megengedjük: úgy, de nem tudják feleségeik, s gyermekeik, s azoknak kedvéért kellene ezt járatni.«”¹¹ Ez a 18. század végi megjegyzés alátámasztani látszik azt a modern felvetést, hogy a 18. századig „a női alfabetizáció hozzávetőleg azonos volt a nő társadalmi státusa alatti férfi népesség írni-olvasni tudásával [...] Ez az egész Európára érvényes tendencia – természetesen jelentős regionális eltérésekkel – változott meg a 18. században, amikor az új műfajok – mindenekelőtt a regény és az immár a nőknek is szánt moralizáló lapok – elterjedése miatt egyre többen váltak olvasóvá, méghozzá irodalmi műveket olvasókká a hölgyek körében is.”¹² A nők általános műveltsége Magyarországon a 18. század végén – Péczeli szerint legalábbis – jóval a férfiaké alatt volt, a gyermekekéhez hasonló szinten.

A nők műveltségüket a kor megítélése szerint többféle területen hasznosíthatták. Legfontosabb volt ezek közül gyermekeik – s rajtuk keresztül a következő generációk – nevelése, illetve a reformkortól a család nemzeti érzületének elmélyítése. Kármán József 1794-ben induló Uránia című folyóirata előfizetési felhívásában így ír: „Mint esik az meg mégis, hogy az emberi nemzet szép felének formálását s hasznos gyönyörködtetését annyira elfelejtjük? Minden írások csak a férjfit, annak oktatását vagy multságát tárgyozzák [...] Azok, akik a legelső és legmaradandóbb érzéseket nyomják a nevelés által a gyenge gyermeki szívbe, miért hogy oly gyakran maguk neveletlenek?”¹³ Folyóiratában a gyermekeik neveléséért felelős nők, illetve a

később anyává váló lányok számára az erkölcs, a történelem, a természetismeret, az irodalom, a zene és egyéb művészetek, illetve a gazdálkodás tárgykörébe tartozó ismeretek közreadását tervezi – a kor szokása szerint hasznos és szórakoztató formában. „[S]em tudományom, sem kedvem nintsen több ódát írni, hanem csak ami által még az asszonyokban is éleszthetem a nemzeti lelket, minthogy ezek minden jövőendő magyarnak nevelőji...” – hangsúlyozta ódái kapcsán Kisfaludy Károly is.¹⁴

A nők tanulás nélkül nem lehetnek férjeikkel egyenrangú társak, a háztartást helyesen vezető jó feleségek s gyermekeiket hozzáértéssel nevelő anyák sem – hangoztatta egy korabeli hazai sajtóvitában a női művelődés híveként Karacs Ferenc rézmetsző felesége, Takáts Éva, s nehezményezte, hogy Magyarországon egy olyan „polgári szerkesztésű” és „nemzeti karakterrel bíró” iskola sincs, „a’ hol leányaink egy betsületes levél írást, vagy egy házi számadó könyv vitelét, vagy a háznál szükséges számvetést megtanulhassák.”¹⁵ Német nyelvterületen ezen a téren is előbbre jártak: egy bécsi almanach hosszabb írása az anya és a nevelőnő egyik legfontosabb feladatáknak a lányok helyes háztartásvezetésre való nevelését említi, hiszen csak így tudják megóvni később családjukat a napi gondoktól, szegénységtől, éhezéstől.¹⁶ Egy másik kalendárium *Haushaltung (Háztartásvezetés)* című metszetén a házaspár együtt vezeti a család számadási könyvét.¹⁷

A műveltség szükséges volt a nőknek a társasági életben való sikeres, alkalmanként férjük előmenetelét segítő vagy a család reprezentációját erősítő részvételében is: „...Nem kételkedünk, hogy egy Nemnek Tökéletesítése által a’ másnak-is szolgálunk, akár azért, mivel a’ házi tiszta Örömet fel-emelni igyekezünk, ha hogy Házastársakból – érzékeny Barátnékat, és kellemetes Társalkodónékat készíthetünk...” – írta az Uránia bevezetőjében Kármán József.¹⁸ A nők erkölcsi nevelése és műveltségük gyarapítása mellett ugyanakkor irodalmi ízlésük finomítása is célja volt az Urániának: „az Olvasásnak Meg-szerettetése által, a’ melly sok Részeiben Hazánknak, csak a’ jó Könyvek’ Nem-léte által fojtatik-el... Leg-szebb Álmaink közzül-való az, ha egy kellemetes Hazánk’ Leányának unalmas Óráját hasznossan rövidíthetjük.”¹⁹ „...vajmi szeretjük mi-is, ha a’ szép képet, termetet, nem csak bálványképen nézni, hanem véle való társalkodásban eszes ki fejlődés-is tapasztalni engedtetik.” – olvashatjuk a nőkről a magyar asszonyok jogairól szóló tanulmányban is.²⁰ „Eugénie és Thalie tudós asszonyok nem lesznek, ha én nevelendem; mert ezeket gyűlölöm: de a’ Szépet és Jót érzeni, ‘s a’ hazát és nemzetet szeretni fogják, ‘s alkalmasak lesznek valaha férjeiket buzdítani, hogy azok a’ Virgil szavaira fakadozzanak.”²¹ – írta Kazinczy Ferenc.

A 19. században a férfi családfő által eltartott polgári kiscsaládokban a nőkre a korábbiaknál kevesebb „külső”, gazdasági feladat hárult, a művelődésben betöltött szerepük ugyanakkor

fokozatosan gazdagodott, bővült. A nemzettudat erősödésével párhuzamosan a társadalom egyre fontosabbnak érezte a nőknek a nemzeti nyelv, ipar, zene- és képzőművészet, színházi élet – a tágabb értelemben vett kultúra – ápolásában, támogatásában játszott szerepét. A magyar nyelvű irodalmi almanachok, regények, verseskötetek megvásárlásával, a magyar nyelvű színházi előadások látogatásával, a köztéri szobrokra, a múzeumoknak megszerzendő műalkotásokra vonatkozó felajánlásaikkal, gyűjtéseikkel, irodalmi szalonok működtetésével a nők elősegítették a hazai kulturális élet kibontakozását, felvirágzását.²²

Kazinczy nemcsak a magánszférában, hanem a közösségi tereken is szerepet szánt a nemzeti érületű női művelődésnek. A Magyar Tudós Társaságnak Batthyány Alajoshoz írt, 1791-ből származó tervezetében a szervezet felépítését egy arkádiai hasonlattal rajzolta meg. A főpásztor és az alpásztorok mellett szerepelne benne a pásztori rend, melynek három kara lenne: „1. A legelők, így fognak neveztetni az író tagok. 2. A védők (die Schützensende), ide vétetnek hazánk azon nagyjai, kik nem írnak, de az írókat segítik. 3. A gyönyörködők vagy mulatók (die Dilettanten), péld. asszonyságok, akik nyilvánosan jeleit adják, hogy érzékenyek nyelvünk szépségei iránt.”²³ A magyar asszonytól „...minden tekintetben... meg-érdemli a' Haza, hogy azt szeresse, nyelvét, ügyét, Nemzetének csinosodását, természetűl nemére halmozva mért kecseseinek, tehetségeinek minden erejével fel-serkentse, elő-terjessze.”²⁴ – vélte Kisfaludy Károly is. Ahogy a régi történetírás a férjeik mellett hőiesen harcoló asszonyokat magasztalja, a mostani nők közül azok emléke fog fennmaradni, akik a hazai irodalmat pártfogolják – hangsúlyozta Thaisz András annak kapcsán, hogy Karolina Augusztia magyar királyné a nemzet csinosodását elősegítve elfogadta az Aurora 1822. évi kötetének neki szóló ajánlását.²⁵

A művelt nő feladatát szemléletesen foglalta össze a „Honunk szebb lelkű asszonyinak” ajánlott *Hitel* előszavában Széchenyi István: „...[A]nnyi nemes és szép, a mi az emberiséget fölemeli, a ti nemetek műve. Ti vizitek karjaitokon életbe a kisedd nevendéket s jó polgárrá nevelitek; a ti nemes tekintetekből szí a férfi lelki erőt és elszánt bátorságot. S ha léte alko nyodik a haza ügyében, ti fontok koszorút homloka körül. Ti vagytok a polgári erény s nemzetiség védangyalai...”²⁶

A művelődési jelleget is viselő női közösségi szerveződés példája az 1817-ben József nádor második felesége, Hermina főhercegné támogatásával megalakult „Jóltevő Asszonyi Egyesület”, mely a szegényebb sorsúak támogatása mellett a hazai irodalmi életben is szerepet vállalt. Szemere Pál 1818-ban a Teleki Lászlóné irányításával működő jótékonsági nőegylet felhívására fordította le Theodor Körner német író *Zrínyi* című drámáját, melyet 1818 végén főrangú műkedvelők, később hivatásos színészek is előadtak.²⁷ A jótékonsági nőegylet költségén jelent meg 1821-ben Budán Pyrker János László későbbi egri érsek *Perlen der heiligen*

Vorzeit (Szent hajdan gyöngyei) című, bibliai történeteket elbeszélő verseskötete.²⁸ Pyrker – mint az „Asszonyi Egylet” hölgyeinél tett látogatásáról szóló beszámolójából kiderül – jól ismerte a tagokat.²⁹

A 19. századi hazai női újságokban gyakran olvashatunk olyan felhívásokat, melyek művészek, írók emlékének megörökítésére, színházak, múzeumok vagy más kulturális intézmények építésére irányuló gyűjtésekhez kértek támogatást, az újságokat olvasó nők tehát tájékozottak voltak a kulturális közélet törekvéseivel és eredményeivel kapcsolatban. Ezeknek a mozgalmaknak az eredményeként a nők a 19. században egyre jelentősebb, a történettudományban eddig alig értékelt szerepet kaptak a nemzeti – alkalmanként ezzel összekapcsolódva a női – identitás erősítésében.³⁰

Bár a hazai írók, költők kiemelt figyelmet fordítottak arra, hogy a honi hölgyeknek magyar nyelvű eredeti irodalmi alkotásokat, illetve külföldi munkák fordítását kínálják, a városok – különösen Pest – jelentékeny német nyelvű polgári lakossága miatt számolnunk kell a külföldi, elsősorban bécsi kiadványok hazai terjedésével is. Önálló műfajt képviseltek – Bécsben a 18. század végétől, itthon az 1820-as évektől – a női kalendáriumok, zsebkönyvek, almanachok, melyek kicsi, kézre álló méretükkel, csinos külsejükkel, s az illusztrációk nagy számával kívánták felkelteni az érdeklődést. Míg az egy-egy alkotó munkáit bemutató verseskötetekben, regényekben, illetve a történeti művekben általában csak egy metszet – többnyire egy címlap-kép vagy az író, költő portréja – szerepelt, a női almanachokban számos, különböző műfajú ábrázolással – versillusztrációkkal, tájképekkel, divatképekkel, történeti jelenetekkel, híres műalkotások másolataival – találkozunk. Elsősorban nőknek szóltak az antik istennők vagy híres nők neveit (Uránia, Aurora, Hébe, Aspasia, Aglaja), illetve a virágneveket viselő zsebkönyvek. A női kalendáriumok és almanachok alkalmanként a családi élethez, a háztartás-vezetéshez és a gyerekneveléshez kapcsolódó gyakorlati tanácsokat is adtak: Kármán József Urániája a porcelánjavításról, a bőrápolásról, levesek, pogácsák készítéséről, a húsfüstölésről, stb. közölt írásokat, a Wiener Damenkalender pedig a gyermekek látásáról és kancsalságáról, illetve a lánygyermekeknek a helyes háztartásvezetésre, gazdasági számadásra való neveléséről tett közzé az édesanyáknak és a nevelőnőknek szóló szövegeket.³¹

A női almanachok, kalendáriumok szerkesztői tehát a szórakoztatás mellett alapvetően – a nőnevelés célkitűzéseivel összhangban – arra törekedtek, hogy a közölt ismeretanyag megfeleljen a nők társadalmi szerepével kapcsolatos korabeli elvárásoknak, vagyis abban segítsék őket, hogy jó feleségek, anyák és háziasszonyok³² legyenek. Éppúgy, mint azok a gyakran regény vagy levélregény formájában írt kiadványok, melyek követendő vagy elvetendő példák bemutatásával, tanácsokkal a fiatal lányokat és asszonyokat készítették fel a házasságra és a

családi életre. Antonia Wutka 1802-ben női enciklopédiát jelentetett meg, melyet nemcsak a lányoknak, hanem azok nevelőnőinek is szánt.³³ Egy évtizeddel később kibővítve, párbeszédese formában újra kiadta könyvét.³⁴ A kor népszerű írónője, Caroline de la Motte Fouqué önálló könyvet szentelt annak a témának, hogyan készülhetnek fel a nők sikeresen a társasági életre. A nők legszentebb kötelességeként ő is azt említi, hogy jó feleséggé és anyává váljanak, de – hangsúlyozva szerepüket a társasági életben – kiemeli, hogy tájékozottnak kell lenniük az irodalom és a képzőművészet területén is.³⁵

A női kiadványok szerzői ugyanakkor tisztában voltak azzal is, hogy ahhoz, hogy a nők felelősségteljes szerepet tölthessenek be a családban, az életvitelre, háztartásra, gyermekgondozásra vonatkozó gyakorlati tudáson túl alapvető irodalmi, képzőművészeti, történelmi, természettudományos, technikai, politikai ismeretekre is szükségük van. Péczeli József, a korábban említett Mindenés Gyűjtemény szerkesztője 1790-ben, a korona ünnepélyes hazahozatalának évében a nőknek és a gyermekeknek szánt ismeretterjesztő munkát jelentetett meg a nemzeti ereklyéről.³⁶ Az 1792 és 1797 között megjelent Grätzer Frauenjournal 1795. március 1. számában (96. oldal) közölte azt a telegráf működését ábrázoló rézmetszetet, melyet 1794-ben a Bécsi Magyar Hírmondó is elküldött olvasóinak.³⁷ Ez az eset ugyanakkor arra is rávilágít, hogy a korban a női és a férfi műveltség területei közötti átjárás egyre könnyebbé vált.

Az érdeklődés felkeltése érdekében a női zsebkönyvekben, almanachokban közölt ismeretterjesztő írások egy része a nőket érdeklő témát (hajviselet- és divattörténet, más kontinensek népeinek vagy régebbi időszakoknak a házassági szokásai) dolgozott fel – Kármán József Urániaja például *A' Nemzetek' különb-féle Szokása a' Házasodáskor* címmel közölt hosszabb írást.³⁸ Számos más információval is találkozunk ugyanakkor ezekben a kiadványokban. Az 1806 és 1809 között Leyrer József könyvkiadó szerkesztésében Pesten megjelent Zeitung für Damen című újságban a hölgyek a divatvilág, az irodalmi és a színházi élet hírei mellett városok és országok sajátosságairól, új tudományos felfedezésekről, híres emberek életéről, természeti jelenségekről is olvashattak.³⁹ „Van benne grammatika, van diplomatika, és mindez a magyar szépnem számára!” – büszkélkedett Horvát István is az 1810-es évek elején kiadott női kalendáriumára kapcsán, melyben versek és elbeszélések mellett a fátyol eredetéről, Ikaros történetéről, a világ legnagyobb gyémántjairól, s – Kazinczy fordításában – az Etnáról is közölt ismeretterjesztő írást.⁴⁰ „Minthogy ezen Álmánák Hazánk Asszonyainak léssen szentelve, tehát azon törekszem, hogy az, mind külső ékére, mind belső érdemére a Külföldiekkel vetélkedhessen; de azt a nagy czélt csak akkor érhetném el, ha ily lelkes férfiak hathatós segítségeket tőlem el nem vonják.” – írta Kisfaludy Károly a hazai történelem fontos eseményeit írásban és képben bemutató Aurorájáról.⁴¹

Igényes irodalmi anyagot – Schiller balladáit, Kazinczy fordítását, Berzsenyi, Dayka verseit, stb. – tett közzé az 1810-es évek elején női kalendáriumában Horvát István is.⁴² Kisfaludy Károly is szükségesnek tartotta a „magas” irodalom megismertetését a női olvasókkal: Kazinczytól azért kért az Aurorába verseket, „hogy ezen ága is a Szép Literaturának Hazánkban terjedjen, és ne kéntessenek jobb lelkű Asszonyaink idegen nyelvhez ragaszkodni.”⁴³ A szóra-koztatás mellett irodalmi és tudományos ismeretek közlésére is vállalkoztak az 1820-as évek végétől itthon is elterjedő női divatlapok (Der Spiegel, Regélő, Honművész, Pester Tageblatt, Közlemények az Élet és Tudományok Köréből, Literatúrai Lapok, Regélő Pesti Divatlap, Pesti Divatlap, Hölygfutár stb.)

A nők alkotói szerepének előretörését ugyanakkor a reformkor (férfi)társadalma ambivalens érzésekkel szemlélte. A 18–19. század fordulója női íróinak, költőinek irodalmi szárnypróbálgatásait egyes férfikollégák – bár némileg atyáskodva – segítették. Az azonban, hogy 1822-ben Takáts Éva a Tudományos Gyűjteményben negatív kritikát közölt Sebestyén Gábor⁴⁴ vígjátékairól, már több évig tartó sajtóvitát eredményezett. „A kritikát felzúdulás és számtalan további írás – többek között a megkritizált író válaszai – követte, amelyben egyesek a *Szent-írásra* hivatkozva próbálták eltanácsolni Takáts Évát nem csupán a közszerepléstől, de még a könyvolvasástól is. A Tudományos Gyűjtemény szerkesztői is kommentálták az eseményeket, és egyértelműen a kritikusnő oldalára álltak a vitában, amikor kinyilvánították, hogy íróként mindenki (férfi és nő) egyenlő, a különbségek a teljesítmény minőségében, és nem az alkotó nemében rejlenek. A védelemre igazán nem szoruló Takáts Évát, aki elmésen válaszolgatott bírálóinak, többek között Szontágh Gusztáv és Kiss Károly is megvédte közös írásában, amelyben nem csak a nők alkotói szabadságát, de a férfiakkal való általános egyenlőségét is elismerték, és nekik a férfiakkal azonos polgári jogokat és kötelességeket követeltek.”⁴⁵

A kívánatos női műveltség jellegével és mélységével kapcsolatban sokáig egymás mellett éltek az eltérő nézetek. A társadalom patriarchális szemléletét jelzi, hogy a műveltségükben a férfiakkal versengő tudós nőket – mint láttuk – nem kedvelte Kazinczy, s hasonló véleményen volt Széchenyi István is. Bár Fáy András kiállt a lányok oktatása mellett, a túl művelt, s ezért túl határozott véleménnyel bíró nőket ő is veszélyesnek érezte a patriarchális társadalmi rendre: „Nem kívánom én, sőt nem is óhajtom, hogy a' nő országos rendszerekről, teoriákról vitatkozzék, azokban míveltségét eszét fitogassa, 's a' legjelesb de szerény férfit sokszor zavarba hozza, nem tudván ez a' mélyebb tudományi dolgokban... Nem óhajtom, hogy a' nő ország' megyék' dolgaiban, neméből kikelve, pártokra szakadjon, 's azokban tetteles részt vegyen, vagy épen amazonkodjék; de kívánhatom, 's velem a' haza, hogy őt ismerje, szeresse, jó és bal sorsában részt vegyen, ismerje a' hon haladását 's azt eszközlő férfiakat, ezeket tisztelje, 's

családjával tiszteltesse, a' hon javát, fényét emelő intézeteket tehetsége szerint pártolja, gyámolítsa.⁴⁶ A hazai nőnevelésben kiemelkedő szerepet játszó Brunsvik Teréz ezzel szemben Fáy nézeteivel vitatkozó *Nőképzés és nőnevelés* című kéziratában úgy vélte, hogy a nőnek a műveltségben is egyenrangú partnerének kell lennie férjének.

*

A 19. század eleji nőknek szánt kiadványok kiemelt figyelmet fordítottak a női öntudat és hivatástudat elmélyítésére. „Montesquieu állítása, hogy az Asszony a' Despotiákban rab, és a' Fényűzés egyik eszköze, a' Monarchiákban pedig szabad, Hazánkban is megvalósodik. Szabad Országnak szüleménye, egy vitéz, erős Nemzetnek Tagja, részeseül a' Magyar Asszony az Urának szabadságába, díszébe, betsületébe, Jóságába, polgári, alkotmányi Jussaiba; – nem rabja Férjének, hanem igaz Felesége; – nem le-alatsonyított eszköze a' Házi kötésnek, hanem valóságos egyenes társ; – akár pártában hagyja, akár páros frigybe viszi, akár párjától megfosztva gyászba taszítja őt a' szerentse, törvény oltalmát, segítségét bőven ki-nyeri, jótéteményeit tetézve érezi...⁴⁷ – írta Kisfaludy Károly. Cserey Farkas számos példa közreadásával mutatta be a magyar és székely asszonyok hitvesi magatartásának szigorú etikai normáit.⁴⁸

A különböző női szerepkörök megismertetését szolgálták egy 1809-ben megjelent bécsi zsebkönyv írásai,⁴⁹ s Horvát István kalendárium 1812. évi darabjának hónapképei is női erényekhez

(anyai szeretet, házastársi hűség, hazaszeretet, hősiesség, női becsület védelme, stb.) kapcsolódó irodalmi és történeti jeleneteket ábrázoltak.⁵⁰ Horvát 1814. évi kalendáriumának Martin Pöltzel (Pölzel) által rézre metszett képei már címükkel is hangsúlyozták a bemutatandó különféle női erényeket, értékeket (Asszonyi Haza szeretet; Asszonyi Bátorszívűség; Asszonyi Titoktartás; Asszonyi okosság haszna; Asszonyi Szerénység; Asszonyi Mértékletesség a Tzifrában; Asszonyi nemes Takarékoság; Asszonyi Nagylelkűség; Asszonyi Jószívűség; Asszonyi Szánakodás; Asszonyi Hála adat; A' házi boldogság üdnepe [!]).⁵¹ (2. kép)

Peretsenyi Nagy László 1817-ben megjelent magyar nyelvű kiadványában a történelem legnevezetesebb nőalakjait mutatta be, könyvének célját a példaadásban határozva meg: a történeteket „a' derék, jámbor, vitéz, és okos Asszonyi Nemről özszeszerkesztetve írtam, mind azért: hogy édes, jó Anyáinknak jóvoltokat megköszönjem; mind pedig, hogy a' jövő időbeli

Anyák, vagy magányos személyek ezen igaz, történt vagy ábrázolt példáknek előadása, olvasása után erősödjének és a' későbbi Szép Nem épüljön [...] mert a' beszéd szépít, a' példázat épít.”⁵² Peretsenyi munkájában a bibliai és külföldi történeti nőalakok mellett magyar asszonyok – Szent Margit, Szent Erzsébet, Bethlen Kata, stb. – életét is ismertette. Önálló tanulmányt szentelt az ókori görög és római tudós asszonyoknak a Tudományos Gyűjtemény,⁵³ mely később a női művelődéssel, a nők helyzetével foglalkozó első hazai sajtóvitának is teret adott. Az összefoglalást az a Szép János tette közzé, aki a lányok és a fiúk azonos képzése mellett foglalt állást.

Az asszonyi hősiességgel⁵⁴ foglalkozó 19. század eleji írások és képzőművészeti ábrázolások olyan témát érintettek, mely – mint a bevezetőben láttuk – évszázadok óta a történetírás és az irodalom kedvelt toposza volt. A 19. század elejének hazai irodalmában és képzőművészetében kezd formálódni egyfajta nemzeti női „hősi” panteon. Kis János a mindkét nembeli ifjúság számára írt kiadványában – korábbi külföldi és hazai források alapján – a szigetvári és az egri asszonyok történetét elevenítette fel,⁵⁵ s Rozgonyi Cecíliáról, az 1552. évi egri ostromban hősiiesen védekező Dobó Kláráról (sic!), illetve az 1686–1688 között Munkács várát védő Zrínyi Ilonáról említett kiadványában Peretsenyi Nagy László is megemlékezett. Thaisz András Rozgonyi Cecília kapcsán a női szelidség és harciasság együttes ábrázolását emelte ki: „Rozgonyi Caecilia Képe, midőn a' hős lelkű Asszony a' Zászlót lebegteteti, és szeliden de el szántan vitézeit a' hartzba vezérli...” – írja az Aurora 1824. évi kötetének metszeteit ismertetve.⁵⁶ Thaisz más-hol is említi, hogy a régebbi történetírás dicsőítette „azon elhunyt Heroínáinkat, a' kik férjeik mellett vitézül hartzoltak, 's a' legnagyobb áldozatokat tették le a' Haza oltárára.”⁵⁷ Horvát Endre *Borbély Heléna (A' Magyar Amazon)* című verséhez készült illusztrációt Kisfaludy Károly rajza után Michael Hofmann metszete rézbe.⁵⁸ Az Aurora 1830. évi kötetében Mailáth János Zrínyi Ilonáról tett közzé hosszabb írást, melyet Adolph Dworzacknak (működött: 1802–1833) Meleg Gábor festménye nyomán készült metszete díszített.⁵⁹

A 19. századi értelmezésben hősnővé válik a legenda szerint az 1526. évi mohácsi vereséget követő maróti csatában elesett Dobozi Mihály felesége is. Míg a történet Istvánffy Miklóstól származó 17. század eleji leírásában az asszonnak még csak passzív szerepe van, a későbbi feldolgozásokban „egyenrangú és cselekvő főszereplőjévé válik az eseményeknek”, hiszen maga kéri férjét, hogy inkább ölje meg, mintsem az üldöző törökök kezére jusson, s leveti magát a lóról, hogy könnyítsen hezitáló férje sorsán. Ezzel a szemlélettel találkozunk Cserey Farkas értelmezésében:

Látván az Asszony hogy közelitnek a' Törökök, azon kezdé Urát kérni, hogy ölné meg őtet, de e' biztatá, hogy ne félne, hanem tartana számot inkább a' szabaduláshoz;

2. kép Könyvillusztráció, rézmetszet. Magyar Dámák Kalendárioma. Új Esztendei Ajándékul a' szép Nem számára. [szerk. [HORVÁT István], Pozsony, 1814.

Azonban bé-kezdék őket érni a' kik kergetik vala, akkor az Asszony előbbeni kérésével le-fördula Ura mellől a' lóról; ez-is látván, hogy hátán vagyon az ellenség, 's módgya nintszen az el-szaladásban, feleségének fordula, 's ne hogy elevenen hagyná kezekre, úgy jutattná keserves igájukra, fertőztetésekre meg-ölé elsőbben maga kezével, 's azután nagy bátran közikbe szöktete a' Törököknek, és vitézi emberkedése között, véget vete ott életének is ditséretes halállal.⁶⁰

A Dobozi-téma korabeli népszerűségét jelzi, hogy változatai – hol a különös szerelmi szenvedély, hol a magyarok hősiességének példázataként – külföldön, például Joseph von Hormayr bécsi történelmi folyóiratában is megjelentek.⁶¹

Hezitáló férjét szenvedélyesen győzködő, a végszükségben a férfiak hadi jártasságát irigylő, bátor hősnőként jelenik meg Dobozi Kőrösi Ferenc feldolgozásában,⁶² s a feleség bátorságát

hangsúlyozta a menekülést ábrázoló metszet magyarázatában Aurorájában Kisfaludy Károly is: „...’S a’ szép Hölgy oda öntve, férjét szorosán átkarolva, tekint-fel a’ bajnok szemébe, nem félelem, de szent bízdulet, szelíd elszánás nyugszik édes képén.”⁶³ Az Aurora Blaschke János által rézbe metszett kompozíciója⁶⁴ nyomán készült egy ismeretlen mester olajfestménye (MTA Művészeti Gyűjtemény), (3. kép) Laccataris Dömötör képe (Magyar Nemzeti Galéria), s litografált másolata bekerült egy angol mintára létrehozott, enciklopédikus-ismeretterjesztő jellegű pozsonyi újság képei közé is.⁶⁵ A történet felbukkant a vizuális szórakoztatás populáris médiumaiban is: az 1820–1840-es években egyes jeleneteit „élőképként, többjelenetes történelmi tablóként” adták elő, alkalmanként „az Aurorában kiadott festés szerint”.⁶⁶

A török háborúk alatti női hősiességet az Aurora 1822. évi kötetében megjelent regéjében Kisfaludy Sándor is kiemeli:

Férjeiknek segédgyeik

Az ő lelkes Hitveseik.

Azon bús elszánással,

Hogy ott vesznek egymással.⁶⁷

3. kép Ismeretlen mester: *Dobozy Mihály és felesége*, olaj, vászon, 19. század első fele, MTA Művészeti Gyűjtemény

Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy ha az asszonyi vitézség példái alkalmasak lehettek is a női öntudat erősítésére, a reformkor hölgyei már más módon akartak harcolni a hazáért:

*Nem engedi ugyan az én gyenge nemem
Hazámért egy olyan áldozatot tennem,
Melly vérbe kerülne.
Sem azt hogy egy vitéz Amazon’ módjára,
Lelkem az ellenség erős táborára
Ütvén, felhevülne.
Vagy mellyemet én is pánczéllal övedzem,
Sisakot viseljek és így megütöközzem,
Menvén ellenségre.
’S oldalamra bosszúálló fegyvert kössek,
Hogy így az ártatlan vérről földet fessek,
Vagy jussak végemre.*

– írta Dukai Takách Judit, költői szolgálatait ajánlván fel a nemzetnek.⁶⁸

A női öntudat erősítését szolgálták a korábbi időszakok kiemelkedő történelmi jelentőségű asszonyaival, elsősorban az uralkodónőkkel foglalkozó írások és képek is.⁶⁹ A korban gyakran találkozunk az athéni Periklész élettársának, Aspasiának említésével és ábrázolásával, aki nemcsak politikus férjének volt egyenrangú társa, hanem bölcsességével és műveltségével a filozófus Szokratész elismerését is kivívta. Aspasia szerepelt Christoph Martin Wieland német író regényeiben,⁷⁰ s nevét viselte egy hazai irodalmi almanach is.

*Czímjét egy hajdani derék Görögné’ nevéből nyeré: ki a’ Hellenvilág’ fenntündöklő
műveltségének arany koraiban élt; lángszelleme, Asszonybája, tágasb ismeretekkel
testvéresülve, Athéne’ Urát, Periklész édesen meghódítá. Aspasia, a’ rényes,
tűlszárnyalva neme’ szük korlátjain, a férjfi hatalomig emelkedett, és a’ közjóra sikeresen
munkálkodott; ‘s a’ dicső Szokratész’ tudós társaságában, nyájjas alakja’ kellemkecséit
érett szellemgyümölcsökkel magosítá.*

– hangsúlyozta kiadványa bevezetőjében ez utóbbi szerkesztője.⁷¹ „A mi Aspasiánk”-ként emlegette Toldy Ferenc a házában irodalmi szalont tartó Bártfay Lászlóné Mauks Josephine-t is.⁷²

Egy francia életrajzi lexikon hat kötetes magyarországi kiadása címlapelőzékeinek 12 portréja közül hat uralkodónőt ábrázolt.⁷³ A Hébe szerkesztője, Igaz Sámuel irodalmi almanachjában *Mária, Magyarország királynéja* címmel⁷⁴ saját írását közli Nagy Lajos király magyar királynővé koronázott leányáról, Fessler Ignác és Budai Ézsaiás munkái mellett Hormayr *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* című irodalmi zsebkönyve 1820. évi kötetének tanulmányát használva forrásként.

A női nemzeti panteonban fontos helyet foglaltak el a középkori szent életű, kegyes királynők, királynők. Mailáth János Hormayr *Taschenbuchjának* 1822. évi kötetében Árpád-házi Szent Erzsébetről, illetve Nagy Lajos király 1997-ben szentté avatott leányáról, Hedvigről közölt hosszabb írást.⁷⁵ Hedvig emlékéért Vörösmarty Mihály az Aurora 1830. évi kötetében romantikus versben örökítette meg,⁷⁶ melyet egy életképszerű metszet illusztrált. Vörösmarty versében nem a Hedvighez kapcsolódó történeti hagyományban továbbélő témát dolgozott fel, hanem az újszövetségi angyali üdvözlés ikonográfiai elemeit átvéve egy romantikus víziójú, új legendát kreált: az Úr által az égből a Földre küldött Gábrriel arkangyal a legtisztább szívű szerelmes lányt a budai palotában, a *Bibliát* olvasgató Hedvig személyében találta meg. A Melegh Gábor rajza vagy festménye⁷⁷ nyomán rézre metszett illusztráción⁷⁸ egy fiatal lányt látunk, aki egy íróasztal előtt ülve ír (Vörösmarty versében csak olvasásról van szó).

Kisfaludy Károly *Erzsébet* című verse, melyhez illusztráció is készült, az utolsó Árpád-házi király halála után zárdába vonult szentéletű leány hazaszeretetét emeli ki.⁷⁹ Az önfeláldozó hűség és az erkölcsi tisztaság pozitív női példáit mutatták a történeti regék, mondák lányalakjai (*A szép Eszter, Indulat hatalma, Dobozi*).⁸⁰ A nemzeti női panteon kidolgozására és népszerűvé tételére az 1850-es évek női újságjaiban, folyóirataiban – a honleányi buzgalom, hazafias szemlélet és hazaszeretet növelése érdekében – majd számos példát találunk.⁸¹

*

Annak jeleként, hogy a nők műveltségi szintjét – vagy legalábbis a műveltségre való igényüket – a kiadók egyre inkább közelíteni látták a férfiakéhoz, gyakran nem különültek el élesen egymástól a nőknek és a férfiaknak szánt kiadványok. Szerentsi Nagy István említett, a németül nem tudó magyar lányoknak szánt fordítása ajánlásában megígéri, hogy ha a közönségnek tetszeni fog a munkája, „...a’ mind két Nemen lévő Magyar Ifjúságnak jóvára törekedő jó indúlatomnak több gyümöltseivel – is igyekezzem ez után kedveskedni.”⁸² A női és férfi olvasmányok közötti átfedéseket jelzik azok a könyvek, melyeknek szerzői munkájukat mindkét nem tagjainak ajánlották. Alexovits Vazul 1792-ben Pesten megjelentetett, a kártékony olvasmányokkal foglalkozó, *A’ könyvek szabados olvasásáról két fő czikkely* című könyvét „a méltóságos urak, nagy- és kisasszonyok, nemes ifjak

és tanuló növendékek kedvéért” írta. Bessenyei György *A philosophus* című vígjátékát „A’ mind két ágon lévő nemes Magyar Ifjúságnak”, a nemes ifjak mellett a „Kis-asszonyok, nemes szüzek” figyelmébe⁸³ ajánlotta, s Kármán József is azt remélte Urániájuk kapcsán: „Az, hogy ezen Munkát különösen az Asszonyi-nemnek szántuk, nem zárja-ki a’ Férjfiakat-is...”.⁸⁴ Kis János a 18. század végén kiadott zsebkönyveivel,⁸⁵ melyekben Schiller balladái (*A’ vashámorba való menetel, Polykrates gyűrűje*) mellett Vicesimus Knox esszékötetéből fordított részleteket, illetve német és francia tudományos újságokból és könyvekből átvett hosszabb tanulmányokat tett közzé, „a’ tudós és jó Hazafiak” figyelmét kívánta felkelteni. Másfél évtizeddel később ugyanakkor Horvát István már úgy vélte, hogy ez az igényes irodalmi és tudományos anyag megfelelhet a nők érdeklődésének is, a kalendáriumokban közölt irodalmi anyag nagy részét ugyanis szó szerint újraközölte a magyar hölgyeknek készített kiadványaiban.⁸⁶ Kazinczy La Rochefoucauld-fordításának ismertetésekor a tudósító kiemeli: a szerző azzal, hogy a maximákat franciául, németül és magyarul is közre adta „főképen a’ két Nemen lévő Ifjúságnak hasznára czélozott, midőn a’ szív képzésén kívül... még a’ nyelvbeli gyakorlást is az által öszve kaptsolta...”.⁸⁷

Kármán Józsefék Urániájának a nőnevelés fontosságával és a tervezett kiadvány felépítésével foglalkozó, „A’ Magyar Asszonyi Nemhez” címzett beharangozóját egy elsősorban politikai és hadi híreket közlő hírlap is közzé tette,⁸⁸ a szerkesztők tehát vagy abban bíztak, hogy a nők is olvassák az újságot, vagy abban, hogy a férfiak szólnak feleségüknek a hirdetésről.

A nemek művelődési igényeinek közelítésével alkalmanként a kalendáriumok, almanachok esetében is találkozunk. Néhány elem – a naptárrész, a Habsburg-ház genealógiája, az európai uralkodói házak és főnemesi családok tagjainak, a világi és az egyházi méltóságoknak a felsorolása, a hazai és külföldi vásárok ideje, nap- és holdfogyatkozások, az európai országok népességére vonatkozó statisztikai adatok, postakocsi járatok menetrendje, európai városok Bécstől mért távolsága, pénzváltási táblázatok, stb. – gyakran mind a nőknek, mind a férfiaknak szóló kiadványokban megtalálhatók.⁸⁹ A Degen kiadó zsebkönyve 1804. évi kötetében⁹⁰ a szokásos kalendáriumi adatok (különböző időszámítások, nap és holdfogyatkozás, stb.) között a francia forradalmi naptár is szerepelt, majd a német birodalom uralkodóinak és választófejedelmeinek genealógiai táblázata, illetve egy külföldi és egy hazai útleírás következett. Az ezt követő regényrészlet – Johann Pezzl két évvel korábban, Degen kiadójánál megjelent könyvének a nők szerepével, a nőkérdéssel, a lányok nevelésével foglalkozó fejezete – a női és a férfi olvasók érdeklődésére egyaránt igényt tarthatott. A kiadvány végén a szóban forgó évszak vagy hónap sajátosságaira utaló, antikizáló vignettákkal díszített, jegyzetelésre alkalmas lapokat találunk, melyekben a kalendáriumok hónapképeinek hagyománya élt tovább. Ezek a képecskék, a Cassaconto táblázat, melybe a tulajdonos minden napra bejegyezhetette a bevételek

és kiadások összegét, illetve a *Tabellen zur Bemerkung des Festtage des Häuslichen Glücks und des gesellschaftlichen Lebens* című határidőnapló-féleség inkább a háztartást vezető gazdasszonyok, illetve a család társasági életét szervező nők kedvét keresték.

A férfiaknak és a nőknek egyaránt szánták a kiadók az 1820-as években megjelenő hazai irodalmi almanachokat, Igaz Sámuel 1821-ben Bécsben kiadott Zsebkönyvét és Kisfaludy Károly 1822-től Pesten megjelenő Auroráját.

*A' ki a' külföldi Literaturával ismeretes, tudja, melly nevezetes ága annak az Almanakok és Zsebkönyvek, 's hogy ezek magoknál a' Németeknél már 50 esztendő óta mind több-több fényvel jelennek-meg. Ha tehát ebbéli elmaradásunkat közpanaszszá nem tették volna is Ujság-leveleink; érzene minden, ki mind két Nemű pallérozott ízlésű Olvasóinknak kezekbe rendes Kalendáriominknál gyönyörködtetőbb 's külsejére nézve is díszesebb könyveket kívánna.'*⁹¹

Ezt a célt szolgálták a sokszor magas költséggel készített, többnyire a közölt irodalmi szöveghez illeszkedő, azt értelmező illusztrációk.

Sok közös vonás volt – elméleti szinten legalábbis – a két nem fiataljainak nevelésében is. Az ifjúsági kiadványok nemcsak a fennálló társadalmi rend elfogadtatására, a keresztény értékek közvetítésére, a nemzeti gondolkodás hangsúlyozására, elmélyítésére törekedtek az állami nevelési érdekek részeként mindkét nem képviselőinél, hanem az alapvető tudományos, művészeti és irodalmi ismereteket is közvetíteni kellett feléjük. Számos gyermek- és ifjúsági kiadvány szerzője a fiúknak és a lányoknak egyaránt ajánlotta munkáját.⁹² Már gyermekkorban azonos módon képezzék a fiúkat és lányokat – javasolta Szép János – hogy a tehetséges lányok is kibontakoztathassák tudományos és művészeti képességeiket.⁹³

A fiúk és lányok együtt történő nevelését, illetve a művelődés és a szórakozás közösségi színterein való együttes megjelenését illusztrálták azok a rézmetszetek, melyek Carl Philipp Funke 1800-ban megjelent, majd 1805-ben és 1812-ben újabb kiadásokban napvilágot látott sorozatát illusztrálták.⁹⁴ A korszak polgári családmodelljét bemutató életképi ábrázolásokon egy-egy család tagjait látjuk – anya, apa, fiú- és lánygyermek – akik a természet, a képzőművészet és a mesterségek érdekességeivel ismerkednek meg. A lapok az ismeretszerzés, a művelődés különböző típusait mutatják be: a természettani ismeretek és a művészeti emlékek tudományosan rendszerezett, nyilvános múzeumokban elhelyezett, s ezzel minden érdeklődő számára elérhető befogadását (állattani, embertani gyűjtemény, műgyűjtemény meglátogatása), a növény- és állatvilág sajátosságainak természeti környezetben való megfigyelését (séta a vízimadarak

tavánál és egy arborétumban), illetve a munkafolyamatok, mesterségek közvetlen vagy közvetett megismerését (üvegházi munka, bányások munkájának tanulmányozása).

A szoros és szolidáris családi közösségben – ezt sugallja a képsorozat – a nők éppúgy jogosultak a tudás birtoklására, éppoly szabadon, nyitottan és őszinte kíváncsisággal mozognak a művelődés közösségi terein, s éppoly otthonosan élvezik az ismeretszerzés különböző lehetőségeit, mint a férfiak. A kislány nemcsak a hagyományosan a női műveltséghez tartozó képzőművészeti oktatásban részesül, hanem érdeklődéssel szemléli a természettudományi gyűjteményeket és a bányások munkáját is, s félelem, megrendülés nélkül vizsgálhatja az emberi és állati csontvázakat, az embriókat. Éppen így négy lány és négy fiú áll körül Daniel Chodowiecki Franz Heinrich Ziegenhagen utópista reformpedagógus *Lehre vom richtigen Verhältnis zu den Schöpfungswerken...* (Hamburg, 1792) című tankönyvéhez készített illusztrációján egy asztalt, melyen egy állat tetemét boncolják (a boncoló orvos egy lánynak nyújtja oda az állat szívét), s a mesterségek gyakorlását bemutató többi lapon is látunk lányokat. Érdeemes összevetni ezekkel a jelenetekkel egy majd két évszázaddal korábbi feljegyzést, melyben Kemény János elítélően nyilatkozott a férje, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem boncolásán részt vevő Brandenburgi Katalinról:

*...láss egy csudás dolgot, még asszonyi állatban, s még feleségben, s még olyan méltóságos férjének teste felett. Maga hagyásából mely nap meghala, ottan testét felbonták, beleit és szívét s egyéb belső részeit kivévén, melyben az doctorok forgolódván s az borbély és mi valahányan belső szolgálak, Catharina, az fejedelemasszony, nemcsak nem irtózá nézni, sőt egyiránt fogdosni, tapogatni az felmetélt testnek szívét, felhasított hasát s egyéb tagjait: de semmi szomorúságot nem tettete, sőt egy csepp könnyet sem ejte az istentelen, gonosz szívű, elvetemedett asszonyi állat.*⁹⁵

Ezt a durva kifakadást feltehetően nemcsak a szerzőnek a fejedelemasszonnyal szembeni ellenszenvé motiválhatta, hanem az is, hogy egy asszony a tudós férfiak dolgába ártotta magát.

Annak tudományos igényű feltérképezéséhez természetesen, hogy a 18–19. századi könyv-illusztrációkon ábrázolt családmodellek milyen arányban jelenítettek meg a család struktúrájával, funkciójával, illetve a családtagok egymáshoz való viszonyával kapcsolatos korabeli fikciókat, filozófiai, pedagógiai, politikai nézeteket, egyéni vagy közösségi elvárásokat (netán félelmeket), propagandát, s mennyiben tükröztek valós társadalmi gyakorlatot és individuális tapasztalatot, mélyreható, célirányos kutatások szükségesek. Az azonban valószínűnek tűnik, hogy valóság és utópia között – éppen a műfaj sajátosságai (a sokszorosított grafikai lapok gyors elkészülése, könnyű értékesíthetősége, széles társadalmi körökben való terjesztése) miatt – nem lehetett

áthidalhatatlan ellentét. Az illusztrációk egyrészt leképezték a valós társadalmi folyamatokat, másrészt a követendő vagy elvetendő példák bemutatásával a mindennapi életben hasznosítható gyakorlati életvezetési tanácsokat adtak olvasóiknak.

JEGYZETEK

- 1 A kérdésről részletesebben l. PAPP 2011; PAPP 2012.
- 2 Az ezzel kapcsolatos elméleteket ismerteti HORVÁTH 2005, 33–34. A reformkori női olvasmányokról újabban l. POGÁNY 2013.
- 3 ADELINÉ 1801.
- 4 MEYER 1773.
- 5 DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Budapest, 2009, 63.
- 6 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Színművek I. 1793–1794*, s. a. r. jegyz. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, Budapest, 1978. 2. kötet, 141–171. Vö.: FÁBRI 1996, 7, 201.
- 7 POGÁNY 2008.
- 8 GELLERT 1778, 14–15.
- 9 MILBACHER – ÁRKÁDIA.
- 10 „A magyar kisaszszonyoknak, és a' Szépnem olvasást szerető több más Szüzeinek...” ajánlotta epigráfiai, történelmi ismereteket is tartalmazó, hét éven keresztül megjelentetett kiadványát Benkő Ferenc erdélyi evangélikus lelkész, mineralógus. BENKŐ 1793.
- 11 <http://mek.oszk.hu/04700/04727/html/97.html>
- 12 POGÁNY 2008.
- 13 *Jelentés a magyar asszonyi nemhez*, Bécsi Magyar Hírmondó (3) 1794. február 28. Toldalék. 301–304.
- 14 GÁLOS Magda, *Juranits László levelei Batsányi Jánoshoz* = Irodalomtörténeti Közlemények (43) 1933/2., 323.
- 15 Tudományos Gyűjtemény (9) 1825/XI. 69. Vö.: FÁY 1840.
- 16 *Ueber die Eintheilung der wirtschaftlichen Ausgaben. Eine Frauenzimmer-Vorlesung* = Wiener Damenkalender zum Nutzen und Vergnügen auf das Jahr 1796, Wien, 17–30.
- 17 Österreichischer Taschenkalender für das Jahr 1801, Wien.
- 18 SZILÁGYI 1999, 16.
- 19 SZILÁGYI 1998.
- 20 Aurora 1822, 2.
- 21 KAZLEV (VII) 1896, 1680. levél, 306–307.
- 22 Vö.: FÁBRI – VÁRKONYI 2007, 7; LÁSZLÓ 2007, 162.
- 23 *Kazinczy Ferenc művei. I–II.*, kiad. SZAUDER Mária, Budapest, 1979, II. kötet, 46–47. Vö.: Marosi Ernő megnyitóbeszéde = *A Szép és a Jó. Kazinczy és a művészetek*. Kiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban 2009. május 27 – 2010. február 28. Kiállítási katalógus, szerk. Kovács Ida, Budapest, 2010, 9.
- 24 Aurora 1822, 19.
- 25 Tudományos Gyűjtemény (5) 1821/XII. 93. Vö.: BÁNÓCZI 1893, 332. Vö.: KAZLEV (XVII) 1907, 3928. levél. 320.
- 26 *Hitel*. Írta Gróf SZÉCHENYI István, Pesten 1830, I.
- 27 KELEMEN Béla, *Szemere Pál (1785–1861)*, Egyetemes Philologiai Közlöny (15) 1891/7, 725.
- 28 *Perlen der heiligen Vorzeit*. Gesammelt durch Johann Ladislav PYRKER. Helias der Thesbit. Elisa. Die Makkabäer. Ofen, 1821. Gedruckt, auf Kosten des Ofner wohlthätigen Frauen-Vereines, in der kön. ung. Universitäts-Buchdruckerey, nach Watts'scher Art.
- 29 J. L. PYRKER, *Mein Leben*, hrsg. Aladár Paul CZIGLER, Graz–Wien–Köln, 1966, 99; T. ERDÉLYI Ilona, *Egy kései kiengesztelés kísérlete. (Néhány megjegyzés a „Pyrker-pör” kapcsán)*, Irodalomtörténeti Közlemények (100) 1996/5–6, 630–648.
- 30 1868-ban például a Heves megyei és Eger vidéki Jótékonyasági Nőegylet vásárolta meg és ajándékozta a Nemzeti Múzeumnak Székely Bertalan *Egri nők* című, az 1552. évi török ostrom idején vitézkedő asszonyokat megörökítő festményét. BAKÓ Zsuzsanna, *Egy „nemzeti toposz” születése. Gondolatok Székely Bertalan Egri nők című képe kapcsán*, *Agria* (38) 2002, 319.
- 31 Wiener Damenkalender zum Nutzen und Vergnügen auf das Jahr 1796, Wien, 17–30; Wiener Damenkalender zum Nutzen und Vergnügen auf das Jahr 1800, Wien, 45–47.
- 32 VERES 1796.
- 33 WUTKA 1802.
- 34 WUTKA 1815.
- 35 MOTTE FOUQUÉ 1826.
- 36 PÉCZELI 1790b.
- 37 D. SZEMZŐ Piroska, *A magyar folyóiratillusztráció kezdetei = Művészettörténeti Tanulmányok. A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve*, 1953, Budapest, 1954, 147. A 1795. évi első évfolyamának alcímében és fedőlapján magyar vonatkozást is ígérő folyóiratról l. NAGYDIÓSI 1958, 194; DEZSÉNYI 1967, 405.

- 38 SZILÁGYI 1999, 93–107, 126–135.
- 39 DEZSÉNYI 1967, 402–403.
- 40 HORVÁT 1812; HORVÁT 1814.
- 41 BÁNÓCZI 1893, 395.
- 42 HORVÁT – Gyönyörködtető; HORVÁT 1812; HORVÁT 1814.
- 43 KAZLEV (XVII) 1907, 3928. levél. 320–321.
- 44 Vö.: PAPP Júlia, *Vicc vagy véletlen. Spermium a Tövissek és virágokban*. Irodalomtörténet (Új folyam 42) 2011/3, 404–414.
- 45 BORBÍRÓ – Árkádia.
- 46 FÁY 1841, 92–93.
- 47 Aurora 1822, 19.
- 48 CSEREI 1800. Vö.: HERMANN 2009, 208–209.
- 49 Weiblicher Heroismus, Mutterliebe, Die Weibliche Unschuld, Das Opfer der Tochter, Triumph der kindliche Liebe, Die Kunst zu heirathen. Der Freund des schönen Geschlechts. Ein angenehm und nützlicher Taschenkalender für das Jahr 1809, Wien.
- 50 HORVÁT 1812.
- 51 HORVÁT 1814.
- 52 PERETSÉNYI 1817, I. darab, V–VI. Hires nőket bemutató külföldi kiadványok pl. *Dictionnaire historique portatif des Femmes célèbres*, I–III. Paris, 1769; Christian August WICHMANN, *Geschichte berühmter Frauenzimmer. Nach alphabetischer Ordnung aus alten und neuen in- und ausländischen Geschicht-Sammlungen und Wörterbüchern zusammen getragen*, I–III. Leipzig, 1772–1775; PROPIAC 1821.
- 53 *Tudós Asszonyok. Közönségesen a' Görög és Római Asszonyokról*. Tudományos Gyűjtemény (1) 1817/II. 103–108.
- 54 MARWYCK 2010.
- 55 KIS 1816, II. 180–183. Vö.: Allergnädigst privilegirte Anzeigen aus sämmtlich-kaiserlich-königlichen Erbländern herausgegeben von einer Gesellschaft, Vierter Jahrgang, III. Stück, den 19. Jenner 1774, Wien, 23–24.; Ungrisches Magazin, oder Beyträge zur vaterländischen Geschichte... Erster Band, Preßburg, 1781, 251–253.; *Kurzgefasste Geschichte der Ungern von den ältesten, bis auf die itzigen Zeiten...* von Karl Gottlieb v. WINDISCH. Neue, vermehrt und verbesserte Auflage, Preßburg, 1784, 355–356.; *Länder- und Völker-Merkwürdigkeiten des österreichischen Kaiserthumes*. Von Dr. Franz SARTORI, Zweyter Theil, Wien, 1809, 143–145.; Leopold CHIMANI, *Vaterländischer Jugendfreund. Ein belehrendes und unterhaltendes Lesebuch zur Veredlung des Herzens, Beförderung der Vaterlandsliebe und gemeinnütziger Kenntnisse für die Jugend des österreichischen Kaiserstaates*, Fünfter Theil, Wien, 1814, 37–39.
- 56 Tudományos Gyűjtemény (7) 1823/XI. 105.
- 57 Tudományos Gyűjtemény (5) 1821/XII. 93.
- 58 Aurora 1825.
- 59 Aurora 1830, 1–31.
- 60 CSEREI 1800, 187–188.
- 61 Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst. 1810. No. 144.; 1818. No. 118. Vö.: VISZOTA Gyula, *Dobozy Mihály és hitvese történetének költői feldolgozásai I–II*, Irodalomtörténeti Közlemények (13) 1903/I. 50–58., 1903/2. 160–168.; HANKISS János, *Dobozy Mihály és hitvese a francia irodalomban*, Debreceni Szemle. Tudományos folyóirat. (VII) 1933, 25–30.; HERMANN 2009, 210–216.; BELLÁK 1989, 118.
- 62 Aspasia 1824, 6.
- 63 Aurora 1822, o. n. Vö.: BÁNÓCZI 1893, 459.
- 64 PAPP 2012, 433.
- 65 Fillértár (2) 1835. II. 44. kép.
- 66 HERMANN 2009, 218.
- 67 Aurora 1822, 25.
- 68 Aspasia Szerkesztette KOVACSÓCZY Mihály. Pesten, 1824. 42.
- 69 PROPIAC 1821.
- 70 *Sämmtliche Werke* von C.[hristoph] M.[artin] WIELAND. Wien, 1799, 16. kötet.
- 71 Aspasia 1824, 1.
- 72 LÁSZLÓ 2007, 164.
- 73 KRAFT 1815, 2., 4., 6. kötet.
- 74 Hébe 1823, 302–316.
- 75 Taschenbuch für die vaterländische Geschichte, 1822. (*Die Legende von der heil. Elisabeth (1207–1231)*) 211–224; *Hedwig* 225–239.
- 76 VÖRÖSMARTY Mihály, *Hedvig. Legenda*. Aurora 1830, 136–143.
- 77 V. ZIBOLEN Ágnes, *Férfiképmás Schubertről. Melegh Gábor Schubert portréjáról*, Új Művészet (8) 1997/12, 18.
- 78 VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes, *Kisfaludy Károly az Auro-ra képszerkesztője és illusztrátora*, Művészettörténeti Értesítő (16) 1967/3, 171.; VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes, *Melegh Gábor rejtőzködő Schubert portréja*, *Ars Hungarica* (15) 1987/2, 148. (17. kép)
- 79 Aurora 1826. Árpád-házi ifjabb Erzsébet domonkos szerzetesnő III. Endre magyar király leánya volt.
- 80 Aurora 1824.
- 81 RÉVÉSZ Emese, *A történeti kép mint sajtóillusztráció 1850–1870 = Történelem – Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*, kiállítási katalógus, szerk. MIKÓ Árpád – SINKÓ Katalin, MNG, Budapest, 2000, 592–593.
- 82 MEYER 1783.
- 83 BESSENYEI György, *Színművek*, s. a. r. BÍRÓ Ferenc, Budapest, 1990, 494.
- 84 SZILÁGYI 1999, 16. Az Uránia előfizetői között 76 férfi és 26 nő volt. NAGYDIÓSI 1958, 194.
- 85 KIS 1797; KIS 1799.
- 86 HORVÁT – Gyönyörködtető; HORVÁT 1812; HORVÁT 1814.
- 87 Hazai és Külföldi Tudósítások, 1810. I. félév. 13. szám. 104.
- 88 Bécsi Magyar Hírmondó, 1794. febr. 28. Toldalék. 301–304.

89 HORVÁT 1812.

90 Wiener Taschenbuch für 1804. Wien.

91 Magyar Kurir 1821, 29. szám (április 13.), 239.

92 GLATZ 1805; KISS 1805; (A könyvet a szerző a bevezetőben elsősorban a gyermekeiket nevelő anyák figyelmébe ajánlotta.). KIS 1816; GLATZ 1816; GLATZ 1817; RITTLER 1818; RITTLER 1821; CHIMANI 1820; GLATZ 1842.

93 SZÉP 1821.

94 *Naturgeschichte und Technologie für Lehrer in Schulen und für Liebhaber dieser Wissenschaften* von C.[arl] Ph.[ilip] FUNKE. Zur allgemeinen Schulencyclopädie gehörig. Wien und Prag, 1800.; *Naturgeschichte und Technologie für Lehrer in Schulen und für Liebhaber dieser Wissenschaften* von C.[arl] Ph.[ilip] FUNKE, Wien und Prag, 1805.

95 KEMÉNY János önéletírása: <http://mek.niif.hu/06100/06166/html/kemeny0010001.html>

Júlia Papp

**“YOU ARE THE GUARDIAN ANGELS OF CIVIL VIRTUE AND NATIONAL IDENTITY...”
READING AMONG WOMEN IN THE ENLIGHTENMENT AND THE EARLY REFORM PERIOD**

As was the case in Western Europe, as of the second half of the 18th century the number of publications with secular subjects on the book market in Hungary grew. One of the main audiences of this increasingly large group of publications – an audience with which publishers, authors and editors all reckoned – was female book buyers. A portion of the publications specifically for women offered advice on lifestyle and practical knowledge. In addition to manuals for housewives, numerous Hungarian-language books were published on the skills of a midwife, the nurturing of children, education, and tending to the sick. At the turn of the 18th-19th centuries, the publisher Landerer in Kassa (today Košice, Slovakia) published as part of its Rózsa Szín Gyűjtemény (Rosy-Coloured Collection) novels specifically meant for a female audience, among which we find both sentimental tales and adventure stories.

The majority of publications intended for women were pocket manuals illustrated with engravings. They contained practical advice for women, as well as historical, literary, and scholarly knowledge, narratives and poems (such as *Uránia*). Their function, as some of the titles indicate, was to provide “useful delight”, in other words to inform and to entertain. The literary almanacs of the 1820s, many of which bore female names as titles (*Hébe*, *Aurora*, *Aspasia*, *Aglaja*) and on occasion included poetry by women, played an important role in the public life of literature in Hungary as one of the forums of the battle between traditionalists and new endeavours.

We find numerous writings in 18th century and 19th century publications intended for women the purpose of which was to deepen self-awareness and the sense of vocation among women. Anecdotes, stories and self-contained publications presented the lives of renowned Hungarian and foreign women of the past and emphasized their remarkable deeds, thereby providing examples for the female readership. A Hungarian pantheon of women began to take form that revived the stories of pious medieval princesses (Margaret, Elizabeth, Hedwig) and ill-fated (Klára Zách) or outstanding historical figures (Mária Széchy). The warriors, brave women who with their heroic acts protected their country, their virtue or their families (the wife of Dobozi, the women of Eger and Szigetvár, Cecília Rozgonyi, Ilona Zrínyi) were important characters within this pantheon.

Narratives and illustrations that presented the virtues and acts that were associated with the most important expectations placed on women (good housekeeper, good wife, good mother) were given an important role in pocketbooks and almanacs intended for women. Parallel to the growth of the political and economic strength of the middle class, a few authors drew stark oppositions between mothers who lived lavish and wasteful lives and left the rearing of their children to others and mothers who were thrifty, who tended to the needs of their families, and who played an important role in the rearing of their children.

FŐÚRI KÖNYVTÁRAK, PEDAGÓGIAI OLVASMÁNYOK MAGYARORSZÁGON (1760–1815)

A MAGYAR NYELVŰ NEVELÉSI ÉS ÉLETVEZETÉSI KÉZIKÖNYVEK KULTÚRTÖRTÉNETÉHEZ

Kalmár Anna

BEVEZETÉS

Az 1760-as évektől kezdve jelenik meg a nevelés és oktatás kérdéseivel foglalkozó irodalom Magyarországon, amely aztán az 1810-es években a pedagógia önálló tudományággá válásához vezetett. Ebben a fél évszázadban adták ki uralkodóink a két Ratio Educationist, amelyek hosszú távon alapvető változásokat hoztak a hazai tudáskultúra korszerűsödését illetően. A korabeli német, majd magyar nyelvű folyóiratok hasábjain a nők feladatáról, a társadalomban elfoglalt helyéről vitakoztak. Katolikus papok és protestáns lelkészek a szószékről, vagy kiadott prédikációkban hívták fel a figyelmet a gyermekek testi-lelki nevelésének fontosságára, és a korszak anyanyelvű, a közjó elérését szinte toposz-szerűen hangsúlyozó felvilágosító programjának keretében számos nevelési tanácsadó, életvezetési és illemtankönyv vált a nyomtatott könyves kultúra részévé.

Az alábbiakban a hazai nevelési tanácsadó, illetve életvezetési és illemtudomány befogadását térképezem fel az 1760 és 1815 közötti időszakra vonatkozóan, nyolc reprezentatívnak mondható főnemesi–nemesi magánkönyvtár katalógusa alapján, a legnépszerűbb pedagógiai olvasmányok szempontjából, megvizsgálva férfiak és nők speciális gyűjtőkörű, tudatos gyarapítás eredményeként létrejött tékáit, Széchényi Ferenc, Teleki Sámuel, Ráday Gedeon, Festetics

György, Bethlen Kata, Bethlen Zsuzsanna, Zichy Miklósné Berényi Erzsébet, illetve Újfalvy Krisztina könyvtárának állományát elemezve. A pedagógiai tárgyú nyomtatott irodalmat tehát egy sajátos metszetben, a könyvtártörténeti perspektívával összekapcsolva vizsgálom.

A nyomtatásban kiadott magyar nyelvű pedagógiai munkáknak a recepciótörténet szempontjából meghatározó vonatkozásai kapcsán azokat a szerkezeti, tartalmi és formai elemeket veszem górcső alá, amelyek nyomán rekonstruálhatóak az egyes kiadványok fordítóinak, szerzőinek illetve fordító-szerzőinek célkitűzései, valamint a megszólítani kívánt olvasóközönség igényei és elvárásai.

FŐNEMESI–NEMESI KÖNYVGYŰJTŐK ÉS KÖNYVTÁRAIK

A nyugat-európai országokhoz képest hazánkban a kulturális élet megszervezésére sokáig kevesebb lehetőség nyílt; a szatmári megállapodás megkötésével (1711) azonban békés időszak köszöntött be, mely egyre inkább módot adott a növekvő művelődési igények kielégítésére. Felépültek az új központok, a főpapi rezidenciák és a főúri kastélyok, amelyek könyvgyűjtési stratégiáit a barokk kulturális és reprezentációs igényrendszer határozta meg. Nem mindig a kötetek tartalma volt a legfontosabb szempont, hanem a dekoratív palota- illetve kastélyteremben elhelyezett könyvtár, amely közvetlen kulturális szerepén túl, az akkori főnemesi életforma egyik látványos díszleteként is szolgált. Ezzel együtt a külföldi egyetemjárások és utazások nagymértékben hozzájárultak az új tudományos eredmények, a divatos irodalom iránti érdeklődés növekedéséhez. A 18. század közepétől felbukkanó jelenség, hogy az egyházi könyvtárak kultúraszervezésben, mintaadásban betöltött vezető helyét fokozatosan a világi főnemesi könyvgyűjtemények kezdték átvenni.

A főnemesi könyvtárépítési stratégiákat számos új tudományos-kulturális igény és szükséglet határozta meg; többek között ekkor került napirendre a magyar nyelv „pallérozásának” ügye. Újságok és folyóiratok az 1760-as évektől kezdve jutottak el rendszeresen Magyarországra, amelyek nemcsak a politikai hírekről és az új tudományos felfedezésekről számoltak be, hanem a megjelent könyvekről is. Ezek segítségével tudott lépést tartani a magyar szellemi elit az európai eszmei áramlatokkal és a tudományos eredményekkel. Mindez kedvezően hatott a könyvgyűjtési szokások átalakulására: az újonnan létrehozott kisebb-nagyobb könyvtárak kötetei már nem elsősorban reprezentációs célokat szolgáltak, hanem sokkal inkább a tudásvágy és szórakozás iránti újfajta igények kielégítését. A könyvtár egyúttal megváltozott szerepet is kapott: a művelt emberek társasági életének fontos színterévé vált. Ezt a kulturális

átrendezőési folyamatot jól példázza az a négy főúri könyvtár – Ráday Gedeoné, Széchenyi Ferencé, Teleki Sámuelé és Festetics Györgyé –, amelyek modellértékűek a felvilágosodás új típusú könyvgyűjtési szokásait illetően.¹

A magyar nyelvű pedagógiai tárgyú munkák elterjedése szempontjából külön figyelmet érdemelnek a női könyvtárak. Magyarországon a 18. század második felében élő bibliofil hölgyek körében erkölcsi kötelességnek számított a magyar nyelvű irodalom pártolása, az ilyen könyvek gyűjtése. Az alábbi négy könyvgyűjtő asszony közül három – Bethlen Kata, Bethlen Zsuzsanna és Zichy Miklósné Berényi Erzsébet – olyan nagy múltú főúri család leszármazottja, amelyekben a mecénási tevékenység, a kultúra pártolása nemzedékek óta hagyománynak számított. Bár a nevezettek neveltetéséről nem állnak rendelkezésünkre információk, gyanítható, hogy a kor színvonalának megfelelően, a lehető legalaposabb oktatásban részesültek, és életük során is igyekeztek bővíteni ismereteiket: tudósokkal vették körül magukat, házitanítókat fogadtak, rendszeresen olvastak. Az elszegényedő köznemesi családból származó Újfalvy Krisztinának ehhez képest nyilván korlátozottabb lehetőségei voltak a műveltség megszerzésére, ő legfőképpen önszorgalomból, saját könyveiből szerezte ismereteit.²

A 18. SZÁZAD PEDAGÓGIAI OLVASMÁNYAI

A nevelésről való gondolkodásban a forradalminak nevezhető változás a 18. század folyamán John Locke korszakalkotó, *Gondolatok a nevelésről* címmel, 1693-ban megjelent munkája révén, Angliából terjedt át kontinensünkre. Locke után a század második felében Jean-Jacques Rousseau *Emil, avagy a nevelésről* című műve jelentette a másik viszonyítási pontot. Locke és Rousseau mellett közkedvelt olvasmánynak számítottak a dessai nevelőiskola, a Philanthropium megalapítójának, Johann Bernhard Basedownak és kollégájának, Johann Heinrich Campének munkái.³ A hazai könyvgyűjtők előszeretettel vásárolták meg a nőneveléssel kapcsolatban már saját korában is konzervatívnak számító nézeteket valló Fénelon (François de Salignac de la Mothe) munkáit, aki az asszonyok feladataként a háztartás vezetését és a gyermeknevelést említi, amelyek nem igényelnek tudományos ismereteket.⁴ Az ismert, de nem elsősorban pedagógiai munkásságukért számon tartott alkotók közül Immanuel Kant filozófus neve emelendő ki, akinek Rousseau és Basedow hatását tükröző pedagógiaelméleti írása több hazai gyűjtemény állományát gazdagította.⁵

A magyar olvasóközönség körében közkedveltek voltak olyan szerzők művei is, akik nem tartoznak a pedagógia történet kiemelkedő alakjai közé. Számos tékát gazdagítottak az angol

jesuita teológus, William Darrell, a német teológus–prédikátor, Georg Friedrich Seiler, valamint Christian Fürchtegott Gellert író munkái.⁶

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy egyes korabeli híres pedagógusok művei mintha mellőzöttek lettek volna hazánkban, legalábbis erre enged következtetni az a tény, hogy munkáik csak kevés könyvtárban voltak hozzáférhetőek. Nem voltak népszerűek a magyar olvasóközönség körében Basedow legismertebb tanítványának, Christian Gotthilf Salzmann-nak az írásai, és mindössze egy gyűjtemény katalógusában szerepel a német pietista pedagógia legjelentősebb képviselőjének, August Hermann Franckének *Oktatás a gyermek neveléséről* című műve. Kevésbé ismerhették a magyar olvasók a svájci Johann Heinrich Pestalozzi nevét is, aki munkáiban a minél szélesebb rétegekre kiterjedő közoktatás fontosságát hangsúlyozta.⁷

Nem számítottak közkedveltnek a női szerzők neveléssel foglalkozó könyvei, így az angol író, Maria Edgeworth, illetve a franciául publikáló Louise d'Épinay művei sem, aki montmorency-i kastélyában a kor számos tudósát és íróját vendégelte meg rendszeresen. 1755 óta Rousseau is e szalon rendszeres látogatója volt.⁸

A NEVELÉSRŐL MAGYARUL

Vizsgált korszakunkban Magyarországon több különböző kommunikációs fórumon is jelen volt magyar nyelven a nevelési tematika. A korszak pedagógiai irodalmának mélyreható ismeretét tükrözik a főnemesi családok által megfogalmazott apai tanácsok, amelyek sorában számos bibliofil saját művét olvashatjuk: 1723-ból való Ráday Pál fia nevelőjének szóló utasítása, a század utolsó éveiben született Teleki Lászlónak a nevelésről szóló kézírata (1796), majd Festetics György *Planuma* (1799), vizsgált korszakunkra nézve időben utolsóként pedig Teleki József gondolatai gyermekei neveléséről.⁹ A korabeli prédikációs irodalomban is számos neveléssel foglalkozó téma akad, ami azért volt fontos, mert a társadalom széles rétegeit szólította meg, ezért sokkal szélesebb körben hathattak, mint a korszakban megjelent könyvek.¹⁰

A 18. század utolsó harmadától kezdve kiadott magyar nyelvű folyóiratokban is megjelentek már neveléssel kapcsolatos írások, vitaindító cikkek. S bár a magyar sajtó kezdeti szakaszában kevés ilyen témájú írás született, jelenlétük mégis a kérdés iránti érdeklődésről tanúskodik. Az első magyar nyelvű újság, a Magyar Hírmondó rendszeresen közölt oktatással, neveléssel kapcsolatos írásokat, a témában újonnan megjelenő könyvek ismertetéseit, csakúgy, mint a Bécsi Magyar Kurír.¹¹ Érdekes módon azonban a legtöbb nőneveléssel kapcsolatos írást nem a kifejezetten nők számára alapított Uránia című folyóiratban találjuk, hanem a Mindenest Gyűjteményben.¹²

A korszak nyomtatott pedagógiai tárgyú irodalmának recepcióját a nyolc vizsgált könyvtár katalógusának áttekintése alapján deríthetjük fel. Ebből az látszik, hogy a magyar nyelven kiadott nevelési és életvezetési könyvek többsége nem önálló munka, hanem fordítás. Az eredetileg idegen nyelven született nevelési tanácsadó könyvek többsége csak olyan esetben terjedt el idehaza, ha magyar fordításban is megjelent, mert így a szerényebb műveltséggel rendelkező nőkhöz és az alacsonyabb társadalmi rétegekhez is eljuthatott. A fordítások az eredeti művek megjelenéséhez képest a legtöbb esetben több évtizeddel később láttak napvilágot.¹³

A vizsgált művek fordítói egy kivétellel egyházi emberek voltak, többségében protestánsok. A *Kisdedek tárháza* című könyv első két részét Dersi Ö. János királyfalvi református lelkész¹⁴ ültette át magyar nyelvre, a második két részt pedig a szintén református lelképásztor, Tordai Sámuel, aki erről a Madame Beaumont által írt munkáról feltehetően berni és utrechti egyetemi tanulmányai során szerzett tudomást.¹⁵ Andreas Meyer *Barátságos oktatásának* fordítója Szerentsi Nagy István győri református lelkész volt.¹⁶ A szintén Marie de Beaumont tollából származó *Montier asszony...* című művet bodó-baari és nagy-lucei Mészáros Ignác ültette át magyarra. Feltehetően a császárváros pezsgő könyvforgalmának köszönhető, hogy a kezébe került ez a népszerű levélregény.¹⁷ Locke fordítója, borosjenői gróf Székely Ádám németországi, angliai és franciaországi utazásai során figyelhetett fel az angol író-filozófus könyvére.¹⁸

Jellemző, hogy még az önálló alkotásként feltüntetett munkák esetében is az általuk hangoztatott nézetek többsége átvétel, ők legfeljebb módosították azokat környezetük, működési területük sajátosságainak megfelelően. A magyar szerző-fordítók többsége feltehetően külföldi tartózkodása vagy peregrinációja során ismerkedett meg a felvilágosodás és a modern pedagógia eszméivel, így a korszak egyik leghíresebb orvosdoktora, Wessprémi István Londonban, kollégája, Csapó József pedig a bázeli egyetemen folytatott tanulmányai idején. Bessenyei György írónak a bécsi magyar testőrségnél töltött idő alatt nyílt alkalma megismerni Locke, Voltaire és Rousseau műveit, Perlaki Dávidnak, a Mindenest Gyűjtemény létrehozójának pedig göttingai tanulmányai során.¹⁹ Műveik éppen ezért nem tartalmazznak önálló gondolatokat, inkább kompilációk.

OLVASÓK ÉS BEFOGADÁS

A PEDAGÓGIAI MUNKÁK FORMAI ÉS SZERKEZETI SAJÁTOSSÁGAI

Az egyes pedagógiai munkák előszavai és ajánlásai fontos információkat nyújtanak a szerzők szándékáról, meg tudhatjuk az adott művek keletkezésének körülményeit, az általuk

legfontosabbnak tartott célt és azt, hogy milyen olvasóközönségnek szánták írásukat. Az általam vizsgált művek mindegyikében – Bessenyei munkáját²⁰ és a *Kisdedek... tárházát* leszámítva – találunk előszót vagy ajánlást.

A szerzők műveikkel különböző életvezetési és neveléssel kapcsolatos problémák megelőzésében kívántak segítséget nyújtani. Madame Beaumont azért írta könyvét, hogy tájékoztassa az ifjú hölgyeket a férfiakkal való viselkedés szabályairól, rávilágítson a párválasztás felelősségére, nehézségeire, az ezzel kapcsolatos helytelen döntés következményeire, illetve hogy felhívja a figyelmet a férjes asszony jogaira és kötelességeire.²¹ Wespri és Csapó orvosi felvilágosító könyveinek célja a csecsemők és a három évesnél fiatalabb gyermekek nevelésével, egészséges körülmények között tartásával, helyes öltöztetésével és táplálásával kapcsolatos tévhitek, egészségre káros szokások felszámolása.²² Locke és Rousseau kritikával illették koruk nevelési módszereit, elítélték az intézményes oktatást. A gyermekkor külön életszakaszként való kezelésének fontosságára hívták fel a figyelmet, a nevelő elsődleges feladataként tanítványának alapos megismerését jelölték meg, mert csak így dolgozhatók ki a személyre szabott módszerek.

Akadnak olyan művek is, amelyeknek konkrét címzettjük van, és írójuk valamilyen cél elérése érdekében ajánlotta éppen nekik a művét.²³ Perlaki Dávid báró Prónai Gábornak és Matkovich Pálnak címezte könyvét. Véleménye szerint a társadalom boldogulása a jó nevelés, ez pedig az iskolák színvonalának függvénye. Perlaki meglátása szerint kötetének címzettjei a társadalomban elfoglalt pozíciójuknak köszönhetően olyan helyzetben vannak, hogy javíthatnak a körülményeken.²⁴ A *Barátságos oktatás...* fordítója a munkát széki Teleki József feleségének, Róth Johannának²⁵ ajánlotta, hálából a fordításhoz nyújtott anyagi támogatásáért.

A vizsgált életvezetési tanácsadó és illemtankönyvek szerzői különböző szerkezeti felépítést választottak mondanivalójuk rendszerezéséhez, a különböző logikai egységek elkülönítéséhez. Bizonyos szerzők mondanivalójukat a nevelőnő és neveltjei között lezajló párbeszéd formájában fogalmazták meg, míg mások a levélformát választották, mondanivalójukat egy anya lányának címzett leveleibe foglalták.²⁶ A mondanivaló rendszerezésének talán legkézenfekvőbb módja a különböző életszakaszok egymást követő tematikus egységekbe, fejezetekbe rendezése, amelynek során lehetőség nyílt az életkori sajátosságoknak, az adott életkor által megkívánt bánásmódnak, tananyagnak a tárgyalására. Ezt a felépítési formát követi Rousseau *Emilje*. Bár Locke nem tagolta fejezetekre művét, a tartalomjegyzékből nála is hasonló szerkezeti felépítést olvashatunk ki, amelyet szinte teljes egészében követ Perlaki Dávid könyve. Wespri és Csapó orvosi felvilágosító munkái egy-egy szempontot ragadnak ki, s azt tárgyalják részletesen: az egészségnevelés témakörében igyekeznek minél részletesebb ismereteket közvetíteni. Az olvasónak

a műben való eligazodását elősegítendő, Csapó tartalomjegyzéket is csatolt írásához, Locke művének magyar fordításában pedig széljegyzetek segítik az eligazodást.

A nevelési tanácsadó könyvek vizsgálatánál érdemes figyelmet fordítani a szerzői hivatkozásokra, az általuk ajánlott olvasmányokra. Andreas Meyer bőséges olvasmányjegyzéket állított össze a nők számára, amelyet a mű fordítója, Szerentsi Nagy István átdolgozott, arra is ügyelve, hogy csak olyan könyvek kerüljenek a listára, amelyek beszerezhetőek Magyarországon, és többségük magyar nyelven is elérhető. Az ajánlott művek többsége szépirodalmi, de találhatóak közöttük illemtankönyvek és neveléssel foglalkozó munkák is.²⁷ Neveléssel foglalkozó könyveket Perlaki Dávid is ajánlott olvasói figyelmébe, aki a tudományosságra törekedett azzal, hogy lábjegyzetekben sorolta fel azokat a szerzőket, akiknek a munkáiból dolgozott.²⁸ Meyer szerint a nők számára is fontosak a történelmi és a földrajzi ismeretek, ezért ilyen tárgyú kötetek is felkerültek az általa ajánlott irodalom jegyzékére.²⁹ További olvasmányok helyett a téma nevesebb és ismertebb szakértőinek műveire való hivatkozásokkal kívánta alátámasztani állításait Csapó József.³⁰

PEDAGÓGIAI KONTEXTUSOK

VALLÁSI, ERKÖLCSI, VISELKEDÉSBELI ÉS TESTI–LELKI NEVELÉSRŐL VALLOTT NÉZETEK

Életvezetési és illemtankönyveink tehát eltérő szerkezetűek, más-más céllal születtek és szerzőik foglalkozásának, beállítottságának, ismereteinek függvényében közelítik meg az egyes témákat. Mindezek ellenére, az egyes művek egyedi vonásai mellett, találhat az olvasó visszatérő tematikákat, részben vagy teljesen egybevágó állításokat, amelyek segítségével következtetni lehet az egyes szerzők neveléssel kapcsolatos felfogásának egymásra gyakorolt hatására.

A tanulmányozott könyvekben leggyakrabban előforduló téma a vallási nevelés. Ez a szempont először a *Gondolatok a nevelésről* című műben jelent meg. Locke hangsúlyozta, hogy a gyermekek vallási nevelését a lehető legkorábban kell elkezdni. Fontos, hogy már kis korukban tudjanak Istenről, megtanulják az imákat és megismerjék a bibliai történeteket, de csak az értelmi szintjüknek megfelelőeket.³¹ Szinte szóról szóra ugyanezeket a nézeteket olvashatjuk Perlaki Dávid könyvében, aki arra is felhívja a szülők figyelmét, hogy Isten nevét ne használják gyermekeik ijesztgetésére, mert az félelmet szül, melynek következtében nem igaz meggyőződésből, csupán kényszerűségből fognak imádkozni.³² Andreas Meyer a nők számára is nélkülözhetetlennek tartotta a vallásbeli jártasságot, a hittételek ismeretét, ugyanis szerinte

ilyen jellegű tájékozottság nélkül senki nem lehet jó erkölcsű, továbbá ezek az együgyűség és a babonáság háttérbe szorítására is alkalmasak. Hangsúlyozta ugyanakkor, hogy mint mindenben, a vallási buzgalomban is követendő a mértéktartás, ellenkező esetben könnyen képmutatással vádolhatnak valakit.³³ A látszatvallásosság, a túlzott buzgóság ellen szólalt fel levelében Montier asszony is: bár gyakori imádkozásra és templombeli viselkedésével példamutatásra biztatta lányát, óva intette a képmutatástól.³⁴ Szintén Isten mindenek feletti imáadására, felebarátaink szeretetére, jócselekedetek véghezvitelére, a babonás hiedelmek elutasítására és a mindennapi ájtatosságra szólít fel Bessenyei könyve, amely ugyanakkor megrovóan nyilatkozik a túlbuzgókról, a világi dolgoktól teljesen elzárkózókról.³⁵ A *Kisdedek... tárháza* a szerzőjének haladó gondolkodására utal, hogy a kereszténységen kívül más történelmi vallásokba is bevezeti tanítványait, így az ókori görög és római mitológiába, valamint a mohamedán hit alapvetésébe is.³⁶ A vallási nevelésről szóló ismertetés nem zárható le Rousseau eretneknek bélyegzett nézetei ismertetése nélkül. A francia gondolkodó 15 éves kortól kezdve tartotta érdemesnek elkezdni a hitbéli nevelést, amelynek legmegfelelőbb formáját a deista tanok népszerűsítésében látta, ezért gondolatai nem találtak követőkre.³⁷

Szintén népszerű témának számított az erkölcsi nevelés kérdése, amely elméleti szinten Locke-nál fogalmazódott meg először. Véleménye szerint az ember legfőbb értékmérője nem a tudás, hanem az erkölcsiség. Az erkölcsi nevelés legfontosabb feladata, hogy edzetté tegye a lelket.³⁸ Rousseau szerint ennek legfontosabb feladata a mások iránt érzett empátia felébresztése. A többi szerző nem a társadalomba való beilleszkedés alapfeltételeként, hanem egy bizonyos cél eléréséhez jól használható eszközként írt az erkölcsök fontosságáról. Andreas Meyer úgy ítélte, hogy a jó erkölcs a férfiúi tisztelet kivívásának alapfeltétele.³⁹ Bessenyei szintén a férfiaknak való tetszés megnyerésének alapfeltételeként tárgyalta a *virtus* kérdését.⁴⁰ A *Montier asszony-nak... című* kötetben a férj szeretete, hűség és tisztelet megtartásának elengedhetetlen feltétele a feleség erkölcsös magatartása, példamutatása.⁴¹

Több szerző is foglalkozott a tudományos ismeretek átadásának szükségességével és mikéntjével, azaz az értelmi nevelés témakörével. Locke olyannak tekintette „[...] a fiatal úriembert, mint a fehér lapot, vagy a viaszt, melyet tetszés szerint lehet alakítani és képezni [...]”⁴² Az érintetlen, mindennemű jó és rossz hatástól mentes elme a későbbiekben a tapasztalás két fajtájából meríti tudásanyagát: az érzékelésből és az új információkat feldolgozó, értelmező belső reflexióból. Az elméleti képzésen túl az angol filozófus gyakorlati ismereteket is kívánt adni neveltjének. Hasonló módszerek segítségével sajátíthatta el az ismereteket Rousseau neveltje, Emil is: tudását ő is tapasztalati úton szerzi meg különböző jelenségek megfigyelésével, kísérletek elvégzésével, gyűjtemények összeállításával, továbbá a nevelője által teremtett szituációk

megoldásával. Rousseau alaptétele szerint a gyermek jónak születik, csak a társadalom rontja meg. A vizsgált művek többsége ebben a témában Locke módszerét követi: fontosnak tartják a tapasztalatok útján szerzett ismereteket, a gyakorlati tudást, de nem utasítják el a könyvek és tanári magyarázatok szerepét az oktatásban, illetve az enciklopédikus jellegű alapismeretek megszerzését. Andreas Meyer is fontosnak tekintette a nők számára a gazdasszonyi tudnivalókat, de a földrajzi, történelmi, zenei műveltséget és a rajzkészséget is. Az ismeretszerzés elsődleges forrása a könyv, persze a megfelelően kiválasztott olvasmány.⁴³ Madame Beaumont csak nagyon érintőlegesen szól erről a témáról írásaiban: a *Kisdedek... tárházából* kiderül, hogy a lányok földrajzot, történelmet, csillagászatot, etikát és természettudományokat is tanultak. Perlaki meglátása szerint a kicsiknek közhasznú, a mindennapi életben alkalmazható dolgokat, vagyis levélírást, mezőgazdaságtant, állattenyésztési ismereteket, természetismeretet, valamint számtant, magyar történelmet és földrajzot kellene tanulniuk az iskolákban oktatott latin nyelv helyett.⁴⁴

Locke az egészségnevelés témakörében is korszakalkotó jelentőségűnek számított. Gyakorlati tanácsokkal igyekezett ellátni a szülőket gyermekük egészségének megőrzése érdekében. Szót emelt a túlzott kényeztetés ellen, hangsúlyozta az egészséges táplálkozás, a megfelelő öltözködés, a testedzés, a szabad levegőn való mozgás és a mindennapi tisztálkodás fontosságát, felhívta a figyelmet az erős alkoholos italok fogyasztásának káros hatásaira.⁴⁵ Hasonló megfontolásból, a gyermekbetegségek helyes neveléssel történő megakadályozása, a csecsemőhalandóság visszaszorítása céljából született Weszprémi István műve, amely részletesen foglalkozik az öltözködéssel, hangsúlyozva, hogy nem szabad szorosan bepólyálni a gyermeket, mert biztosítani kell számára a szabad mozgás lehetőségét. A táplálkozást illetően felhívja a figyelmet az etetés rendszerességére, a nem túlzott mennyiségű, ugyanakkor tápláló ételek mivoltának fontosságára, és gyermekük szoptatására biztatja az anyákat. Higiéniai szempontból is korát meghaladó újdonságokat tartalmaz.⁴⁶ A testi nevelés módszereiben, jelentőségének hangsúlyozásában Locke nézetei köszönnek vissza Rousseau *Emiljében* is. Csapó József orvosi könyve a gyermekeken észlelhető tünetek alapján segít azonosítani a betegségeket, s tanácsokat ad azok kezelésére vonatkozóan.

Az illemtankönyvek jelentős része foglalkozik a megfelelő viselkedés szabályaival, elsősorban a lányok szempontjából. A főúri társaság embertelen mivoltáról, az emberek képmutató viselkedéséről, a mindenáron, mások rovására való felemelkedés vágyáról panaszkodik levelében Montier asszony lánya. A tapasztalt anya mindössze azt tudja tanácsolni lányának, hogy maradjon mindig őszinte és tiszta.⁴⁷ Hasonlóan negatív véleményt közvetít az udvari élettről a szerző a *Kisdedek... tárháza* című könyvében is: az őszövetségi József és testvéreinek története kapcsán a nevelőnő azt magyarázza tanítványainak, hogy az udvari életben nem alakulnak ki

őszinte barátságok, mert mindenki azon fáradozik, hogy jobb pozícióba kerüljön.⁴⁸ Bessenyei *Anyai oktatása*, az előbbiekkal ellentétben, a társaságba való beilleszkedésre biztatja olvasóit, persze egyéniségüket, erényeiket nem sutba dobva. Az anyai tanácsok szerint bizonyos fokú állandóságot, kiszámíthatóságot kell mutatni a viselkedésben, viszont nem szabad túlzottan kiismerhetővé válni, idegeneket a magánszférába beengedni.⁴⁹ Az eladó lányok férfakkal való érintkezésének szabályaival foglalkozik a *Barátságos oktatás...* szerzője. Andreas Meyer szerint az ifjú hölgyek a megfelelő formák betartása mellett társalkodhatnak férfakkal; az első találkozások alkalmával mindenképpen távolságtartóan, tartózkodóan és szemérmesen kell viselkedniük.⁵⁰

Rousseau életvezetési tanácsadókönyvének ötödik, *Zsófia, avagy a nő* című fejezetében megfogalmazza, hogy gyengédségükkel és gondoskodásukkal a nők tartják fenn a család egységét, olyannyira, hogy az adott társadalmi rétegben a család elismertsége az asszonyok megítélésétől függ. Az anyáknak nagy felelősségük van gyermekeik jövője alakításában is: rajtuk állnak korai erkölcsök, hajlamaik, szenvedélyeik. Ezen feladatok mellett a feleség, a középkori minta szerint, továbbra is alávettette urának, engedelmességgel tartozik neki.⁵¹ Rousseau-hoz hasonlóan Madame Beaumont is hagyományokhoz ragaszkodó nézeteket vall a házastársi viszonyról. Azt hangsúlyozza, hogy bármilyen viselkedést tapasztal is a feleség a férj részéről, neki mindig hűségesnek kell maradnia, s kötelezettsége az is, hogy férje gyarlóságait a világ előtt eltitkolja.⁵² Bessenyei művében a lányának tanácsot adó anya abban látja a házastársi viszony kétes kimenetelére való esélyt, hogy az eladó lányok nem szólhatnak bele életük párjának kiválasztásába, félelemből alávetik magukat apjuk akarátának, aki az érzelmek helyett a gazdasági és társadalmi előnyöket tartja szem előtt.⁵³ Az eddig bemutatottakhoz képest merőben újszerű nézeteket vázolt fel Andreas Meyer, aki szerint egy házasság csak hasonló tulajdonságokkal bíró társsal lehet boldog. A párválasztásnál elsősorban a szív utasításait javasolja követni, a második legfontosabb tanácsadónak pedig az „okosságot” (azaz az észet) tekinti, hangsúlyozva, hogy az indulatok által befolyásolt döntések mindig elhamarkodottak, és semmiképpen sem szabad rang, vagyon vagy származás alapján választani.⁵⁴

ÖSSZEZGÉS ÉS KITEKINTÉS

Az különböző felekezetekhez tartozó könyvtártulajdonosok nem csak a velük azonos vallású szerző vagy fordító tollából származó munkákat szerezték be. Időszakunkban az új tudományok és tudáskultúrák hatásában nem elsősorban felekezeti, hanem már sokkal inkább tematikus szempontok érvényesültek.

A nevelési tanácsadók által közvetített pedagógiai nézetek recepciótörténeti vizsgálatához további fontos adalékkal szolgálhat az egyházi és világi értelmiségi könyvtárak, valamint a különböző felekezetek oktatási központjaiban fellelhető egykorú könyvállomány specifikus feltárása. A nevelés iránti érdeklődés minden bizonnyal nagymértékben függött attól, hogy mely intézményhez tartozott az adott oktatási intézmény. Korszakunkban elsősorban a reformátusok, illetve a katolikus tanítórendek közül a piaristák tanúsítottak különleges nyitottságot a század új, innovatív nevelési koncepcióinak és módszereinek befogadása, elsajátítása és gyakorlati alkalmazása iránt. További fontos kutatási irányt jelenthet a 18. század utolsó harmadában az oktatás különböző szintjein megjelenő és felhasznált tankönyvek vizsgálata, ami értékes adalékokkal szolgálhat arra nézve, hogy a nevelési tanácsadó könyvekben megjelenő pedagógiai nézetek milyen formában hasznosultak a különböző iskolai tárgyak oktatásában.

JEGYZETEK

- 1 A négy főnemesi könyvtár gyűjtési stratégiáit, állományát illetően születtek átfogó monografikus feldolgozások, így például a Ráday Gyűjtemény kapcsán ld. SEGESVÁRY 1992; KOÓS Judith, *Ráday Gedeon könyv- és műgyűjteménye a 18. században*, Aszód, 1994. Széchenyi Ferenc esetében pl. I. SOMKUTI Gabriella, *Széchenyi Ferenc nemzeti könyvgyűjteménye = Az Országos Széchenyi Könyvtár évkönyve (1970–71) [1973]*, 175–199., a Teleki Gyűjteményhez DEÉ NAGY 1997, Festetics György könyvtárához KLEMPA Károly, *A keszthelyi Festetics Könyvtár*, Keszthely, 1938.; KURUCZ György, *Könyv és főnemesi műveltség: Festetics György magánkönyvtára katonai pályára lépésének kezdetén*, Aetas (21) 2006/2–3, 93–108.
- 2 E négy bibliofil nő tékájának állományáról már születtek feldolgozások, elemzések, pl. SOMKUTI 1991.
- 3 Hazai gyűjteményekben fellelhető műveik: BASEDOW, *Methoden-Buch für Väter und Mütter der Familien und Völker*; *Kleines Buch für Eltern und Lehrer aller Stände*; *Elementarwerk. Ein Vorrath aller nöthigen Erkenntniß zum Unterrichte der Jugend, zur Belehrung der Eltern, zum Nutze eines jeden Lehrers*, *Pedagógiai Lexikon*, 1. kötet, szerk. Kiss Árpád, Budapest, 1976, 124.; CAMPE, *Theophron, vagy a tapasztalt tanácsadó a tapasztalatlan ifjúság hasznára; az Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungsweisen von einer Gesellschaft praktischer Erzieher; az Erkölti könyvetske, íratott a pallérozottabb rendbéli gyermekeknek hasznokra; az Ifjabbik Robinzon; Amerikának feltalálásáról*, Uo., 199–200.
- 4 Hazai gyűjteményekben megtalálható művei: *Les avatures de Telemaque; Dialogues des morts anciens et modernes composés pour l'éducation d'un prince*. Érdekes módon a nőnevelésről írt, *Traité de l'éducation des filles* című munkája nem szerepel az átnézett katalógusokban. Uo., 455.
- 5 Könyvének címe: *Über Pädagogik*, Königsberg, 1803., *Pedagógiai Lexikon*, 2. kötet, szerk. NAGY Sándor, Budapest, 1977, 309–311.
- 6 A hazai könyvgyűjteményekben a következő művek voltak megtalálhatóak: William DARREL, *The Gentleman and Gentlewoman Instructed in the conduct of a virtuous and happy life*, London, 1732. (Magyar változata: FALUDI 1748.) *Oxford Dictionary of National Biography*, ed. H. C. G. MATTHEW, Sir Brian HARRISON, Oxford, 2004. <http://www.oxforddnb.com/index/101007170>; SEILER Friedrich György, *Kisdedek vallása*, ford. BODOKI József, Kolozsvárott, 1775. és SEILER 1790. *Deutsches Literatur Lexikon*. Bd. 17, hg. Wilhelm KOSCH, München, 1997, 398.; GELLERT, *Discours sur la morale*, Berlin, 1766, illetve *Gellert erköltös meséi és elő beszéllései*. Magyarra fordította KÓNYI János, Pesten, 1776. *Literatur Lexikon. Autoren und Werke in deutscher Sprache*. Bd. 4, hg. Walther KILLY, München, 1989, 104.
- 7 Magyarországi könyvtárakban megtalálható művek: SALZMANN, *Heinrich Gottschalk, in seiner Familie oder unter Religionsunterricht für Kinder von 10 bis 12 Jahren; Okosdi Sebestyén, a köznép számára íratott könyv, Pedagógiai Lexikon*, 4. kötet, szerk. NAGY Sándor, Budapest, 1979, 74.; FRANCKE, *Oktatás a gyermek nevelésről az igaz isteni felelemre és kegyességre*. Uo., 501.; PESTALOZZI, *Leinhard und Gertrud. Ein Buch für das Volk, Pedagógiai Lexikon*, 3. kötet, szerk. NAGY Sándor, Budapest, 1978, 465.
- 8 Itthon megtalálható műveik: EDGEWORTH, *Education pratique* traduite de l'Anglois par Charl. PICTET. *The Dictionary of National Biography. From the Earliest Times to 1900*, vol. 6, ed. Sir Leslie STEPHEN, Sir Sidney LEE, Cambridge, 1921–22, 380.; Madame d'ÉPINAY, *Les conversations d'Émilie; Nouvelle biographie universelle*, t. 12. (Dir.) M. le DR. HOEFER, Paris, 1856, 156.
- 9 Dessewffy József fiához intézett nevelési tanácsait elemzi: VADERNA Gábor, *Nevelés és Bildung. A Dessewffy család és a gyermeknevelés a 19. század első felében*. Sic Itur ad Astra (20) 2009/60. 117–148.
- 10 1794-ben jelent meg Pesten Dianovszki János kiskundorozsmai plébános *A fiak neveléséről* című prédikációgyűjteménye, ugyanebben az évben látott napvilágot Kassán Almási Szalai János bánhorváti református lelkész *Szülék kézi-könyve avagy a gyermek nevelésre út-mutató tíz prédikációk* című műve. FEHÉR 1993, 338.; GOMBÁSI István, *A szüléknek gyermekeikhez való kötelességeikről, avagy a jó gyermek neveléséről* (1784); HERPEI János, *Teleki Polixéna temetési beszéde* (1797); KOZMA Gergely, *Nyárád Gállfalvi Susánna temetési beszéde* (1802). FEHÉR 2009, 14–24.
- 11 Például: *Asszonyi nem a 19. században*, Magyar Kurír, 1791. nov. 25. 528–538.; *Tudósítás a Montier asszony levelei c. könyv megjelenéséről magyarul*, Magyar Kurír, 1798. december 28. 326.; *A magyar asszonyi nemhez*, Magyar Hírmondó 1794. február 28. 301.; Sajtát kutatás, illetve FEHÉR 2005, 267–274 alapján.
- 12 Mindenes Gyűjtemény 1789–90. évi példányai
- 13 BEAUMONT, 1781: eredeti: 1756, fordítás: 1781; BEAUMONT, 1793: eredeti: 1756, fordítás: 1793; MEYER: eredeti: 1773, fordítás: 1783; LOCKE: eredeti: 1693, fordítás: 1769. (korábban Magyarországon még nem foglalkoztak a nevelés kérdésével, de amikor a figyelem középpontjába került a téma, rögtön elkészült a magyar nyelvű változat); ROUSSEAU: eredeti: 1762, fordítás: 1875 (valószínűleg az *Emil*... tiltott könyvnek számított a Habsburg Birodalomban deista nézetei miatt, ezért nem készült el korabeli fordítása).
- 14 SZINNYEI (2) 1893, 804.
- 15 SZINNYEI (14) 1914, 308–310.
- 16 SZINNYEI (9) 1903, 611.
- 17 SZINNYEI (14) 1914, 1149.
- 18 SZINNYEI (13) 1909, 570.
- 19 FEHÉR 1991, 129–130.
- 20 Bessenyei előszóként mindössze annyit jegyez meg, hogy alkotása nem önálló mű, hanem *Mr. Le Marquis d'Halifax Avis d'un père à sa fille* (Berlin, 1752) című művének átdolgozása.
- 21 BEAUMONT 1793, o. n.
- 22 CSAPÓ 1771, o. n.
- 23 Perlaki Dávid és Andreas Meyer műve.
- 24 Prónay II. Gábor II. József a pozsonyi iskolakerület felügyelőjévé tette meg. 1810-tól Magyarország főtanfelügyelői tisztét töltötte be. Hatalmas könyvtárat hagyott hátra. Matkovich Pál jogász 1810-től császári-királyi tanácsos, és a dunántúli kerületbeli evangélikus eklézsiák világi felügyelője. SZINNYEI (8) 1902, 821–822.
- 25 Róth Johanna 1761-ben lett Teleki József hitvese.
- 26 Párbeszéd: BEAUMONT 1781; levélforma: BEAUMONT 1793, BESSENYEI 1777.
- 27 A listán szerepelnek például Szabó Dávid, Benitzki Péter, Balassa Bálint versei, Corneille *Cidje*, Goethe és Bessenyei György tragédiái, Marmontel *Erkölti mesék*, Dorell József *Istenes jószágra és szerencsés boldog életre oktatott nemes asszonya*, Jeanne-Marie Leprince de Beaumont *Kisdedek tárháza és Montier asszony levelei* egyaránt. MEYER 1783, 72, 78, 79, 87.
- 28 Olvasóinak javasolja Locke és Wespriemi könyvét, illetve Seiler György Friedrich *Kisdedek vallása* című művét, Campe *Erkölti könyvecskéjét* és saját *Gyermekek imádságos könyvét*. Ezeken kívül művének megírásához, a témában való tájékozódáshoz használta Rousseau, Fénelon, Plutarkhosz, Basedow, Resewitz, Salzmann, stb. munkáját. PERLAKI 1791. 7.
- 29 Történelmi tárgyú munkák: *Telemakus bujdosásának története*, Heltai Gáspár históriás énekei, Zrinyi Miklós: *Adriai tengernek Sirenája*, Pető Gergely: *Magyar Krónika*. Földrajzi művek: Lázár János *Geográfiaja*, Vetsei P. István *Magyar geográfiaja*. MEYER 1783, 71, 79, 91, 113.
- 30 Hivatkozik például az antik medicina két nagy alakjára, Hippokratészre, Galenusra, vagy a hallei pietista egyetem nagyhatású orvosprofesszorára Friedrich Hoffmannra. CSAPÓ 1771, 13, 33, 38, 69.
- 31 LOCKE 1914, 166.
- 32 PERLAKI 1791, 26–34.
- 33 MEYER 1783, 66–67.
- 34 BEAUMONT 1793, 72–73.
- 35 BESSENYEI 1777, 16–21.
- 36 BEAUMONT 1781, 2. kötet 199.
- 37 ROUSSEAU 1978, 289.
- 38 LOCKE 1914, 59.
- 39 MEYER 1783, 40.
- 40 BESSENYEI 1777, 63–64.
- 41 BEAUMONT 1793, 131.
- 42 LOCKE 1914, 198.
- 43 MEYER 1783, 87–90.
- 44 PERLAKI 1791, 53–54.
- 45 LOCKE 1914, 26.
- 46 HETÉNYI 2000, 114–121.
- 47 BEAUMONT 1793, 58–63.
- 48 BEAUMONT 1781, 2. kötet 17.
- 49 BESSENYEI 1777, 51–56.
- 50 MEYER 1783, 17–25.
- 51 ROUSSEAU 1978, 338.
- 52 BEAUMONT 1793, 135. és 123.
- 53 BESSENYEI 1777, 28–35.
- 54 MEYER 1783, 96–118.

*Anna Kalmár***ARISTOCRATIC LIBRARIES AND PEDAGOGICAL READINGS
IN HUNGARY (1760–1815)**ON THE CULTURAL HISTORY OF HUNGARIAN-LANGUAGE HANDBOOKS
ON EDUCATION AND CONDUCT

In this essay I examine a peculiar segment of the reception of manuals the purpose of which was to provide advice on education, rearing, conduct and etiquette in Hungary. I survey the most popular educational readings from the period between 1760 and 1815 by examining eight aristocratic or nobiliary library catalogues (published or in the form of a hand-written manuscript) that can be regarded as representative with respect to the strategy according to which the collection was assembled, as well as with respect to the personas and the motivations of the collectors themselves. In the course of this analysis I examine the question from two perspectives: that of the history of books and that of the history of libraries. Given the subject, I considered it important to examine libraries belonging both to men and women. Of the eight libraries that I have surveyed, that of Gedeon Ráday, Sámuel Teleki, Ferenc Széchenyi and György Festetics are based on the dominant conception of the purposeful assembly of a library collection at the time. The other four library catalogues, those of Kata Bethlen, Zsuzsanna Bethlen, Krisztina Újfalvy, and Erzsébet Zichy (née Berényi), which were also based on this conception, record the book collecting customs and interests of bibliophile women of the nobility.

There is abundant international – primarily German and French – scholarship on the pedagogical discourses and writings that emerged in the 18th century across Europe, and also on the educational institutes that adhered to various guiding principles and the people behind these initiatives. The literature of the time on conduct and etiquette is discussed in studies concerning the history of pedagogy and women in Hungary, but these inquiries do not necessarily give adequate emphasis to aspects of book and reception history. To this day no attempt has been made to examine printed pedagogical literature from the perspective of the history of libraries.

From a pragmatic point of view, I examine the determining aspects of Hungarian-language works on pedagogy that were published in printed form from the perspective of reception history: structural, content and formal elements based on which the objectives of the translators, authors and translator-authors can be reconstructed, as well as the demands and expectations of the reading public that was addressed by these works.

„AZ ASSZONY CSEENDBEN TANULJON, TELJES ALÁZATOSSÁGGAL.”¹

SZŰZ MÁRIA ÉS SZENT ANNA
MŰVELTSÉGÉNEK MEGJELENÍTÉSE
A KÉPZŐMŰVÉSZETBEN

Boncz Hajnalka

Az olvasás kultúrtörténetével foglalkozó szakirodalom főként a 18–19. század gazdasági és társadalmi váltoásaival magyarázza, hogy a nők körében egyre szélesebb körben terjed el az olvasás és művelődés iránti igény.² Számos irodalmi és képzőművészeti utalással találkozhatunk, melyek bizonyítékaul szolgálnak a nők iskolázottságának, az olvasás iránti megnövekedett igényüknek. A nők olvasáshoz való hozzáállása, a világi témák szabadabb elérése egy új nőideál megszületését jelenti, az olvasásban kedvtelést, független szórakozást találó nő képét vetíti elénk. Bővül a képzőművészeti ábrázolásokon megjelenő olvasó nő típusa is. Ha François Boucher *Madame Pompadour*³ ábrázoló festményein, vagy Jean-Étienne Liotard *Madame Adelaide*⁴ portréján a hölgy kezében tartott könyvet szemléljük, az ábrázolt személy attribútumának is tekinthetjük, a kor modern nőideáljának tartozékaként. A nő mint önálló gondolkodó, olykor álmodozó lény Georg Weikert⁵ festményén is visszaköszön, melyen Károlyi Józsefnét a kertben örökítette meg, kezében könyvvel. A festmények a 18–19. század új női olvasóit reprezentálják, akiket Stefan Bollmann⁶ olvasási szokásaik alapján öntudatos nőknek aposztrofált.

A függetlenül gondolkodó nő képe idegen a keresztény felfogástól. Aquinói Szent Tamás filozófiai rendszere a nőkről évszázadokig érvényben volt: „Az asszonyi állapot arra rendeltetett öröktől fogva, hogy a férfiú uralkodjék felette, maga feje után nem bírván cselekedni.”⁷

A nők megítélése, taníttatásuk kérdése az évszázadok során keveset változott.⁸ Filozófusok és gondolkodók a nő képességeiről és tanuláshoz való jogáról elmélkedve finomítottak ugyan a Szent Tamás által lefestett képen, de radikális változás nem következett be megítélésükben.

Christine de Pizan, humanista gondolkodónő a nők képességeit megegyezőnek tartotta ugyan a férfiakéval, elvben vallotta, hogy taníttatásuk révén képesek lennének elsajátítani a kor ismeretanyagát, azonban nem volt lehetősége küzdeni a társadalmi korlátok ellen, a nők jogainak kiterjesztéséért. Tananyagként a mindenki számára elérhető vallásos tárgyú olvasmányokat javasolta.⁹

A kora középkortól kezdve a társadalom általános felfogása a nőkről a képzőművészeti alkotásokon is visszatükröződik. A bibliai történetek a keresztény embernek az életben való eligazodáshoz szolgáltatnak példát, a szentek képében, cselekedeteikben útmutatást találhatnak. Ezek a példaképek a 18–19. század elején sem kopnak ki a képzőművészeti ábrázolásokról, csupán átalakulnak, már nem bibliai szentek képében látjuk megtestesülni a kívánt nőideálokat, hanem a társadalom széles rétegeinek ábrázolásában, nemes hölgyek, fiatal lányok portréin.

Friedrich Amerling, a 19. század elejének kedvelt osztrák portréfestője gyakran festett nemes és polgárasszonyokat, lányokat. Arcképei között több olyat is találunk, amelyeken a nőket az olvasás pillanatában ábrázolta. Az 1838-as *Morgenländerin*¹⁰ című képen egy, a magányos olvasás közben megörökített keleties öltözetű hölgyet festett le. A nő mintha a festő kérésére egy pillanatra éppen feltekintene olvasmányából, arcán a virtuóz megvilágításnak köszönhetően titokzatosság,

emelkedettség látszik. Amerling oeuvre-jében több hasonlóan átszellemült arcú olvasó női portré is akad, Luise Käs-t, egyik kedvelt modelljét a templomból jövet ábrázolta.¹¹ Arcát virágdísz keretezi, ünneplő ruhában, fehér kesztyűben, kezében kapcsos imakönyvet tartva egy női szentre emlékeztet. Sógornőjét, Josefine von Kaltenthalert is megfestette 1840-ben,¹² Luise-hoz hasonló átszellemült arckifejezéssel, kezében nyitott könyvvel. A női olvasást ábrázoló festményei közül kiemelkedik a budapesti Szépművészeti Múzeumban őrzött *Olvasó nő*¹³ című képe, amelyen egy fekete fátylat viselő fiatal lány mélyed bele feltehetően szakrális olvasmányába.

1. kép Friedrich von AMERLING: *Olvasó nő*, olaj, vászon, 1834, SZM

A finom, fekete csipkefátyol, a fehér ruha és az ártatlan, fiatal arc egy makulátlan nőképet idéz fel bennünk. (1. kép)

Amerling zsánerképein egy régi-új nőideál férkőzik be a bécsi akadémiai tárlatokra, a keresztény kultúrkör leginkább tisztelt női alakjáié, Szűz Máriáé, akinek példakép értékét Aquinói Szent Tamás sem vitatta.

*

A keresztény ikonográfia legnépszerűbb, és leginkább ismert témái Máriához és Jézus születéséhez kapcsolódnak. Értelmezésükhöz főként az evangéliumok, a protoevangéliumok és más, korai bibliamagyarázatok nyújtanak segítséget. Az *Újszövetség* és a keresztény nők által leginkább tisztelt példakép vitathatatlanul Szűz Mária, így a Szent Szűz képzőművészeti ábrázolásának minden korban nagy jelentősége volt. Éva, a *Biblia* buja, bűnre csábító asszonya¹⁴ bűneit Mária törli el, aki világra hozza a megváltót. Mária kultusza a kora középkortól kezdve egyre elterjedtebbé és sokrétűbbé válik. Szent Iraneus a 3. században a következőket írja: „Éva engedelmességének csomóját kibontotta Mária engedelmessége; s amit a szűz Éva megkötött hitelenségével, azt Szűz Mária föloldotta a hitével.”¹⁵ Máriát mint új Évát azonosítja, új női példakép megszületését hangoztatja. Szent Jeromos szerint „Éva által jött a halál, Mária által az élet.”¹⁶ Szent Jeromos egyike azon korai elmélkedőknek, akik foglalkoztak a nőnevelés kérdésével.¹⁷ Azt vallotta, hogy a női erények kialakításánál a példakép Szűz Mária legyen, a leány olvassa a *Bibliát* és más szent iratokat.

A női nevelés gyakorlatának tehát már a 4–5. századtól kezdve javasolt része volt a vallásos szövegek, a *Biblia* ismerete a keresztény erkölcsi normák betartásának és a vallás tanításai szerinti életvitelnek fontos része volt. A *Szentírás* latin nyelvű szövegének olvasása sok évszázadon át azonban csak a klérus kiváltsága volt, hiszen a középkor átlagembere nem rendelkezett elég tudással és a tanulás lehetőségével. Az Isteni tanításokhoz csupán az istentiszteletek alkalmával és a 13. századtól megjelenő ún. *Biblia pauperum*¹⁸ (szegények Bibliája) illusztrációi segítségével kerülhettek közelebb. E fametszetes kiadványok átmenetet képeztek a gazdagon, kézzel festett kódexek és a későbbi illusztrált, nyomtatásban megjelent könyvek között. A metszeteken az *Újszövetség* egyes történeteit az *Ószövetség* hasonló értelmű cselekményeivel magyarázták. Ezen kiadványok jóval olcsóbban hozzáférhetőek voltak a jámbor emberek számára, így otthonaikban is fellapozhatták és elmélyülhettek Jézus életében.

A négy bibliai evangélium tartalmazta Jézus születésének körülményeit. Az angyali üdvözlés vagy Annunziata, a szeplőtelen fogantatás hírül adása, az Angyal és Mária találkozása a keresztény ikonográfia legelterjedtebb jelenete, s Mária mint női példakép ábrázolásának

2. kép *Biblia pauperum* (Blockbuch), 1463–1470 k.,
Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, 2. lap

3. kép *Biblia pauperum* (Blockbuch), 1463–1470 k.,
Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, 35. lap

egyik fontos típusa. Az evangéliumok közül Lukácsban olvashatunk e jelenetről, a középkor és a reneszánsz képzőművészetében oly gyakran ábrázolt esemény körülményeire, a helyszínre és a jelenés konkrét pillanatára azonban az evangélista nem tér ki. A részletes leírást egy apokrifben, Jakab protoevangéliumában olvashatjuk, amelyben szó esik Mária életéről és szüleinek, Szent Annának és Joachimnak bemutatásáról is. Jakab leírásából megtudjuk, hogy Máriát épp vízfordás közben szólítja az úr angyala először, majd a házban trónszékén ülve fonás közben.¹⁹ E leírás már meghatározza Mária tevékenységét a jelenés idején, elhelyezi térben a történetet. Egy, a 15. századból származó *Biblia pauperum*-ban látható ábrázolás szerint Máriát éppen könyvolvasás közben látogatja meg az angyal. (2-3. kép) Bár Jakab szövegében sem találunk olvasói tevékenységre utaló sorokat, arról, hogy Mária tudott olvasni és a szent szövegek tanulmányozására is lehetősége volt, megemlékezett. Mikor Mária betöltötte harmadik életévét, szülei a templomba adták őt.²⁰ „Mária olyan volt a templomban, mint egy örvendő

gerlice, táplálékát az angyalok kezéből kapta.”²¹ Egészen 12 éves koráig nevelték a templom falai között, ahol szellemi táplálékkal is élt, vagyis megtanult olvasni. A középkorban nagy népszerűségnek örvendő, 13–14. században keletkezett, Krisztus életét összefoglaló mű, az *Elmélkedések Krisztus életéről* (*Meditationes Vitae Christi*) szerzője ismerte és felhasználta Jakab előevangéliumát. A szerző, a *Biblia pauperum*-okon is követett gyakorlat szerint az Angyal kinyilatkoztatását egy ótestamentumi jövendöléssel támasztotta alá. A jelenetet nem a Jakab által leírt formában közölte, mivel az ismeretlen ferences szerzetes leírásában az angyal Máriát olvasás közben látogatta meg, amint éppen Izajás prófétának a Messiás eljövételéről szóló jövendölését tanulmányozta.

Már a 11. századból találunk példát az angyali üdvözet-jelenet olyan ábrázolására, amelyen Mária a fonás helyett könyvolvasással foglalkozik. A középkorban e jelentést az Ótestamentumi Salamon bölcsességének megtestesüléseként értelmezték.²² A kora középkortól kezdve számos képzőművészeti példát találunk az angyali üdvözet-jeleneteken a könyv felbukkanására, s ezen keresztül az Új- és Ótestamentum összekapcsolódására. Pietro Cavallini Mária-ciklusának egyik mozaikképén a római Santa Maria in Trastevere-ben a Szűz egy architektonikus trónuson foglal helyet, kezében csukott könyvet tartva. A *Meditationes* leírását követte Giotto di Bondone is a padovai Aréna kápolna *Angyali üdvözet*-jelenetén, amelyen nem csak az angyal, hanem Mária is térdel, az angyaltól elválasztva, külön térben, mellette feltűnik az egyelőre még csukott állapotban ábrázolt könyv. A firenzei Santa Maria Novella templom Domenico Ghirlandaio freskóján ugyanez a téma Mária házában játszódik, a tér meghittebb és realisztikusabb, mint a Giotto által megfestett jeleneten. Simone Martininál²³ pedig már egy rendkívül intim jelenet tanúi lehetünk, Mária az Angyal érkezésekor ujját a könyv lapjai közé teszi, ezzel érzékeltetve, hogy az olvasást folytatni fogja. (4. kép) Míg a korábbi kompozíciók csak utalásszerűen érzékeltették Mária olvasó tevékenységét, ez esetben az olvasás megszakítását ábrázolta a festő. Már nem egy absztrakt architektonikus tér, hanem egy meghitt szoba a jelenet színhelye.

A bemutatott ikonográfiai példák mutatják, hogy már a 13. századtól kezdve jelen volt a társadalomban a Szent Jeromos által kívánatosnak tartott női példakép igénye. A művelt szó alatt a *Szentírást* ismerő, olvasni, akár írni tudó, istenfélő asszonyt kell értenünk, aki engedelmes és

4. kép Simone MARTINI: *Angyali üdvözet*,
tempera, 1333, Galleria degli Uffizi, Firenze

alázatos, de mindemellett el tud sajátítani olyan képességeket is, amelyek nemcsak a ház körüli munkára és a gyermeknevelésre korlátozódtak. Manguel²⁴ fogalmazta meg az olvasás történetét feldolgozó könyvében, hogy a 13–14. század fordulóján nagy bátorságra vallott Máriát intellektuális jelképpel ábrázolni. A fentebb megfogalmazott hipotézis, miszerint igény mutatkozott egy intellektuálisabb, az olvasmányokon elgondolkozó női példakép megformálására, nem tekinthető általános érvényűnek. Szent Bernardin korabeli nézetei szerint a kíváncsiság bűn, sőt a nőknél az eredendő bűn okozója, s az olvasást is a kíváncsiságból fakadó tevékenységként értelmezte. Vele ellentétben Pierre Abélard a *Sic et non* című művében tanait a módszeres kételkedés elvéből eredeztette, amelyet nem csupán a férfiak, hanem a nők gondolkodására is érvényesnek tartott.

A németalföldi Robert Campin 15. századi kompozíciója²⁵ is a fentebb említett itáliai alkotásokhoz hasonlóan az *Elmélkedések* leírása alapján épült fel, Mária azonban itt már meg sem szakítja az olvasást. Az asztalon még egy könyvet és egy papírtekercset is elhelyezett a festő, amely nemcsak az olvasás, de az íráskészséget is sejtetni engedte. A szoba, amelyben Mária nyugodtan olvasgat, a kornak megfelelő polgári berendezési tárgyakkal díszített. Az angyal, mint egy kedves látogató áll a gazdagon berendezett szobában, ahol minden tárgy szimbolikus jelentéssel bír; a mosdófülke Mária tisztaságára, a liliom a szüzességére, az oroszlános trónus, vagy pad, illetve a könyvek jelenléte Salamonra és bölcsességére, és annak Máriában való megtestesülésére utal. Ezzel a szimbolikával egy újfajta ábrázolási típus jelenik meg a németalföldi festészetben, amelynek gyakori témája az olvasó nő. Az ún. *Merode oltár* például Szűz Máriát szobája meghitt magányában olvasó nőként mutatja be. David M. Robb tanulmányában²⁶ az angyali üdvözlés ábrázolásait itáliai és németalföldi példák alapján ismertette, említést téve azokról a kompozíciókról is, melyek könyvvel a kezében vagy olvasó pult előtt ábrázolták Máriát. Nem bocsátkozott ugyanakkor részletesebb magyarázatokba a jelenség kapcsán, csupán tényként állapította meg az ikonográfiai típus kialakulását, nem vont le szociológiai vagy társadalomtörténeti konklúziókat. Ann van Dijk 1999-es tanulmánya Simone Martini *Angyali üdvözlésének* elemzésével kezdi el a korai bizánci és középkori Annunziata-ábrázolások ikonográfiájában bekövetkező változások bemutatását. A Mária-kultusz eredetét vizsgálva említést tett az *Ave Maria* imádság keletkezéstörténetéről, a könyv szerepét azonban ő sem tárgyalja. Klaus Schreiner több tanulmányt jelentetett meg az angyali üdvözlés ikonográfiájáról, az olvasó Mária alakját számos nézőpontból vizsgálta.²⁷ A középkori exegézisek alapján Mária alakja maga volt az Ige, a Könyv, amelynek teológiai magyarázatát magából a *Szentírásból* eredeztették. Az egyszerű, írástudatlan néző számára azonban, aki az angyali üdvözlés Máriáját szemlélte a középkor idején, egy olvasni szerető, tudományos képzettséggel rendelkező nőt jelentett. Leszögezte, hogy jelentős eltérés

tapasztalható az evangéliumokban bemutatott Mária és a képzőművészeti ábrázolások Mária-képe között, s úgy vélte, hogy ennek a különbségnek magyarázata a művelt női ideál iránti igény. Klaus Schreiner szinte az egyetlen kutató, aki önálló tanulmány(oka)t szentelt e problémakörnek.²⁸ (5. kép)

*

A török pusztítás miatt a 14–15. századi magyar festészet emlékei – a katolikus templomok falfreskói és táblaképei – csak szórányosan maradtak fenn, így a magyarországi ikonográfiai kutatás nem foglalkozott hangsúlyosan a középkori és reneszánsz angyali üdvözlés-ábrázolásokkal. A falfreskók és táblaképek e korból a Felvidék és Erdély templomaiban tanulmányozhatóak leginkább.

A legkorábbi magyarországi angyali üdvözlés-ábrázolás, amelyen Mária kezében könyvet fedezhetünk fel, a somorjai (Šamorín) plébániatemplom szentélyének freskóin látható. A Mária életét bemutató ciklus magas minőségű, szokatlanul jó állapotban ránk maradt emlék. Mária a jeleneten a bizánci ikonográfiai hagyománynak megfelelően trónuson ülve fogadja az angyalt, az előtte látható, nyitott könyv szinte lebeg, ahogyan a két alak körül tekergőző mondatszalg is. A mai Magyarország területén, a veleméri Szentháromság templom falait a radkersburgi Aquila János díszítette. Az általa megfestett angyali üdvözlés Máriája egy nyitott könyv előtt térdel. Wehli Tünde Johannes Aquila festészeti programjait vizsgálva²⁹ megállapította, hogy freskóin nincsenek jelen a szokásos teológiai-dogmatikai programok. A 14. század végén készült ábrázoláson a somorjai jelenethez képest realiztikusabb megformálással találkozunk. Mária előtt a nyitott könyv már nem légiesen lebeg, arcának vonásai arról tanúskodnak, hogy elmélyült a szent olvasmányban.

A 14. század végén készült falképen, a gecelfalvi templom diadalívén lévő angyali üdvözlésen Mária egyszerű, támlás fapadon ül, előtte olvasópulton a nyitott *Biblia* hever, s szokatlan módon kezében íróvesszőt tart.³⁰ Akárcsak Robert Campin, a gecelfalvi templomot festő mester is Mária műveltségének fokát az olvasáskészségen túl az íráskészségre is kiterjesztette.

A 15. századi festett szárnyasoltárokon gyakori téma Mária életének bemutatása, legszebb magyarországi példái szintén a Felvidék és Erdély területéről maradtak ránk. Az angyali üdvözlés jelenete szinte minden esetben a protoevangélium leírása alapján került megfestésre. A kisszebeni

5. kép Délnémet (sváb?) festő: *Angyali üdvözlés*, tempera, 1500 k., Pannonhalmi Főapátság

plébániatemplom *Angyali üdvözlés*-oltárának szekrényén³¹ a középső fülkében a kezében könyvet tartó Mária és az angyal szobra fő helyre került. A csikmenasági plébániatemplom Szűz Mária-oltárán³² látható angyali üdvözlés Máriaja azonosíthatatlan térben magányosan imádkozik, előtte nyitott könyv fekszik. Az előtérben elhelyezett növény és a festett képet keretező faragott növényi motívumok óhatatlanul is egy kertbe helyezik a jelenetet.

Az angyali üdvözlés Máriaja az olvasó nő prototípusa, amelynek magyarázata akár teológiai, akár szociológiai okokra vezethető vissza, nélkülözhetetlen előzménye a későbbi ábrázolásoknak.

*

Az újszövetségi történetek közül az olvasás és a műveltség kérdése Szent Anna és Mária kapcsolatában is felmerül. Szent Anna életéről a *Bibliában* nem olvashatunk, történetéről szintén a 2. századi Jakab protoevangéliuma tudósít. Anna és férje, Joachim már húsz éve éltek együtt, de házasságuk terméketlen volt. Ekkor Isten angyala hírül adta nekik, hogy gyermekük fog születni, aki fogantatásától kezdve telve lesz a Szentlélekkel.³³ Anna tisztelete a keleti keresztények körében már az 5–6. században kezdett kibontakozni, ugyanis ebben az időben bazilikát emeltek a Bethesda-tó közelében Mária vélt szülőházának helyén. A nyugati egyházban a 15. századtól IV. Sixtus pápa szorgalmazta a szeplőtelen fogantatás ünneplését és az Anna-tisztelet bevezetését. A Szent Anna-kultusz kibontakozása a *humanitas Christi* eszmevilágával függ össze.³⁴ A keresztes hadjáratok sűrűsödésével, a Szent Föld és Jézus életének helyszíneivel való közvetlen találkozás indította el Krisztus emberi mivoltának, rokonsági kapcsolatainak feltárását és rokonainak tiszteletét.³⁵ Szent Anna ábrázolásának ikonográfiai típusai közé tartozik a 14. századtól kezdve egyre népszerűbbé váló „Szent Anna olvasni tanítja Máriát”-jelenet. Jakab proto- és Máté pseudoevangéliumából értesülhetünk taníttatásáról, mely szerint 3 éves korában szülei az egykor Salamon által emelt templomba adták őt, aki vallásos buzgalommal hamar kiemelkedett a többi szűz közül.³⁶ Arra azonban nem utalnak e szövegek, hogy Anna olvasni tanította volna Máriát. Az első, Mária tanítását ábrázoló jelenetek még iskolai keretek között játszódnak.³⁷ A *Szentírás* és az apokrif iratok sem részletezik a két szent nő képzettségét, így Pamela Sheingorn jogosan következtet arra, hogy a „Szent Anna olvasni tanítja Máriát”-ábrázolások magyarázata a korszak szociológiai tendenciáival lehetnek összefüggésben, vagyis a 14. század elejének művelt emberképe köszön vissza Anna és Mária kapcsolatában. Christine de Pizan véleménye szerint, ha a leányoknak is megtanítanák mindazt, amit a fiúgyermekeknek, legalább olyan jól vagy még jobban megértenék a művészeteket és a tudományt. Nem áll ki azonban ezen elv érvényesítésért, s megjegyzi, hogy a leánygyermek bölcs anyjától képes mindent megtanulni és az ismereteket megszerezni.³⁸

6. kép Josef WINTERHALDER: *Szent Anna Máriát oktatja*, olaj, vászon, 1766., Hradiště sv. Hypolita, (Szent Hippolit prépostsági templom) mellékoltár

7. kép *Szent Anna oktatja Máriát*, pergamen, rézmetszet, 18. század eleje. (SZILÁRDFY 1995, 291. tétel)

A 15. századból számos jelenet maradt ránk, amelyen Szent Anna, Mária társaságában könyvvel jelenik meg. A könyv, vagyis a *Biblia* megjelenítése a kompozícióban azonban nem minden esetben kapcsolódik a tanítási gyakorlathoz. Teológiai értelemben Jézus műveltségének bizonyítéka Anna olvasási készsége, ezáltal egyre inkább beleolvad a krisztológia ábrázolási körébe.³⁹ Az 1510 utánra datált Tilman Riemenschneider *Szent Anna harmadmagával*-szoborcsoporton⁴⁰ Jézus és Mária Szent Anna karján ülő gyermekeként kerültek megformálásra. A barokk idején gyakori témává válik a képtípus, amelyen Anna már nem csupán Krisztus előéletének része, hanem a „bölcs anya” prototípusa, aki leányát maga oktatja. Luther Márton is hangsúlyozza tanításaiban, hogy a keresztény szellemű nevelés és oktatás a családi közegben gyökerezik, s legfontosabb közvetítője az anya, akinek megfelelő oktatásban kell részesülnie ahhoz, hogy a protestáns közösség számára példamutató híveket neveljen. Az ellenreformáció eszközeként

a barokk műalkotások a saját ikonográfiai rendszerükkel ugyanezt az üzenetet próbálták közvetíteni, amellet, hogy egyre szaporodtak a korban az apácarendi és más katolikus leánynevelő intézmények. Peter Paul Rubens,⁴¹ Georges de La Tour⁴² és számos közép-európai festő oeuvre-jében megtaláljuk az idős nőként megjelenített Szent Annát, amint könyvből oktatja a fiatal lányként ábrázolt Máriát. Joseph Winterhalder oltárképének⁴³ két alakja egy unokára és a neki mesélő nagyanyára emlékeztet. A szakrális jelleg eltűnik az ábrázolásról, helyette a néző egy meghitt családi jelenet szemtanúja lehet. (6-7. kép)

Az otthon meghittségében, az anya felügyelete alatt zajló tanulás, tanítás mellett a 18. századra a polgár és nemes kisasszonyok intézményesített nevelésének igénye is elterjed. A különböző leányneveléssel foglalkozó intézmények oktatási rendszerének bemutatására itt nincs lehetőség, azonban említést érdemel egy sajtósági festménygyűjtemény, amelynek legtöbb darabját ma a Pozsony melletti vöröskői vár múzeumában őrzik. A Pozsonyban működő Notre Dame-nővérek leánynevelő intézetének tanulóiról készített portrékat, melyeket az intézmény számára emlékül szántak, a művészettörténeti kutatás a „kékrűhás hölgyek” arcképei néven tartja számon.⁴⁴ A jellegzetes kék „egyenruhában” ábrázolt nők különböző tantárgyak attribútumaival kerültek megfestésre. A széleskörűen művelt fiatal lányok számára előírt ismeretek, mint a szépírás, a földrajz, a festés vagy a zene jelképeinek az ábrázolása tulajdonképpen – modern szóhasználatlal élve – az intézmény marketingfogásaként is értelmezhető. Az intézményesített nőnevelés elterjedésével a vallásos életre való felkészítés mellett egyéb készségek elsajátítására adtak lehetőséget a növendékeknek, akik ezáltal később, anyai szerepükben gyermekeik számára szélesebb műveltség átadására voltak képesek.

A 18. század végén a legnagyobb hatást Johann Heinrich Pestalozzi *Lénárd és Gertrúd* című regényének főhősnője gyakorolta a közvéleményre. Az édesanya ideáltípusa a regényben felmagasztalt Gertrúdban körvonalazódott. A családi kör, a szalon, ahol az anya gyermekeit oktatja, szakrális térré emelkedik a regényben.⁴⁵ A Pestalozzi által lefestett ideális anya Friedrich Amerling egy 1833-ban készült festményén is felfedezhető, Henriette Freiin von Pereira-Arnsteinnek és lányának, Florának a portréján.⁴⁶ Henriette Arnstein édesanyja, Franziska von Arnstein a 18. század egyik legjelentősebb szalonját tartotta fenn, amely találkozóhely volt a korabeli bécsi értelmiségnek. Henriette tehát már gyermekként nagy műveltségre tett szert, melyet lányától, Florától is megkövetelt. A portrén éppen a szalonban ülnek, könyvekbe temetkezve. Henriette elgondolkozva tekint a szoba egy távolabbi pontjára, míg lánya kérdő tekintettel fordul művelt anyja felé. Amerling festményeinek női modelljei egy művelt szalon két házigazdájá, azonban előképük az olvasmányaiiba merülő Szűz Mária és a leányát oktató, nevelő Szent Annában keresendő.

JEGYZETEK

- 1 TIMÓTEUS 2:11–12.
- 2 CAVALLO – CHARTIER 2000; POGÁNY 2008; Frédéric BARBIER – Catherine BERTHO LAVENIR, *A média története Diderot-tól az internetig*, Budapest, 2004; Frédéric BARBIER, *A modern Európa születése. Gutenberg Európája*, Budapest, 2010.
- 3 François BOUCHER, *Madame Pompadour portréja*, 1750–1758, olaj, vászon, Scottish National Gallery, ltsz. NG 429.; François BOUCHER, *Madame Pompadour portréja*, 1756, olaj, vászon, München, Alte Pinakothek, ltsz. HUW 18.
- 4 Jean-Étienne LIOTARD, *Madame Adelaide portréja*, 1753, olaj, vászon, Galleria degli Uffizi, Firenze.
- 5 Georg WEIKERT, *Károlyi Józsefné Waldstein-Wartenberg Erzsébet portréja*, 1789, olaj, vászon, MNM TKCS, ltsz. 2124.
- 6 BOLLMANN 2008, 60–66.
- 7 Idézi Jean DELUMEAU, *La peur en Occident XIV–XVIII. s.*, Paris, 1978, 408.
- 8 L. a témában: PUKÁNSZKY 2006.
- 9 L. SHAHAR 2004.
- 10 Friedrich von AMERLING, *Morgenländerin*, 1838, olaj, vászon, Cleveland Museum of Art, ltsz. CMA 1991.163.
- 11 Friedrich von AMERLING, *Luise Käs a templomból jövet*, 1838, lappang. Közölve: Friedrich von Amerling (1803–1887). *Eine Ausstellung der Österreichische Galerie Belvedere Wien*, hrsg. Sabine GRABNER, Wien, 2003, 29. (20. Bild)
- 12 Friedrich von AMERLING, *Josefine von Kaltenthaler*, 1840, olaj, vászon, Historische Museum der Stadt Wien, ltsz. 43.802.
- 13 Friedrich von AMERLING, *Olvasó nő*, 1834, olaj, vászon, Szépművészeti Múzeum, ltsz. 59.B.
- 14 Boucher képén Madame Pompadour képviseli leg-hívebben a bibliai Éva archetipusát.
- 15 SZENT IRENAEUS, *Adversus Haereses* III, 22,4
- 16 SZENT JEROMOS, *Epistola*, 22,21
- 17 PUKÁNSZKY 2006, 18, 20.
- 18 Az 1930-ban Hoffmann Edit által ismerttetett, az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött *Biblia pauperum* (*Blockbuch*) metszeteinek készítője feltehetően a XV. század közepén élt németalföldi metsző volt. HOFFMANN Edit, *Az esztergomi Biblia pauperum*, Magyar Művészet (6) 1930, 248–252. Bővebben: SOLTÉSZ 1966.
- 19 A Mária életéről szóló fejezeteket lásd: VANYÓ 1980, 328–346.
- 20 E jelenetet örökíti meg Taddeo Gaddi a firenzei Santa Croce templom Barocelli-kápolnájának egyik freskóján, 1328 után.
- 21 VANYÓ, 1980, 333.
- 22 Engelbert KIRSCHBAUM, *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, Freiburg im Breisgau, 1972, 4. kötet, 424–432.
- 23 Simone MARTINI, *Angyali üdvözlés*, 1333, olaj, fa, Galleria degli Uffizi, Firenze.
- 24 MANGUEL 2001, 224.
- 25 Robert CAMPIN, *Mérove-triptichon*, 1422 körül, Metropolitan Museum of Art, New York.
- 26 David M. ROBB, *The Iconography of the Annunciation in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, The Art Bulletin Vol. 18, No. 4 (Dec., 1936), 480–526.
- 27 Klaus SCHREINER, *Marienevrebung, Lesekultur, Schriflichkeit. Bildungs und frömmigkeitgeschichtliche Studien zur Auslegung und Darstellung von Maria Verkündigung*, Frühmittelalterliche Studien XXIV 1990, 314–369.
- 28 Klaus SCHREINER, *Maria. Jungfrau, Mutter, Herrscherin*, München, 1994; Uő., *Maria. Leben, Legenden, Symbole*, München, 2003; SCHREINER 2009, 113–142.
- 29 WEHLI Tünde, *Ikonográfiai megjegyzések Johannes Aquila műveiből = Johannes Aquila és a 14. századi falfestészet. Tanulmányok és dokumentumok a budapesti Országos Műemléki Felügyelőség gyűjteményéből*, Budapest, 1989, 119–120.
- 30 PROKOPP Mária, *Gömöri falképek a XIV. században*, Művészettörténet Értesítő (18) 1969, 136–138. L. még Milan TOGNER, *Stredoveká nástenná mal'ba v Gemeri*, Bratislava, 1989.; PROKOPP Mária, *Középkori freskók Gömörben*, [Somorja], 2002.
- 31 *A kisszebeni plébániatemplom Angyali üdvözlés-oltárának szekerénye*, 1515–1520, faszobor, MNG, ltsz. 52.576.1.4–8,15–18.
- 32 *Szűz Mária-oltár*, a csíkménasági plébániatemplom főoltára, 1523 (?), fa, MNG, ltsz. 53.540.1–7,10–13.
- 33 VANYÓ 1980.
- 34 BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium. 2. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából*. Július 1. – november 30. Szent Anna napja. <http://mek.oszk.hu/04600/04657/>
- 35 Egy új ikonográfiai típus elterjedése a 15–16. század folyamán, az ún. Nagy Szent Család Krisztus földi halandó mivoltának hangsúlyozása. Bővebben: Sz. LAJTA Edit, *A Nagy Szent Család ikonográfiája. A késő-középkori művészet elvilágiasodásának tipikus példája*, Művészettörténeti Értesítő, 3 (1954), 34–48.
- 36 VANYÓ 1980.
- 37 Itt említjük meg a chartres-i székesegyház Mária tanítását ábrázoló üvegablakát.

- 38 Christine de Pizant idézi PUKÁNSZKY 2006, 21–23; SHEINGORN 1993, 69.
- 39 SHEINGORN 1993; Kathleen ASHLE – Pamela SHEINGORN, *Interpreting Cultural Symbols. St. Anne in Late Medieval Society*, Athens, 1990, 1–68.
- 40 Tilman RIEMENSCHNEIDER, *Szent Anna harmadmagával*, 1510 után, Mainfränkische Museum, Würzburg.
- 41 Peter Paul RUBENS, *Mária oktatása*, 1625–1626, olaj, vászon, Musées Royaux des Beaux-Arts, Brüsszel.
- 42 Georges de LA TOUR, *A Szűz oktatása*, 1650, olaj, vászon, The Frick Collection, New York, ltsz. 1948.1.155.
- 43 Josef WINTERHALDER, *Szent Anna Máriát oktatja*, 1766, olaj, vászon, Hradiště sv. Hypolita, Szent Hippolit prépostsági templom, mellékoltár.
- 44 Ingrid VÁVROVÁ-ŠTIBRANÁ, *A pozsonyi Notre Dame-zárda nemesi növendékeinek portréi a 18. század harmadik negyedéből*, Művészettörténeti Értesítő (51) 2002/1–2, 51–68.
- 45 PUKÁNSZKY 2006, 71–72.
- 46 Friedrich von AMERLING, *Henriette Freiin von Pereira Arnsteinnek és lányának Florának portréja*, 1833, olaj, vászon, Österreichische Galerie Belvedere, Bécs, ltsz. 2593.

Hajnalka Boncz

“A WOMAN SHOULD LEARN IN QUIETNESS AND FULL SUBMISSION.”

DEPICTIONS OF THE ERUDITION OF THE VIRGIN MARY AND SAINT ANNE IN THE VISUAL ARTS

There are countless essays and studies on the cultural history of reading and the reading habits of women. There are far fewer analyses of depictions of women reading in works of the visual arts or the iconographical bearings of the books that are being held or read by women in the portrayals. In his book *Women Who Read are Dangerous*, published in 2008, Stefan Bollmann identified various female types according to their reading habits by using works of art from various periods. In the course of history, women who read grew into role models for female members of society, while at the same time depictions of women reading reflected the prevailing tendencies of the times.

The first erudite Christian woman who represented an example for the masses was the Virgin Mary, to whom there are numerous Christian iconographical references in the visual arts. For us, it is the figure and acts depicted in portrayals of the Annunciation that are relevant. The Gospels offer no indication that Mary was reading when the angel visited her, but the Protoevangelium of James gives an account of Mary’s erudition, and not only in connection with this scene. Numerous works have survived from the beginning of the 15th century that depict Saint Anne instructing Mary, although neither the Protoevangelium of James nor the *New Testament* makes any mention of this. The role of a mother instructing her child must have reflected the requirements placed on women by society. This notion appears in the writings

of the Humanist thinker Christine de Pizan, for instance. According to her, a young girl can acquire knowledge from her wise mother.

The two Biblical female saints represented two female models over the centuries: Mary represented the literate virgin destined for great tasks and Anne represented the wise, instructing mother. These two female ideals can be seen in the woodcut depictions of the medieval so-called Biblia pauperum, in the Annunciation scenes of Renaissance altarpieces, and in the depictions of women in 19th-century-genre scenes: women with religious texts in hand and a solemn, serene countenance, instructing their daughters.

KITEKINTÉS

NŐI OLVASÁS A 19. SZÁZADI ANGLIÁBAN

Szegedy-Maszák Zsuzsanna

A 18. századi Európában, beleértve Angliát is, az olvasóközönség még viszonylag egységesnek tekinthető, a következő században azonban a szigetországban az olvasók köre a társadalmi rétegződés számos irányába bővült. Ennek következtében a könyvkiadóknak is nagyobb mértékben kellett számolni újabb olvasói csoportokkal, amelyek közül elsősorban a gyerekeket és a nőket, valamint – az eddig nem, vagy alig olvasó – szegényebb rétegeket emelném ki. Természetesen a 19. században megfigyelhető jelenségek részben a 18. század második felének angol irodalmában bekövetkezett változásokból eredeztethetők: az ún. *polite writing*, vagyis az egyszerű, udvarias, írásmód térhódítása; a családdal, az otthonnal kapcsolatos tematika népszerűsége; az emberi érzelmek iránti érdeklődés s ezekkel összefüggésben a regény műfajának kibontakozása és rendkívül megnőtt közkedveltsége előrevetítette a nők körében egyre nagyobb népszerűségnek örvendő olvasási kultúrát. A változáshoz hozzájárult a nyomtatástechnika fejlődése, amely lehetővé tette, hogy olcsóbb és könnyebben szállítható könyvek is készüljenek, a regényírásnak az egyre szélesebb körben művelése, beleértve a női szerzőket, illetve a másod-, harmadrangú írókat, a könyvklubok és kölcsönkönyvtárak elterjedése és a nők felé nyitása, az irodalmi folyóiratok (például a *Monthly Review*, *Critical Review*, *The Quarterly Review*, vagy a *The Literary Gazette*) számának növekedése, illetve Charles Dickens, William Makepeace Thackeray és Anthony Trollope révén a folytatásos regény népszerűsége. Az olvasást azonban – leszámítva, ha tárgya a *Biblia* vagy az egyházi személyek által megfogalmazott erkölcsi útmutató volt – nem javasolták a nők számára: a fölösleges időtöltésnek tartott elfoglaltságban

az alaptalan remények elültetését és az érzelmek felkavarását vélték látni és különösen a házasság előtt álló fiatal lányokra nézve érezték szükségesnek az olvasmányok szigorú szabályozását.

A 19. század elején a nők neveltetése meglehetősen korlátozott volt, az 1870-es Tankötelezettségi törvényt megelőzően a fiatal lányok számára a tanuláshoz két lehetősége volt: vagy otthon, privát nevelőnők révén sajátították el a műveltséget vagy a gyakran bentlakásos lányiskolák tanárai tanították őket a női nem számára illendő tantárgyakra. Nyilvános, állami iskolarendszerben továbbra sem volt hely számukra; csak az 1840-es években nyíltak lányok számára fenntartott, magasabb oktatási intézmények, mint például a Governesses' Benevolent Institution 1843-ban vagy a Bedford College 1849-ben. A viktoriánus korban az oktatás, a művelődés otthon vagy a lányiskolákban továbbra is nemileg megosztott volt: a férfiasnak ítélt tantárgyak, mint a jog, a mérnöki tudomány, a matematika, a természettudományok – leszámítva a földrajzot – elzárva maradtak a nők előtt, akik számára leginkább a történelem és az irodalom maradt; de például az ógörög és latin nyelvek tanulását szintén feleslegesnek vélték a nők esetében.¹ Az előkelő osztályok fiatal lányai számára elsősorban a férjhezmenetelben fontos szerepet játszó, utána viszont annál inkább elhanyagolt képességek elsajátítása volt fontos: rajzolás, éneklés, zongorázás és a modern, elsősorban francia és olasz nyelveken való társalgás. Az írás gyakorlását sem tartották szükségesnek a jövendőbeli feleségek számára. A 19. század közepén Angliában a férfiak 70 százaléka olvasott, míg a nőknek 55 százaléka, a század végére ez a szám némiképp javult, mindkét nem esetében elérte a 90 százalékot.² Fontos megjegyezni azonban, hogy különösen nők esetében az olvasni tudás nem feltétlenül jelentette azt, hogy az illető írástudó is volt.³

A viktoriánus kori nő családban betöltött szerepe alapvetően a szokások, a hagyományok őrzésére szorítkozott. Elsőrendű hivatása a háztartás és a mindennapi családi élet gördülékenységének biztosítása volt, a családban az olvasás kizárólag az erkölcsre pozitív hatással bíró írásokra korlátozódott. A családtól elvonult, magányos olvasást olyan tevékenységnek tekintették, amely a feleség és az anya kötelezettségeitől sajnálatos módon elvonta a nőt. 1999-ben megjelent tanulmányában Martyn Lyons megállapítja, hogy a nők egyre növekvő hányada az olvasóközönségben hozzájárult ahhoz, hogy maga az olvasás gyakorlata is megváltozott: a hangos olvasást felváltotta a csendben olvasás, melynek következtében egyre inkább privát, magányos tevékenységgé vált.⁴ A 19. századi angol festészet „olvasó nő”-ábrázolásain a hölgyek elsősorban közép- és felső osztályba tartozók voltak. Ritkébbak az olyan zsánerjelenetek, ahol a munkássághoz vagy a parasztsághoz tartozó olvasó nő jelenik meg, ezeken a képeken a feleség, az anya kezében elsősorban a *Biblia* látható, amint abból a családjának felolvas. A festészet tükrében az olvasás, mint magányos elfoglaltság mindenekelőtt a felsőbb rétegekben volt jellemző.

Mivel a 19. században a könyvnyomtatás és a könyvkészítés még mindig viszonylag nagy befektetéssel és munkával járt, és a könyvek komoly értéket képviseltek, a saját könyvtárból hiányzó könyvhöz az olvasók Angliában a könyvklubok és tagsági kölcsönkönyvtárak (*subscription libraries*) révén jutottak. A vásárlás kikerülésével a kevésbé módosak számára is lehetőség nyílt a legújabb könyvek elolvasására. A könyvklubok és tagsági könyvtárak azonban a 18. század végéig a nők csaknem teljes kizárásával működtek, a feleségek és lánytestvérek elsősorban férjük és bátyjuk révén juthattak könyvekhez. A 19. század elején egyes klubok és tagsági kölcsönkönyvtárak lassan nőket is tagjaik közé engedtek, sőt arra is volt példa, hogy kizárólag női könyvklubok jöttek létre, mint például a Penzance Ladies' Book Club. Míg a férfi klubok könyvtárai elsősorban vallási, politikai és tényirodalmi jellegű publikációkat vásároltak, addig a női klubok előszeretettel a szépirodalmi műveket részesítették előnyben.⁵ A nők esetében a legnagyobb áttörést azonban a tagsági díjjal nem járó, helyette a kölcsönzési arány után fizető, sokszor könyvesboltok fiiláljaként működő kölcsönkönyvtárak (*circulating library*) megjelenése jelentette. Nem véletlen, hogy a főként a regény műfajában írt legújabb kiadványokat elsősorban ezek az intézmények terjesztették, rendszeresen frissítették is könyvvállományukat, hogy forgalmuk minél nagyobb legyen.⁶ Fénykorában több mint ezer ilyen jellegű könyvtár működött a szigetországon belül, a viktoriánus kor vége felé a *circulating library* típusú könyvtárak használói már fele-fele arányban voltak nők és férfiak.⁷

Hogy mit olvastak Angliában a 19. század elején a nők, arra érdekes betekintést nyújt a kézírásos, idézeteket és bölcs mondásokat, időnként saját rajzokat, akvarelleket, préselt virágokat tartalmazó emlékkönyv (*commonplace book*), mely elsősorban a tehetősebb osztály tagjai körében volt elterjedt (például ilyen füzetet hord magával Harriet Smith Jane Austen *Emma* című regényében). Míg a férfiak emlékkönyveiben a bejegyzések túlnyomó részének gyakorlati haszna volt (gazdasági útmutatók, tanácsok stb.), addig a hölgyek verseket, regényekből származó idézeteket írtak bele, illetve időnként magukat a költőket, írókat kérték meg, hogy egy-egy rövid írásukkal ajándékozzák meg őket. Ennek leglátványosabb eredménye, hogy külön műfajjá vált a „hölgy albumába írt vers” (erre példa Charles Lamb 1830-ban megjelent *Album Verses* című kötete). Ezek az albumok magánjellegük miatt az angol társadalom olvasási szokásainak különösen jó tükrői, hiszen elsősorban tulajdonosuknak, összeállítójuknak szóltak és gyakran zárral, lakattal voltak ellátva. William St Claire *The Reading Nation in the Romantic Period* című könyvében hangsúlyozza: a nők által vezetett ilyen jellegű emlékkönyvekben található bejegyzések egyáltalán nem korlátozódtak csak a nők számára elfogadhatónak vélt olvasmányokra, George Byron *Don Juanja*, mely sok nő számára tiltott olvasmánynak minősült, az egyik leggyakrabban idézett mű a nők emlékkönyvében.⁸

Hasonló érdeklődés figyelhető meg az újságokkal kapcsolatban is, melyeken belül például tematikájukra nézve voltak kifejezetten férfiak által olvasott részek, mint például a politikai hírek, míg a folytatásos regények újabb részleteit különösen a női közönség várta türelmetlenül.⁹ Leegyszerűsítve: a nők számára az olvasás sokkal inkább jelentett szabadidős kikapcsolódást, míg a férfiak számára ez a tevékenység inkább a szükséges információhoz való jutást biztosította, hiszen a napi hírekben való tájékozottság a férfiak közti társadalmi érintkezés nélkülözhetetlen része volt. Az újságot a családapa gyakran átnézte, kötelessége volt, hogy a botrányos, esetleg erőszakról beszámoló hírektől a feleségét, a családját „megvédje”. Samuel Taylor Coleridge kézenfekvőnek tartotta, hogy minden családfő, mielőtt felolvasott a *The Spectator* vagy a *Tatler* folyóiratokból a feleségének vagy a lányainak, óvatosan megvizsgálja, hogy nincs-e benne a női fül számára bántó vagy sértő rész.¹⁰ Hasonlóan, a képzőművészeti alkotásokban (leszámítva a folyóiratok illusztrációit), a nők inkább könyvet (regényt) olvasva jelennek meg, míg a férfiakat újságot lapozgatva ábrázolták. Kérdéses, hogy a festészeti ábrázolások mennyire tükrözik a gyakorlati valóságot, azonban kétségtelen, hogy azzal hogy az olvasó férfit általában asztal mellett ülve a könyvtárába vagy a dolgozószobájába helyezték, míg az olvasó nő egy társalgó-szerű szobában, gyakran ablak mellett vagy esetleg kertben jelenik meg,¹¹ a képzőművészeti alkotásokon az olvasó férfit a munkával, az olvasó nőt pedig a kikapcsolódással kötötték össze a festők.¹² A század folyamán külön folyóiratok jelentek meg nők számára, mint a *The Ladies' Cabinet*, *The New Monthly Belles Assemblée* vagy a *The Ladies' Companion*. Ezeknek a folyóiratoknak a tartalma évtizedről évtizedre változott: míg a harmincas években túlnyomó részük a romantikus prózát képviselte, addig az 1860-as és 1870-es években egyre nagyobb terjedelemben voltak olvashatók benne a politikai és gyakorlati hasznosságú cikkek.¹³

A fiatal, házasság előtt álló lányok számára azonban továbbra is a vallásos tematikájú írásokat vagy az egyházi személyek által laikusoknak írt útmutatókat ajánlották.¹⁴ Ennek ellenére tagadhatatlan, hogy a nők körében különös népszerűségnek örvendett a regény műfaja, s ennek a felismerésnek a következtében a kiadók elsőrendű célközönsége is a nők voltak. A fantáziának nagy teret adó műfajt az irracionálisabbnak, érzelmileg lobbanékonynak vélt nemmel kötötték össze: az irodalomban és a festészetben ábrázolt nőolvasó sokkal inkább elmélyül, szinte elvesz (angolul: „is lost”) olvasmányában. Ahogyan George Romney 1785-ös *Olvasó Serena* festményén látható, a gyertyafény mellett olvasó hölgy annyira belemerült könyvébe, hogy közben a háttérben már virrad. A regények közkedveltsége részben a nőknek a műfaj fejlődésében játszott fontos szerepével magyarázható. Míg a költészet és a dráma műfajai továbbra is elsősorban a férfiak területe maradt (természetesen voltak kivételek¹⁵), addig a század első felében számos népszerű nő regényírója volt Angliának. A romantikus korban

a regények egyharmadát nők írták, ezeknek nagy része azonban csak 500-750 példányban jelent meg és sohasem érték meg a második kiadást. Sőt, a többkötetes regények esetében nem ritkán többet adtak ki az első kötetből, mivel az olvasók gyakran a további részekre már nem is voltak kíváncsiak. Különösen sok ilyen jellegű regényt adott ki a Minerva Press, melynek következtében a „Minerva Press regény” fogalmát a könnyed romantikus regényekre általában is alkalmazza az angol irodalomtörténet.¹⁶ A fejlődésregényen belül az angol irodalomtörténetben megkülönböztetett *conduct novel* (‘magaviselet’ regény) elsősorban fiatal lányokról, fiatal lányoknak szóltak: Fanny Burney *Evelina* (1778) című regénye sok tekintetben előrevetítette Jane Austen regényeit. A *conduct* regény színhelye a családi otthon, főhősnője mellett gyakran megjelenik ellentétként egy másik, kevésbé művelt, kissé naiv fiatal lány, akivel összevetve az olvasó számára nyilvánvalóvá kell válnia a regény végére, hogy a műveltségnek, a helyes magaviseletnek eredményeként juthat el egy lány élete fő rendeltetéséhez: olyan jó feleséggé és jó anyává kell válnia, aki a békés családi élet öre. A *conduct* regény a főhősnő fejlődését követi végig: ahogy kisebb-nagyobb hibázások során erős egyénisége formálódik, a történeteknek azonban általában vége szakad a házasságkötéssel. A 19. század eleji nőírók a férfiak által is elfogadott fejlődést írták le, annak ellenére, hogy egyes esetekben a szerző a női egyenjogúságért is munkálkodott. Maria Edgeworth személyében például találkozunk a regényíró és a női oktatási reformért küzdő nő. Első kiadott munkája, *Letters for Literary Ladies* (1795) alaptétele szerint a tanult nőből jobb feleség és jobb anya lesz.

Az önéletrajzszerű írások szerzőinek (Anne Clifford, Lucy Hutchinson, Anne Fanshawe és Margaret Cavendish örökösei, Jane Austen, Emily Brontë és Elizabeth Gaskell) regényei nem véletlenül voltak különösen népszerűek nők körében, főhősüket női szemszögből jelenítették meg, a cselekmény a nők által elfoglalt helyszínen, többnyire valamilyen otthonban játszódik, és különös hangsúllyal szerepel bennük a nő érzelmi-értelmi fejlődése. Regényeikben számtalan utalás található az olvasásra és az olvasás lehetséges hatására: Elizabeth Gaskell *Észak és dél* (1855) című regényében a főszereplő szülei elvesztése után, elkeseredett állapotban esti elmélkedése során visszaemlékezik, hogy egykor ígéretet tett magának, hogy olyan derekasan és nemes lelkűen fogja leélni életét, „mint valamennyi hősnő, kikről regényekben olvasott”. A 19. századi angol nő regényírók azonban ennél sokkal szélesebb skálát mutatnak, George Eliot, valamint Charlotte és Anne Brontë hősei már világlátott hölgyek, akik gyakran merész módon saját kezükbe veszik életük alakítását.

A nők körében nemcsak az ismerős világot és ismerős belső küzdelmeket leíró regények voltak kedveltek. Az ún. *gothic novel* is nagy népszerűségnek örvendett, az ismeretlen helyszíneken, sötét várakban, látszólag természetfölötti jelenségekkel megbirkózó fiatal hölgyek történetét

Anna Radcliffe mellett sok másodrangú szerző is témájának választotta. Jane Austen első, bár csak halála után publikált regénye, *A klastrom titka* (1798, 1818) a túl sok gótikus regényt olvasó naiv lány alakját gúnyolja, melyben a főhősnő, Catherine Morland udvarlója, Henry Tilney, miután ráeszmélt, hogy milyen feltételezések merültek föl a leány képzeletében, azt tanácsolta neki, hogy ne felejtse el, hogy milyen korban és országban éltek, tartsa emlékezetében, hogy ők *angolok és keresztények*.

AZ OLVASÁS VESZÉLYEI

Angliában a 18–19. század fordulójára idején a regényolvasásnak tulajdonított veszélyekre számos nő is felhívta a társadalom figyelmét: Sarah Pennington¹⁷ vagy a Blue Stocking Societybe (Kékharisnya Társaságba) tartozó Catharine Macaulay¹⁸ és Hannah More¹⁹ is azon a véleményen volt, hogy a regényolvasás a nő gondolkodására káros hatással van, lányok neveltetéséről írt útmutatóikban nyomatékosan bírálják az effajta könyvek olvasását. Ez az álláspont, ha a nők által írt útmutatókban enyhült is a 19. század folyamán, végigkísérte a viktoriánus kort. Lord Byron így fogalmazott 1821-ben: a nő „Legyen tanult, a vallásban – de ne olvasson költészetet vagy politikát – helyette kizárólag vallással és főzéssel kapcsolatos könyveket.”²⁰ Hasonló véleményen volt Samuel Taylor Coleridge, akinek megfogalmazása szerint a regényolvasást *pass-time* helyett inkább *kill-time*-nek kellene nevezni.²¹ A regényről alkotott – legyen az fejlődés-, vagy gótikus regény – lesújtó, meglehetősen végletes hozzáállás azzal a félelemmel magyarázható, hogy a fiatal, könnyen befolyásolható lány képzeletét túlságosan megmozgatja, és valószerűtlen elvárásokat ültet fejébe. Ennek tükrében nem véletlen, hogy különösen a hajadon lányokra vigyáztak, mint ahogy George Eliot *Middlemarch: A Study of Provincial Life* című regénye is jól példázza, melyben Mr. Brooke unokahúgáról, Dorotheáról azt mondja, hogy „most hogy férjnél van, már bármit olvashat.”²² Az írott forrásokból számtalan példa idézhető arra, hogy az olvasás a lányok és nők fantáziájára túlságosan is erőteljes befolyással bírt, s az olvasmányában mélyen elmerülő nő képzőművészeti ábrázolása mellett közkedvelt téma volt az olvasást egy pillanatra abbahagyó és álmodozó fiatal lány bemutatása is. John Calcott Horsley *A kellemes sarok* (1866), William Oliver *Egy pillanatnyi elgondolkodás* (1880), Henry Henshall *Gondolatok* (1883) vagy a századfordulón munkálkodó festőnő, Eleanor Fortescue-Brickdale *Winifred Robers portréja* (1913) mind a regény képzeletet megmozgató hatalmát tették képük fő témájává. Robert Martinea *Az utolsó fejezet* (1863) című képe egy kandalló mellett térdelő, annak fényében olvasó nőt ábrázol, a kései óra, a magányos megjelenítés azt sejteti: a család által rossz szemmel

nézett olvasást csak titokban végezheti. Gyakori motívum a kandallónál vagy gyertyafénynél olvasás, nem csak nők, hanem gyerekek esetében is. Dante Gabriel Rossetti 1855-ben festett *Paolo és Francesca da Rimini* kompozícióján az olvasásnak tulajdonított negatív befolyás eredménye látható: Lancelot és Guiniver szerelméről olvasván a jelenet szereplői is átadják magukat a heves szenvedélynek. George Eliot írásaiban azonban a regényolvasásnak tulajdonított hatás eltúlzására is található példa: *A vízimalom* (1860) című, egy testvérpárról szóló regényében a főszereplőről, Maggie Tulliverről – aki magát fiú testvérel sokszor összehasonlítva látja – azt írja a szerző, kezdetben ugyan azt gondolta, hogy Scott regényeivel és Byron verseivel kielégítheti képzelőerejét, időközben azonban ráeszmélt, hogy maga is tud hasonló álmvilágot teremteni, ezért inkább a tudományos olvasmányok felé fordult.

A romantikus korban nagy számban jelentek meg kifejezetten olvasási útmutatással foglalkozó ún. *conduct* könyvek, Elizabeth Appleton, Thomas Broadhurst, John Angell James és még számos más szerző tollából születtek ilyen jellegű művek. Ezek szintén a mértékkel és óvatosan válogatva való olvasást javasolták a nőknek, a költészettől és a regénytől pedig a szigorú tartózkodást. Az 1834-ben névtelen szerzőtől megjelent *The New Female Instructor or Young Woman's Guide to Domestic Happiness* arra hívja fel a közönség figyelmét, hogy a regények hamis képzeteket ültethetnek el az olvasóban a nagylelkűségről vagy akár alaptalan önértéket alakíthatnak ki.²³ Az olvasmányok engedélyezésének, ellenőrzésének feladata sokszor az anyákra hárult. Leányiskolákban is konzervatív olvasási programot kellett követni, sőt, a könyvismertető is gyakran kitért arra, hogy a tárgyalt olvasmány nők számára ajánlott-e, vagy sem. Kétségtelen, hogy a nők olvasását részben azért kellett szabályozni, mert fontos eszköz volt a társadalomban betöltött szerepüknek meghatározásában.²⁴ Kate Flint *The Woman Reader 1837–1914* című könyvében bemutatja, mennyire széleskörű vita volt a női olvasás kérdésével kapcsolatban, példái az oktatási segédkönyvek bejegyzéseitől az újságcikkeken, regényeken, képzőművészeti alkotásokon át az orvosi kézikönyvekig terjednek. Az utóbbi esetekben az ellenjavallat legfontosabb pontja volt, hogy a nő egészségére, jövőbeli anyaságára nézve ártalmas kikapcsolódásnak vélték a túl sok olvasást.²⁵ Flint könyvében az egyik legmarkánsabb példa a sokat olvasó nő rossz példájáról egy 1859-ben megjelent cikk, melyben egy nyolcgyermekes családanya, miközben körülötte minden szétesik és gyerekei elmenekülnek, továbbra is csak a legújabb regényt olvassa.²⁶

A lesújtó felfogás a század második felében is meghatározó volt: a Temple Bar című folyóiratban, 1874-ben megjelent *Vice of Reading* című cikk az olvasást az alkoholfogyasztáshoz és a dohányzáshoz hasonló szenvedélyes (és ártalmas) függőségként írja le.²⁷ Nemcsak haszontalan időpocsékolásként vagy túlzott érzelmi megterhelésként néztek a regényolvasásra, hanem attól

tartottak, hogy a regény pótolja az olvasó számára az életéből hiányzó tapasztalatokat és érzelmeket, s ez a családi béke felbomlását eredményezheti.²⁸ Anglia egyik első neves nő újságírója, Charlotte Eliza Humphry még 1898-ban is elítélte a regényolvasást, mondván, az nem más, mint haszontalanság, amely szellemi tunyaságot és a lélek rabul ejtését eredményezi.²⁹ A szemléletbeli változás ennek ellenére magától értetődő volt és maga C. E. Humphry személye is ezt jelzi, azzal hogy újságíróként a korábban kizárólag férfiak által betölthető szerepet vállalt. A század végére a gótikus- és fejlődésregény kora letűnt, a könyvnyomtatással járó költségek csökkenése, a nők oktatásában véghezvitt reformok, a nők megnövekedett érdeklődése a szépirodalmon kívül a politikai és a természettudományi olvasmányok iránt, és általában véve az egyre nagyobb egyenjogúság, emancipáció felé haladás okozta számtalan változás eredményeként a 19. század végére Angliában a nők szabadon juthattak könyvhöz és legfőképpen szabadon választhatták meg, hogy mit olvasnak. Jól példázza ezt Aubrey Beardsley egyik illusztrációja a *The Yellow Book*hoz (1894), melyen egy hölgy éjjelek éjjelén egyedül elsétál egy könyvesboltba.³⁰

JEGYZETEK

- 1 Bővebben erről: Derek GILLARD, *Education in England. A Brief History*, www.educationengland.org.uk/history
- 2 LYONS 1999, 313.
- 3 LYONS 1999, 315.
- 4 LYONS 1999, 323.
- 5 ST CLAIR 2004, 252.
- 6 Polly Elizabeth BULL, *The Reading Lives of English Men and Women, 1695–1830*, PhD tézis, University of London, 2012, 45–46.
- 7 ST CLAIR 2004, 242–243.
- 8 ST CLAIR 2004, 224–227.
- 9 LYONS 1999, 320.
- 10 Samuel Taylor COLERIDGE, *Essays & Lectures on Shakespeare*, Idézi Q. D. LEAVIS, *Fiction and the Reading Public*, Chatto and Windus, London, 1965, 141.
- 11 CASTERAS 2007.
- 12 Erről bővebben: PEARSON 1999.
- 13 AUERBACH 1997.
- 14 VICINUS 1973, 163.
- 15 Mint például Hannah Cowley, Helen Maria Williams, Mary Robinson, Charlotte Dacre, Charlotte Smith, Amelia Opie, Anna Laetitia Barbauld, Jane Taylor, Joanna Baillie, Laetitia Elizabeth Landon, Catherine Maria Fanshawe, Caroline Oliphant, Felicia Dorothea Hemans.
- 16 ST CLAIR 2004, 244.

- 17 *An Unfortunate Mother's Advice to Her Absent Daughters*, London, 1773.
- 18 *Letters on Education with Observations on Religious and Metaphysical Subjects*, Dublin, 1790.
- 19 *Strictures on the Modern System of Female Education*, London, 1799.
- 20 „Well educated, too, in religion – but to read neither poetry nor politics – nothing but books of piety and cookery.” *Byron's Ravenna Journal, January 4th – February 27th 1821*, edited by Peter COCHRAN, január 6. bejegyzés.
- 21 „Of the last, and of the perusal of them, I will run the risk of asserting, that where the reading of novels prevails as a habit, it occasions in time the entire destruction of the powers of the mind: it is such an utter loss to the reader, that it is not so much to be called pass-time as kill-time.” Samuel Taylor COLERIDGE, *Literary Remains*, (időnként *Essays & Lectures on Shakespeare & some other old poets & dramatists* címen), 4 kötet, 1836–39, http://archive.org/stream/coleridgesessaysoocole/coleridgesessaysoocole_djvu.txt, idézi: Q. D. LEAVIS, *Fiction and the Reading Public*, Chatto and Windus, London, 1965, 137.
- 22 “To be sure, your eyes might not stand that, Casaubon. But you must unbend, you know. Why, you might take to some light study: conchology, now: I always think that must be a light study. Or get Dorothea to

read you light things, Smollett – ‘Roderick Random’, ‘Humphrey Clinker’: they are a little broad, but she may read anything now she’s married, you know. I remember they made me laugh uncommonly – there’s a droll bit about a postilion’s breeches. We have no such humor now. I have gone through all these things, but they might be rather new to you.” (XXIX. fejezet)

23 *Instructor or Young Woman's Guide to Domestic Happiness*, London, 1834, 1988, 46–47. Idézi CASTERAS 2007.

- 24 PEARSON 1999, 42.
- 25 FLINT 1993, 63.
- 26 FLINT 1993, 149.
- 27 Idézi: PHEGLEY 2004, 4.
- 28 Sally MITCHELL, *Sentiment and Suffering. Women's Recreational Reading in the 1860's*, *Victorian Studies* (Autumn, 1997), vol. 21, 32.
- 29 HUMPHRY 1898. Idézi: CASTERAS 2007.
- 30 E példát Casteras hozza: CASTERAS 2007.

Zsuzsanna Szegedy-Maszák WOMEN READING IN 19TH-CENTURY ENGLAND

As was the case in the rest of Western Europe, the 19th century brought with it significant changes in England's reading public, not just with regards to class, but also with regards to age (children's literature) and, most importantly, with respect to the subject of this volume, gender. The changes came about due to countless advancements, such as developments in printing technology which made reading materials cheaper and more accessible, the exponential growth of literary magazines and, closely tied to this, the increase in the popularity of the genre of the novel and the gradual opening of circulating and subscription libraries and educational institutions to women. Reading, however, was still regarded as a dangerous pastime for women, especially young, unwed girls, unless of course the subject of the book was religious or involved moral teachings. Reading was seen as a pursuit that stirred a woman's fragile emotional state and planted baseless expectations in her head. In this essay, I examine how this attitude changed over the course of the 19th century by analysing both literary and visual sources by male and female authors and painters alike.

BIBLIOGRÁFIA

A bibliográfiában – a lábjegyzetekben található rövidítések feloldásának megkönnyítése érdekében – szerepelnek azok a kiadványok is, melyek a Válogatás női művelődési témájú kéziratokból és nyomtatványokból című fejezetben is megtalálhatók.

RÖVIDÍTÉSEK

bev.	= bevezetéssel ellátta
ed., eds.	= editor, editors (szerkesztők)
EK	= ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest
ford.	= fordította
hg., hrsg.	= herausgegeben (szerkesztette)
IM	= Iparművészeti Múzeum, Budapest
jegyz.	= jegyzetekkel ellátta
k.	= körül
kiad.	= kiadta
l.	= lásd
MNG	= Magyar Nemzeti Galéria, Budapest
MNM TKCS	= Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok, Budapest
MTAK	= Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Budapest
N. N.	= ismeretlen szerző
OSZK	= Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
összeáll.	= összeállította
PIM	= Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest
s. a. r.	= sajtó alá rendezte
szerk.	= szerkesztette
SZM	= Szépművészeti Múzeum, Budapest
transl.	= translated (fordította)
vál.	= válogatta
vö.	= vesd össze

- ADATTÁR 1971 = *Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkei*, Budapest – Szeged, 1971 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 3.)
- ADATTÁR 1983 = *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*, s. a. r. HERNER János, MONOK István, Szeged, 1983 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.)
- ADATTÁR 1986 = *Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533–1657*, s. a. r. VARGA András, munkatárs MONOK István, utószó MONOK István, VARGA András, Budapest–Szeged, 1986 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13.)
- ADATTÁR 1988 = *Partiumi könyvesházak 1623–1730. Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah*, s. a. r. FEKETE Csaba et al. Szeged, 1988 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14.)
- ADATTÁR 1990 = *Kassa város olvasmányai, 1562–1731*, s. a. r. GÁCSI Hedvig, FARKAS Gábor, KEVEHÁZI Katalin, LÁZÁR István Dávid, MONOK István, NÉMETH Noémi, Szeged, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 15.)
- ADATTÁR 1991 = *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*, s. a. r. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor, Szeged, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/2.)
- ADATTÁR 1992 = *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721*, s. a. r. FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós, Szeged, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2.)
- ADATTÁR 1994/1 = *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721*, hrsg. von Tibor GRÜLL et al. Szeged, 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/1.)
- ADATTÁR 1994/2 = *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források*, s. a. r. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, Szeged, 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3.)
- ADATTÁR 2003 = *A bányavárosok olvasmányai (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecebánya) 1533–1750*, s. a. r., ČIČAJ, Viliam et al. Budapest – Szeged, 2003 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/3. Magyarországi magánkönyvtárak III.)
- ADATTÁR 2004/1 = *Erdélyi könyvesházak. IV/1. Lesestoffe der siebenbürger Sachsen 1575–1750. Bistritz, Hermannstadt, Kronstadt*, hrsg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS, Attila VERÓK, Budapest, 2004 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/4.1.)

- ADATTÁR 2004/2 = *Erdélyi könyvesházak. IV/2. Lesestoffe der siebenbürger Sachsen 1575–1750. Schäßburg, kleinere Orte*, hrsg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS, Attila VERÓK, Budapest, 2004 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/4.2)
- ADATTÁR 2009 = *Magyarországi magánkönyvtárak IV. 1552–1740*, s. a. r. BAJÁKI Rita, BUJDOSÓ Hajnalka, MONOK István, VISKOLCZ Noémi, Budapest, 2009 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/4.)
- ADATTÁR 2010 = *Magyarországi magánkönyvtárak V. 1643–1750*, s. a. r. CZEGLÉDI László, KRUPPA Tamás, MONOK István, szerk., MONOK István, Budapest, 2010 (Adattár XVI – XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/5.)
- ADAMSKA – MOSTERT 2004 = *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*, eds. Anna ADAMSKA, Marco MOSTERT, Turnhout, Brepols, 2004.
- ADELINÉ 1801 = *Adeline, avagy az erdői veszedelmes Történetek*, Kassa, 1801–1802, I–III.
- A nő az irodalomban 1985 = *A nő az irodalomban*, A Magyar Irodalomtörténeti Társaság zalaegerszegi vándorgyűlése (1984. május 4–6.). Zala Megyei Könyvtár, Zalaegerszeg, [1985].
- ANTALFFY 1904 = ANTALFFY Endre, *Petrőczy Katalin Szidónia élete és munkái 1664–1708*, Budapest, 1904.
- ARIÈS 1987 = Philippe ARIÈS, *Gyermek, család, halál. Tanulmányok*, Budapest, 1987.
- AUERBACH 1997 = Jeffrey A. AUERBACH, *What They Read. Mid-Nineteenth Century English Women's Magazines and the Emergence of a Consumer Culture*, Victorian Periodicals Review, vol. 30. no. 2. (1997), 121–140.
- BADINTER 1999 = Elisabeth BADINTER, *A szerető anya – Az anyai érzés története a 17–20. században*, (Artemisz Könyvek) Debrecen, 1999.
- BALOGH 1995 = BALOGH Judit, *Ama kegyelemnek mennyei harmatja. A 17. századi magyar puritanizmus irodalmából*, Budapest – Cluj, 1995.
- BARTÓK 2002 = BARTÓK István, *Vita a nők ember voltáról a 16. században = Álom, amor és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves kultúrtörténete*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Budapest, 2002, 153–164.
- BARTÓK 2012 = BARTÓK István DSc, *Ember-e a nők vagy sem? Egy 16. századi vita és utóélete. Are Women Humans or Not? A Debate of the 16th Century and Its Follow-up* = Kaleidoscope 3 (2012), 369–377. http://epa.OSZK.hu/02300/02316/00005/pdf/EPA02316_kaleidoscope_2012_5_369-377.pdf
- BÁN 2012 = BÁN Izabella, *Jó illatú rózsás kert. Egy klarissza eredetű imakönyv kiadásairól* = BOGÁR 2012, 23–32.

- BÁNÓCZI 1893 = BÁNÓCZI József, *Kisfaludi Kisfaludy Károly minden munkái*. Hetedik bővített kiadás. Hatodik kötet Budapest, 1893.
- BÁRÁNY 1790 = BÁRÁNY Péter, *A magyar Anyáknak... alázatos kérések*, Buda, 1790.
- BÁTHORI 1801 = BÁTHORI Gábor, *A' fő mester hivatalára késelem nélkül el-ment Mária [...]* = Néhai Teleki Mária sir-halma, Pest, 1801.
- BEAUMONT 1781 = *Kisdedek tudománnyal tellyes tárháza, melly azoknak a szíveknek formál-tatásokra, értelmeknek megvilágításokra készítettett frantzia nyelven BEAUMONT Mária által. Mostan pedig magyar nyelvre fordítottatott*. Kolozsváratt, 1781.
- BEAUMONT 1793 = Jeanne-Marie Leprince de BEAUMONT, *Montier asszonynak a maga leányával el-férjezett Mark-grófnéval közlött tanúságos igen jeles, és mindenféle úri rendnek nemes mulla-tására nagyon alkalmas levelei. Németből magyarázta Bodó-Baari és Nagy-Lutséi MÉSZÁROS Ignázt*. Pesten, 1793.
- BEEK 2010 = Pieta van BEEK, *The first female university student. Anna Maria van Schurman (1636)*, Utrecht, 2010.
- BELL 1982 = Susan Groag BELL, *Medieval Women Book Owners. Arbiters of Lay Piety and Ambassadors of Culture*, Signs, 1982, vol. 7, no. 4, 742–768.
- BELLÁGH 2007 = BELLÁGH Rózsa, „A jó és bölcs asszony” a 18. századi halotti beszédekben = FÁBRI – VÁRKONYI 2007, 211–226.
- BELLÁK 1989 = BELLÁK Gábor, *Nemzeti hős vagy valami más? A Dobozi-téma értelmezéséhez = Sub Minervae Nationis Praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára*, Budapest, 1989, 118–121.
- BENCZIK 2001 = *PETRÓCZY Kata Szidónia kéziratos verseskönyve*, szerk. BENCZIK Vilmos, Budapest, 2001.
- BENKŐ 1793 = BENKŐ Ferentz, *Parnassusi időtöltés 1790. Első darab...* N. szebenben, 1793.
- BENDA 2006 = BENDA Borbála, „Kegyelmednek jót kívánó társa”. Rákóczi Erzsébet élete férjéhez írt leveleinek tükrében = NAGY – GYÁNI 2006, 37–56.
- BENDA 2007 = BENDA Borbála, *Rákóczi Erzsébet a gazdálkodó* = FÁBRI – VÁRKONYI 2007, 19–28.
- BESSENYEI 1777 = BESSENYEI György, *Anyái oktatás*, Bécs, 1777.
- BETHLEN 1759 = BETHLEN Kata, *Védelmeső, erős pais*, Szeben, 1759.
- BETHLEN 1762 = *Gróf Bethleni BETHLEN Kata életének maga által való rövid leírása*, [Kolozsvár], [1762].
- BETHLEN 1912 = *BETHLEN Kata könyvtárának listája* = Erdélyi Múzeum (29) 1912/2. 162–190.
- BETHLEN 1984 = *BETHLEN Kata Önéletírása*, s. a. r., utószó: BITSKEY István, Budapest, 1984.

- BOD 1762 = BOD Péter, *Tiszta, fényes drága bibor [...]* Bethlen Kata [...]
- Haller László [...]
- az után [...]
- Teleki Josef [...]
- Házás társa [...]
- , Kolozsvár, 1762.
- BODARWÉ 2009 = Katrinette BODARWÉ, *Lesende Frauen im frühen Mittelalter* = SIGNORI 2009, 65–80.
- BODOKI 1769 = BODOKI József, *Az igazaknak számokra készített Mennyei jutalmat el-nyert Istenent felő nagy uri aszszony*. = *Az Urnak törvényében feddhetetlenül járó [...]* Vaji Kata [...]
- Teleki Pál [...]
- özvegyének [...]
- halotti tanítások [...]
- , H. n., 1769.
- BOGÁR 2012 = *Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, 2012.
- BOLLMANN 2008 = Stefan BOLLMANN, *Az olvasó nők veszélyesek, előszó Elke HEIDENREICH*, magyar kieg. BELLÁK Gábor, *Az olvasó nők a festészetben és a fotóművészetben*, Budapest, 2008.
- BORBÍRÓ – FÁBRI – SZARKA 2006 = *A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895*, szerk. BORBÍRÓ Fanni – FÁBRI Anna – SZARKA Eszter, Budapest, 2006.
- BORBÍRÓ – ÁRKÁDIA = BORBÍRÓ Fanni, „A nő szüli ugyan a férfiút, de a férfi alkotja a törvényt”. *A nők helyzete és a nőkérdés alakulása a 19. századi Magyarországon* = Árkádia. Irodalomtörténeti portál. 4. szám – *A nő*. http://www.arkadia.pte.hu/magyar/cikkek/borbiro_nokhelyzete.
- BOROSNYAI 1770 = BOROSNYAI Nagy Ágnes, *Kegyesség oszlopa [...]* = *Hólt-elevennek Meg-élesztésére készítettett jó illatu drága kenet [...]* Pál Ilona [...]
- Borosnai N[agy] Sigmond [...]
- Élete Kedves társának [...]
- emlékezetét magában foglaló [...]
- versek, [Nagyenyed], 1770.
- BORSA 1984 = BORSA Gedeon, *Adalékok a „Tükör” című asszonycsúfoló vershez*, Irodalomtörténeti Közlemények, (88) 1984/4. 470–480.
- BÓDI 2005 = BÓDI Katalin, *Nőábrázolási hagyományok a XVII. századi magyar levélregényekben = „Et in Arcadia ego”. A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, 2005, 405–418.
- BRACKEN – GALDY – TURPIN 2012 = *Women Patrons and Collectors*, eds. Susan BRACKEN, Andrea M. GALDY, Adriana TURPIN, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2012.
- BRANDES 1994 = Helga BRANDES, *Die Entstehung eines weiblichen Lesepublikums im 18. Jahrhundert. Von den Frauenzimmerbibliotheken zu den literarischen Damengesellschaften = Lesen und schreiben im 17. und 18. Jahrhundert. Studien zu ihrer Bewertung in Deutschland, England, Frankreich*, hrsg. Paul GOETSCH, Tübingen, 1994, 125–133.
- V. BUSA 1966 = V. BUSA Margit, *A legelső magyarországi német nyelvű női folyóirat*. = OSZK Évkönyve 1963–1964, Budapest, 1966, 265–269.

- CAMPE 1783 = Joachim Heinrich CAMPE, *Theophron oder der erfahrne Rathgeber für die unerfahrene Jugend. Ein Vermächtniß für seine gewesenen Pflegesöhne und für alle erwachsene junge Leute welche Gebrauch davon machen wollen*, Frankfurt–Leipzig, 1783.
- CAMPE 1790 = Joachim Heinrich CAMPE, *Vaeterlicher Rath für meine Tochter. Ein Gegenstück zum Theophron. Der erwachsenen weiblichen Jugend gewidmet*, Tübingen, 1790.
- CARAFA 2006 = Diomede CARAFA, *De institutione vivendi. Tanítás az életvezetés szabályairól. Emlékeztető Magyarország felséges királynéjának*, ford., s. a. r. LÁZÁR István Dávid, ford., utószó VÍGH Éva, szerk. EKLER Péter, Budapest, 2006.
- CASTERAS 2007 = Susan P. CASTERAS, *Reader, Beware. Images of Victorian Woman and Books. Nineteenth-Century Gender Studies*, issue 3.1 (Spring, 2007).
- CAVALLO – CHARTIER 2000 = *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER, Budapest, 2000 (*Histoire de la lecture dans le monde occidental*, Paris, 1997).
- CHIMANI 1820 = Leopold CHIMANI, *Blumengewinde nützlicher und lehrreicher Erzählungen für gute Knaben und Mädchen*, Wien, 1820.
- CLASSEN 2007 = Albrecht CLASSEN, *The power of a woman's voice in medieval and early modern literatures. New approaches to German and European women writers and to violence against women in premodern times*, Berlin, 2007.
- CULLER 2001 = Jonathan CULLER, *Nőként olvasni. = Bevezetés az irodalom elméleteibe. I., Olvasáselméletek*, szerk. DOBOS István, Debrecen, 2001, 429–454.
- CSAPODI 1964 = CSAPODI Csaba, *Beatrix királyné könyvtára*, Magyar Könyvszemle, (80) 1964/3, 201–224.
- CSAPODI – TÓTH – VÉRTESY 1987 = CSAPODI Csaba, TÓTH András, VÉRTESY Miklós, *Magyar könyvtártörténet*, Budapest, 1987.
- CSAPÓ 1771 = CSAPÓ József, *Kis gyermekek isputalja...*, Nagykároly, 1771.
- CSEPREGI 1739 = CSEPREGI TURKOVICS Ferenc, *Férfjének ditsősége [...] Vesselényi 'Su'sanna [...] Teleki Ádám [...] házastársa*, [Kolozsvar.] 1739.
- CSEPREGI 2005 = CSEPREGI Zoltán, *Udvári papok Mária királyné környezetében* = RÉTHELYI 2005, 45–55.
- CSEREI 1800 = CSEREI Farkas, *A' magyar, és székely asszonyok' törvénye. Mellyet E' két nevezetű, de egy Vérű Nemes Nemzetnek Törvényiből, Törvényes Szokásiból, Végezésiből, Birák Itéletiből, és más Törvény-Tudók Írásiból...*, Kolozsvar, 1800.

- CSUTI 1997 = CSUTI Emese, *A férfiruhában harcoló nő a magyar irodalomban* = NAGY – S. SÁRDI 1997, 31–40.
- DEÁK 1875 = DEÁK Farkas, *Wesselényi Anna özv. Csáky Istvánné életrajza és levelezése*, Budapest, 1875.
- DEÁK 1879 = *Magyar hölgyek levelei. 499 darab. 1515–1709*, közli DEÁK Farkas, [Magyar Leveles Tár, II. kötet] Budapest, 1879.
- DÉE NAGY 1996 = DEÉ NAGY Anikó, *Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században (Buchsammlende Frauen in Siebenbürgen im 18. Jahrhundert) = Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. KOVÁCS András – SÍPOS Gábor – TONK Sándor, Kolozsvar, 1996, 135–147.
- DEÉ NAGY 1997 = DEÉ NAGY Anikó, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*, Kolozsvar, 1997.
- DEZSÉNYI 1967 = DEZSÉNYI Béla, „Gratzer Frauenjournal, Oesterreichs und Hungariens Töchtern gewidmet...” (Egy XVIII. századi női folyóirat helye az osztrák és a magyar sajtó történetében) = Az OSZK Évkönyve 1965–1966, Budapest, 1967, 397–407.
- DINZELBACHER – BAUER 1985 = *Frauenmystik im Mittelalter*, hrsg. Peter DINZELBACHER – Dieter R. BAUER, Ostfildern, 1985.
- DINZELBACHER 1993 = Peter DINZELBACHER, *Mittelalterliche Frauenmystik*, Paderborn, München, 1993.
- DRONKE 1984 = Peter DRONKE, *Women Writers of the Middle Ages. A Critical Study of Texts from Perpetua (†203) to Marguerite Perete (†1310)*, Cambridge, 1984.
- FABRICIUS 2009 = Johanna FABRICIUS, *Kleobulines Schwestern. Bilder lesender und schreibender Frauen im Hellenismus* = SIGNORI 2009, 17–46.
- FALUDI 1748 = *Istenes jószággra, és szerentsés boldog életre oktatott nemes ember...*, Irta Anglus nyelven DORELL Josef. Fordította Olaszbul FALUDI Ferentz, Nagyszombat, 1748. [Hozzákötvé: *Istenes jószággra, és szerentsés boldog életre oktatott nemes asszony...*, 1748.]
- FALUDI 1991 = FALUDI Ferenc *prózai művei. II.*, kiadja VÖRÖS Imre – URAY Piroska (Régi Magyar Prózai Emlékek, 8/2.), Budapest, 1991.
- FAZEKAS 2005 = FAZEKAS Gergely Tamás, *Az „árvaság” reprezentációja a kora újkorban: egy kulturális szerepminta értelmezési lehetőségei = Cselekvő irodalom. Írások a hatvanéves Görömbei András tiszteletére*, szerk. BERTHA Zoltán, EKLER Andrea, Budapest, 2005, 99–115.
- FÁBRI 1987 = FÁBRI Anna, *Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848*, Budapest, 1987.

- FÁBRI 1996 = FÁBRI Anna, „*A szép tiltott táj felé*”. *A magyar írók története két századforduló között (1795–1905)*, Budapest, 1996.
- FÁBRI 1997 = FÁBRI Anna, *Közíró vagy szépíró? Írói szerepkör és társadalmi-kulturális indíttatás összefüggései a 19. századi magyar írók munkásságában* = NAGY – S. SÁRDI 1997, 61–73.
- FÁBRI 1999 = *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nők kérdés történetéből 1777–1865*, szerk. FÁBRI Anna, Budapest, 1999.
- FÁBRI 2003 = FÁBRI Anna, „*Határozz, és kimondtad sorsodat.*” *A nők kérdés megjelenítése a reformkori magyar irodalomban* = LÁCZAY – KÖVÉR 2003, 141–146.
- FÁBRI – VÁRKONYI 2007 = *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, szerk. FÁBRI Anna – VÁRKONYI Gábor, Budapest, 2007. [*A nők világa. Nőkép és női szerepek a 17–19. századi Magyarországon*. Az ELTE Művelődéstörténeti Tanszéke konferenciájának anyaga, 2004. február 12–13.]
- FÁY 1841 = FÁY András, *Nőnevelés és nőnevelő-intézetek hazánkban. Különös tekintettel nemesek, főbb polgárok' és tisztos karuak' lyánkáira*, Pesten, 1841.
- FEHÉR 1991 = FEHÉR Katalin, *Egy magyar nyelvű pedagógiai kézikönyv 1791-ből*, Magyar Könyvszemle (107) 1991/1–2, 129–132.
- FEHÉR 1993 = FEHÉR Katalin, *Nevelési tárgyú egyházi beszédek a 18. század végén*, Magyar Könyvszemle (109) 1993/3, 337–339.
- FEHÉR 1999 = FEHÉR Katalin, *Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó*, Magyar Könyvszemle (115) 1999/2, 231–241.
- FEHÉR 2005 = FEHÉR Katalin, *Sajtó és nevelés Magyarországon 1777–1848*, Budapest, 2005.
- FEHÉR 2009 = FEHÉR Katalin, *Népfelvilágosító törekvések Magyarországon 1777–1849*, Budapest, 2009.
- FEJÉRPATAKY 1875 = FEJÉRPATAKY László, *Magyar tudósok és írók*, Magyarország és a Nagyvilág, 1875, 487.
- FESTETICS 2010 = *Festetics Könyvtár internetes katalógusa*: <http://www.e-corvina.hu:8080/WebPac.hkmkdb/CorvinaWeb>.
- FLINT 1993 = KATE FLINT, *The Woman Reader, 1837–1914*, Oxford, 1993.
- FODOR 1675 = FODOR Zsuzsanna (?), *Liliom Kertecske Azaz Szep Istenes Viragokkal: öszve szedet külömb külömb-féle Imadságokkal, Littaniakkal, és az Szentséges Papaktul engedtetet tellyes Buczúkkal bévettetett Aétatos Könyvecske. Mellyet... Egy Aétatos Szerszetes Lélek, mága Kolt-ségével ki nyomtattatot*, Pozsony, 1675.

- FOGARASI 1779 = FOGARASI PÁP József, *Minden Aszszonyi Nemet meg-ékesítő keresztényi igaz virtusoknak... = Halotti tanítások [...] Teleki László [...] és [...] Teleki Esther [...] Torotzkai 'Sigmond [...] Élete kedves Társának [...]*, Kolozsvár, 1779.
- FORRAY 2007 = *Társadalmi nemek*, szerk. FORRAY R. Katalin, társszerk. KÉRI Katalin, Educatio, (16) 2007/IV.
- FÜGEDI 1981 = FÜGEDI Erik, *Verba volant... Középkori nemességünk szóbelisége és az írás* = UŐ, *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*, Budapest, 1981, 437–462.
- FÜREDER 2009 = FÜREDER Balázs, *A XVIII. századi kéziratok magyar szakácskönyvek tartalomjegyzéke*, I. Lymbus 2008, 461–494.; II. Lymbus 2009, 343–388.
- GELLERT 1778 = *G. nevezetű Svédi Grófnénak rendes történeti egy Juhászi Játékkal egyetemben. Ki-adta német nyelven Gellert R. F. Fordította Szlav. S.[ANDOR] I.[stván]*, Posonyban és Kasán, 1778.
- GELLÉR 2003 = *Sásköpeny és aranycipke. 19. századi rajzolók közép-európai viseletképei a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből*, szerk. GELLÉR Katalin (Közép-európai Kulturális Intézet, 2003. január 16 – február 21.) Budapest, 2003.
- GENERSICH 1811 = JOHANN GENERSICH, *Wilhelmine. Ein Lesebuch für Mädchen von zehn bis fünfzehn Jahren, zur Bildung des Herzens und des Geschmacks*, Leipzig, 1811.
- GENERSICH 1812 = JOHANN GENERSICH, *Alfred. Ein Lesebuch für Jünglinge von fünfzehn bis zwanzig Jahren, zur Bildung des Herzens und des Geschmacks. Seitenstück zur Wilhelmine*, Wien, 1812.
- GLATZ 1805 = JAKOB GLATZ, *Theodor's und Emiliens unterhaltendes Lesebuch. Ein Geschenk für gute Söhne und Töchter*, Wien, 1805.
- GLATZ 1809 = JAKOB GLATZ, *Woldemar's Vermächtniss an seinen Sohn. Ein Buch für Jünglinge zur Bildung und Veredlung ihres Geistes und Herzens*, Tübingen, 1809.
- GLATZ 1816 = JACOB GLATZ, *Kleines Erzählungsbuch für Knaben und Mädchen*, Wien, 1816.
- GLATZ 1817 = JACOB GLATZ, *Neue Jugend-Bibliothek... für die Jugend beyderley Geschlechts*, Wien, 1817.
- GLATZ 1842 = GLATZ JAKAB, *Mulattatva oktató olvasmány... jó kis fiúknak s leányoknak*, Pest, 1842.
- GLATZ 1993 = *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*, szerk. GLATZ Ferenc, Budapest, 1993.
- GRANASZTÓI 2009 = GRANASZTÓI Olga, *Francia könyvek magyar olvasói. A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon 1770–1810*, Budapest, 2009. (Res Libraria III.)

- GREEN 2007 = D. H. GREEN, *Women Readers in the Middle Ages*, Cambridge, 2007.
- GRUNDMANN 1936 = Herbert GRUNDMANN, *Die Frauen und die Literatur im Mittelalter*, Archiv für Kulturgeschichte (26) 1936, 129–161.
- HAADER 2004 = HAADER Lea, *A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely*, Magyar Nyelvőr, (128) 2004/2, 196–205.
- HAMBURGER 2009 = Jeffrey HAMBURGER, *Representations of reading – reading representations. The female reader from the Hedwig Codex to Châtillon's Léopoldine au Livre d'Heures* = SIGNORI 2009, 177–240.
- HARSÁNYI 1935 = HARSÁNYI Ilona, *A XVII. és XVIII. század magyar költőnői*, Budapest, 1935.
- HEGEDŰS – PAPP 1991 = *Középkori leveleink (1541-ig)*, szerk. HEGEDŰS Attila, PAPP Lajos, Budapest, 1991 (Régi Magyar Levéltár, 1.).
- HEREPEI 1799 = SZILÁGYI Ferenc és HEREPEI János, *Az aszszonynak jussai és ékessége...* Kolozsvár, 1799.
- HEREPEI 1806 = HEREPEI János, *Az aszszonyoknak a világi dolgokba való bé-folyásokról...* Kolozsvár, 1806.
- HEREPEI 1971 = HEREPEI János, *Hozman János diák, a kolozsvári unitárius leányiskola tanítója* = ADATTÁR 1971, 505–507.
- HERMANN 2009 = HERMANN Zoltán, „Magyarentod” Adalékok a Dobozy-témához. = *Margonauták. Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István et al., Budapest, 2009. 208–219.
- HERZENBERG 1986 = Caroline L. HERZENBERG, *Women Scientists from Antiquity to the Present*, West Cornwall CT, 1986.
- HETÉNYI 2000 = HETÉNYI Ede, *Weszprémi István műve a csecsemő-és kiseddápólásról = Weszprémi István emlékezete halálának 200. évfordulóján*, szerk. GAZDA István, Piliscsaba–Debrecen, 2000, 111–122.
- HORVÁT 1812 = *Magyar Dámák Kalendárioma. Új Esztendei Ajándékul a' szép Nem számára*, [szerk. HORVÁT István], Pozsony, 1812.
- HORVÁT 1814 = *Magyar Dámák Kalendárioma. Új Esztendei Ajándékul a' szép Nem számára*, [szerk. HORVÁT István], Pozsony, 1814.
- HORVÁT – Gyönyörködtető = *Gyönyörködtető társ. A' Szép Nemnek, és Azoknak, a' kik üres óráikban hasznos és nemes mulatságot [!] keresnek*, szerk. [HORVÁT István], Pozsony, 1812.
- HORVÁTH 1944 = HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig*, Budapest, 1944 (A Magyar Szemle Könyvei, 4).

- HORVÁTH 2005 = HORVÁTH Györgyi, *Női olvasás: fenyegető élvezetek? A női olvasó az olvasás normalizációs folyamatában = Laikus olvasók? A nem-professzionális olvasás lehetőségei*, szerk. LÓRÁND Zsófia – SCHEIBNER Tamás – VADERNA Gábor – VÁRI György, Budapest, 2005 (Dayka Könyvek 4.), 32–50.
- HORVÁTH = „Én írok levelet Magának...” *A levélírás eszközei a XVIII–XX. században*, szerk. HORVÁTH Hilda, Keszthely, 2011.
- HÖRZER 1999 = HÖRZER, Birgit, *Trivialliteratur für Frauen. Die Almanache und Taschenbücher des 18. und 19. Jahrhunderts an der Universitätsbibliothek Graz*, (Ausstellung vom 15. 11. bis 10. 12. 1999), Graz, 1999.
- HUDI 2009 = HUDI József, *A veszprémi polgárság könyvkultúrája a XVIII–XIX. században = U.ő., Könyv és társadalom. Könyvkultúra és művelődés a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében*, Budapest, 2009, 97–125.
- HUMPHRY 1898 = Mrs. C. E. HUMPHRY, *A Word to Women*, London, 1898.
- HUSZTI 1765 = HUSZTI György, *Koporsóban égő szövetneke..., Vesselényi Polyxéna... Kemény Simon... Hites párja... = Drága virtusokból épült örök emlékezetnek oszlopa... Mellyet... Vesselényi Polyxéna ifju úr aszszony ö nagyságának... feleségéhez valo... hűségének jeléül emelt... Kemény Simon*, Kolozsvár, 1765.
- IPOLYI 1887 = IPOLYI Arnold, *Bedegi Nyáry Krisztina 1604–1641* (Magyar Történeti Életrajzok), Budapest, 1887. <http://mek.OSZK.hu/05600/05698/html>.
- JAMES 2009 = Susan JAMES, *The Feminine Dynamic in English Art, 1485–1603. Women as Consumers, Patrons and Painters*, Aldershot, 2009.
- JANCSÓ 1734a = JANCSÓ Jakab, *Az Idvezítőnek szerelmeséhez való hűsége [...] Bartsai Judit kis-aszszony' [...]*. Kolozsvár, 1734.
- JANCSÓ 1734b = JANCSÓ Jakab, *Világ' Oskolaja. [...] Bartsai Judit Kis-Aszszonynak, eleven példájával [...]*, Kolozsvár, 1734.
- JANKOVICS 2000 = *Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petröczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei*, szerk. JANKOVICS József, s. a. r. KOMLOVSZKI Tibor – S. SÁRDI Margit, Budapest, 2000. (Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 16.).
- JOLLY 1982 = Penny Howell JOLLY, *On the Meaning of the Virgin Mary Reading. Attributed to Antonello da Messina*, The Journal of the Walters Art Gallery. Volume 40. 1982. 25–35.
- KAKUCSKA 1985 = KAKUCSKA Mária, *Juan Luis Vivés és Pázmány Péter a nőnevelésről*, Irodalomtörténeti Közlemények (89) 1985/4–5, 479–485.

- KAZINCZY 2009 = KAZINCZY Ferenc, *Özvegy Kazinczy Józsefné' született Bossányi Susána' emlékezete* = KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, s. a. r. ORBÁN László, [Debrecen]. 2009, (*KAZINCZY Ferenc művei. Első osztály. Eredeti művek. Kritikai kiadás*) 162–167.
- KAZLEV = *KAZINCZY Ferenc levelezése*, közzéteszi Dr. VÁCZY János, Budapest, I–XXI. kötet 1890–1911.
- KÁDÁR 2003 = KÁDÁR JUDIT, *Miért nincs, ha van. A kortárs nyugati feminista irodalomkritika hatása Magyarországon*. Beszélő 2003/II, 100–107.
- KÉRI 2008 = KÉRI Katalin, *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon (1867–1914)*, Pécs, 2008.
- KÉRI 2012 = KÉRI Katalin, *Korai hazai források a nőkről és tanuláshoz való jogukról = Útjelzők. Tanulmányok Forray R. Katalin 70. születésnapjára*, szerk. ORSÓS Anna, TRENDL Fanni, Pécs, 2012, 154–164.
- KINCSES 1993 = „*Im küttem én orvosságot.*” *Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1644*, s. a. r., kísérő tanulmányt írta KINCSES Katalin, Budapest, 1993. (Régi magyar történelmi források III.)
- KIRÁLY 1979 = KIRÁLY Ilona, *Árpádházi Szent Margit és a sziget*, Budapest, 1979.
- KIS 1797 = KIS János, *'Sebbe való Könyv. Azoknak, a' kik az olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek*, Pozsony, 1797.
- KIS 1799 = KIS János, *Kalendárium és 'Sebbe való Könyv. Azoknak, a' kik az olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek 1799-dik Esztendőre*, Pozsony, 1799.
- KIS 1805 = *Gyermekek' és ifjak' Bibliotékája, az az elmét gyönyörködtető és nemes szívet formáló apró történetek, beszélgetések [!], utazások és versek. A' mind a' két nemen lévő ifjúság' számára egynéhány nevezetes német írók munkáiból fordította KISS [!] János, Nemes-Dömölki Prédikátor*, Első rész, Pesten, 1805.
- KIS 1816 = KIS János, *Ifjúság barátja, vagy hasznosan mulattató darabok a' két nembéli ifjúság számára*, I–II. Pesten, 1816.
- KISPÁL 1887 = KISPÁL Mihály, *Egy régi magyar író nő könyvtára*. Egyetemes Philologiai Közlöny (II) 1887/2, 184–188.
- KLANICZAY Tibor 1994 = KLANICZAY Tibor, *A Margit-legendák történetének revíziója* = KLANICZAY 1994, 15–91.
- KLANICZAY 1994 = KLANICZAY Tibor – KLANICZAY Gábor, *Szent Margit legendái és stigmái*, Budapest, 1994.

- KLANICZAY – NAGY 1999 = *A középkor szeretete. Történelmi tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*, szerk. KLANICZAY Gábor – NAGY Balázs, Budapest, 1999.
- KLEINAU – OPITZ 1996 = *Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung I. (Vom Mittelalter bis zur Aufklärung)*. hg. Elke KLEINAU – Claudia OPITZ, Frankfurt – New York, 1996.
- KNAPP 1994 = KNAPP Éva, *Gilgengart. Egy német nyelvű imádságokönyv a 16. század elejéről*, Magyar Könyvszemle (110) 1994/2, 130–154.
- KOLOSVÁRY 1801 = KOLOSVÁRY István, *A' testi halál nyereség azon kegyesekre való nézve-is, a' kik e' földön méltán mondatnak boldogoknak [..]* = *Néhai Teleki Mária sir-halma*, Pest, 1801.
- KOLTAI 2006 = KOLTAI András, *Egy nagyasszony özvegyen. Batthyányné Lobkovicz Poppel Éva és udvara* = NAGY – GYÁNI 2006, 57–84.
- KORNIS 1927 = KORNIS Gyula, *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*, II. Budapest, 1927, 453–579.
- KOSÁRY 1996 = KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, 1996. (3. kieg. kiadás)
- KOZMA 1802 = KOZMA Gergely, *Congragatio mixta marcalis moralis [..] Nagy 'Su'sanna [..] Botos Péter [..] özvegyének érdemlett útolsó földi tisztessége [..]*, Kolozsvár, 1802.
- KÖPECZI 1734 = KÖPECZI János, *Magyar Débora [..] Halotti Prédikatio. [..] Vesselenyi Istvan [..] Özvegyének [..] Bánffi Kata [..] emlékezetire [..]*, Kolozsvár, 1734.
- KÖVÁRY 1856a = KÖVÁRY László, *Erdély nevezetesebb asszonyai II.IV. Bárány Dániel Polixena. Család könyve*, (2) 1856, Pest, 210.
- KÖVÁRY 1856b = KÖVÁRY László, *Erdély nevezetesebb asszonyai II.IV. Gróf Bethlen Kata. Család könyve*, (2) 1856, Pest, 209–210.
- KRAFT 1815 = *Neuer Plutarch, oder kurze Lebensbeschreibungen der berühmtesten Männer und Frauen aller Nationen von den ältesten bis auf unsere Zeiten. Nach dem Französischen des Peter BLANCHARD neu herausgegeben, vermehrt und fortgesetzt von Friedrich KRAFT*, Pesth, 1815. 1–6. kötet
- KULCSÁR 1996 = KULCSÁR Krisztina, *18. századi német utazók Magyarországon (1740–1785)*, Sic Itur ad Astra (9) 1996/1–3, 83–113.
- KULINI – SÁRVÁRY 1861 = KULINI Nagy Benő – SÁRVÁRY Elek, *Magyar hölgyek életrajza*, Debrecen, 1861.
- KUNST 2009 = Christiane KUNST, *Lesende Frauen. Zur kulturellen Semantik des Lesens im antiken Rom* = SIGNORI 2009, 47–64.

- KÜLLŐS 1999 = *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban*, szerk. KÜLLŐS Imola, Budapest, 1999.
- LAKÓ 1983 = *Bornemissza Anna szakácskönyve 1680-ból*, közléteszi LAKÓ Elemér, Bukarest, 1983.
- LARRINGTON 1995 = *Women and Writing in Medieval Europe. A sourcebook*, ed. Carolyne LARRINGTON, London, New York, 1995.
- LARSEN 2005 = LARSEN, Anne R., *The French Reception of Anna Maria van Schurman's Letters on Women's Education (1646) = Women's Letters Across Europe, 1400–1700*, eds. Jane COUCHMAN – Ann CRABB, Aldershot, 2005.
- LAUF 2012 = LAUF Judit, *Egy középkori nyelvemlék 18. századi továbbélése. A Piry-hártya egykori kódexe és a Makula nélkül való tükör*, Magyar Könyvszemle, (128) 2012/2, 234–255.
- LAWRENCE 1997 = *Women and Art in Early Modern Europe. Patrons, Collectors, and Connoisseurs*, ed. Cynthia LAWRENCE, University Park, PA, 1997.
- LÁ CZAY – KÖVÉR 2003 = *Nők és férfiak... avagy a nemek története*. (A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciájának kiadványa), szerk. LÁ CZAY Magdolna – KÖVÉR György, Nyíregyháza, 2003.
- V. LÁ SZLÓ 2005 = V. LÁ SZLÓ Zsófia, *Daniel Polixéna és lányai. Nőnevelés, női műveltség a halotti beszédek tükrében = Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*, szerk. STEINERT Ágota, [h. n.], 2005, 23–31.
- LÁ SZLÓ 2007 = LÁ SZLÓ Ferenc, *A nők mint a reformkori társas élet főszereplői = FÁBRI – VÁRKONYI 2007*, 161–170.
- V. LÁ SZLÓ 2007 = V. LÁ SZLÓ Zsófia, „Aszszony-népnek meg-kivántató tudomány...” Női életvezetési tanácsadókönyvek a 18. századi Magyarországon = FÁBRI – VÁRKONYI 2007, 227–245.
- V. LÁ SZLÓ 2008 = V. LÁ SZLÓ Zsófia, *Daniel Polixéna, a „Magyar Minerva”*. Egy 18. századi nemesszasszony élete és példája a halotti beszédek tükrében. *Sic Itur ad Astra* (19) 2008/58, 149–176.
- V. LÁ SZLÓ 2011 = V. LÁ SZLÓ Zsófia, *Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)* (Doktori disszertáció), 2011.
- LENGYEL 2007 = LENGYEL Tünde, *Az írástudatlantól a főispánig. Thurzó Györgyné, coborszentmihályi Czobor Erzsébet = FÁBRI – VÁRKONYI 2007*, 139–159.
- LENGYELOVÁ 2004 = *Žena a právo. Právne a spoločenské postavenie žien v minuslosti*. Zost, ed. Tünde LENGYELOVÁ, Bratislava, 2004, AEP. [A nő és a jog. A nők társadalmi helyzete a múlt századokban című konferencia anyaga. Szomolány, 2002. november 5–7.]
- LEWIS 1996 = Gertrud Jaron LEWIS, *By Women, for Women, about Women. The Sister-Books of Fourteenth-Century Germany*, Toronto, 1996.

- LOCKE 1914 = John LOCKE, *Gondolatok a nevelésről*, ford., bev., jegyz. MUTSCHENBACHER Gyula, Budapest, 1914.
- LYONS 1999 = Martyn LYONS, *New Readers in the Nineteenth Century. Women, Children, Workers*. In: *A History of Reading in the West*, eds. Guglielmo CAVALLO – Roger CHARTIER, University of Massachusetts Press, 1999. (Martin LYONS, *A 19. század olvasói: nők, gyermekek, munkások = CAVALLO – CHARTIER 2000*, 348–380.)
- MADAS 2009 = „*Látjátok feleim...*” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig, szerk. MADAS Edit, Budapest, 2009.
- MAKKAI – MEZEY 1960 = *Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század*, s. a. r. MAKKAI László – MEZEY László, Budapest, 1960.
- MANGUEL 2001 = Alberto MANGUEL, *Az olvasás története*, Budapest, 2001.
- MARZIO 1977 = Galeotto MARZIO, *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*, ford., jegyz. KARDOS Tibor, Budapest, 1977.
- MARWYCK 2010 = Mareen van MARWYCK, *Gewalt und Anmut. Weiblicher Heroismus in der Literatur und Ästhetik um 1800*, Bielefeld, 2010.
- MÁLNÁSI 1766 = MÁLNÁSI László, *Törvényből való igazságot magától elhárító [...] = Ama' menyeyi királynak arany veszsejével meg-illettetett [...] buzgo kegyes Esther [...] Rádai Esther [...] Teleki László [...] élete párja [...]*, Kolozsvár, 1766.
- MÁLNÁSI 1779 = MÁLNÁSI László, *Isteni gond-viselésnek tükröje. = Halotti tanítások [...] Teleki László [...] és [...] Teleki Esther [...] Torotzkai 'Sigmond [...] Élete kedves Társának [...]*, Kolozsvár, 1779.
- MÁLYUSZ 2003 = MÁLYUSZ Elemér, *Árpádházi Boldog Margit. A magyar egyházi műveltség problémája = Uő, Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok*, szerk. Soós István, Budapest, 2003 (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 30), 73–107. [MÁLYUSZ Elemér, *Árpádházi Boldog Margit. A magyar egyházi műveltség problémája*. (Károlyi Árpád Emlékkönyv. Budapest, 1933)]
- MÁRZA 2002 = Eva MÁRZA, *Catalogul bibliotecii lui Bethlen Kata. Varianta de la Alba Iulia. = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002*, szerk. DEÉ NAGY Anikó – SEBESTYÉN-SPIELMAN Mihály – VAKARCS Szilárd, Marosvásárhely, 2002, 401–422.
- MCGINN 1998 = Bernard MCGINN, *The Flowering of Mysticism. Men and Women in the New Mysticism (1200–1350)*, New York, 1998 (The Presence of God. A History of Western Christian Mysticism, 3.)

- MEYER 1773 = Andreas MEYER, *Wie soll ein iunges Frauenzimmer sich würdig bilden?* Erlangen, 1773.
- MEYER 1783 = *Barátságos oktatás, hogy kellessék egy ifju asszony embernek magát a' díszes erkölcsökben méltóképpen formálgatni. Irattatott német nyelven MEYER András által mellyből magyarra fordította, és néhol holmi aprólékos szükséges jegyzésekkel bővítette SZERENTSI NAGY István, Po'sonban és Budán, 1783.*
- MÉSZÁROS 2009 = MÉSZÁROS István, *Kazinczy, egy reformtankönyv szerzője = Könyv és nevelés* (11) 2009/4. <http://epa.oszk.hu/01200/01245/00044>
- MIKLÓS 1772 = MIKLÓS Sámuel, *Halotti oratio [...] = Halando sorsunkrol [...] valo emlekeztetés [...] Vai Judith [...] Vass Dániel [...] özvegye [...], Kolozsvár, 1772.*
- MIKÓ 2008 = MIKÓ Árpád, *Beatrix királyné = Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*, kiállítási katalógus, szerk. FARBAKY Péter et al., Budapest, 2008, 251–253.
- MILBACHER – ÁRKÁDIA = MILBACHER Róbert, *Kármán, Fanni és a hagyományok (A Fanni hagyományainak története)* Árkádia. Irodalomoktatási portál. 1. szám – *A nyelvújítás kora.* http://www.arkadia.pte.hu/magyar/cikkek/karman_fanni
- MOLLAY 1982 = MOLLAY Károly, *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*, Budapest, 1982.
- MOLNÁR – MÁTÉ 1804 = MOLNÁR Borbála – MÁTÉ Jánosné, *Barátsági vetélkedés vagy Molnár Barbarának Máté Jánosné asszonnyal A két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezései*, Kolozsvár, 1804.
- MONOK 1996 = MONOK István, *A Rákóczi-család könyvtárai – Bibliotheken der Familie-Rákóczi. 1588–1660*, Szeged. (A Kárpát-medence koraujkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit I.) <http://mek.OSZK.hu/03200/03241/index.phtml>
- MONOK 2005 = *Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények, 1500–1700*, szerk. MONOK István, Budapest, 2005.
- MONOK 2012 = MONOK István, *A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Budapest–Eger, 2012, EKF (Kulturális örökség).
- MONSCHEIN 1994 = Johanna MONSCHEIN, *Kinder und Jugendbücher der Aufklärung. Aus der Sammlung Kaiser Franz I. von Österreich in der Fideikommissbibliothek an der Österreichischen Nationalbibliothek*, Salzburg–Wien, 1994.
- MOTTE FOUQUÉ 1826 = Caroline de la MOTTE FOUQUÉ, *Die Frauen in der großen Welt. Bildungsbuch bei'm Eintritt in das gesellige Leben*, Berlin, 1826.

- LE MOYNE 1647 = Pere LE MOYNE. *La Galerie des femmes fortes*, Paris, 1647.
- MULDER-BAKKER 2004 = *Seeing and Knowing. Women and Learning in Medieval Europe, 1200–1550*, ed. Anneke B. MULDER-BAKKER, Turnhout, Brepols, 2004.
- NAGY – S. SÁRDI 1997 = *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*, szerk. NAGY Beáta – S. SÁRDI Margit, Debrecen, 1997.
- NAGY 2001 = NAGY Zsófia Borbála, *Asszonyok „árnyék képe”. Nőkérdés a XVIII–XIX. századi halotti beszédekben.* Irodalomtörténet (82) 2001/1, 23–41.
- NAGY – GYÁNI 2006 = *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*, szerk. NAGY Beáta – GYÁNI Gábor, Debrecen, 2006.
- NAGY 2012 = NAGY Márton Károly, *Bethlen Kata imádságai* = BOGÁR 2012, 155–166.
- NAGYDIÓSI 1958 = NAGYDIÓSI Gézánné, *Magyarországi női lapok a XIX. század végéig.* = Az OSZK Évkönyve 1957, Budapest, 1958, 193–229.
- NÉMETH 1979 = NÉMETH S. Katalin, *A levélíró Bethlen Kata.* Irodalomtörténet (Új folyam XI.) 1979/1, 3–17.
- NÉMETH 1984 = NÉMETH S. Katalin, *Bethlen Kata Önéletírása és XVIII. századi halotti beszédek*, Irodalomtörténeti Közlemények (88) 1984/2, 195–198.
- NÉMETH 1985a = NÉMETH S. Katalin, *Bethlen Kata a kortársak szemével*, Theologiai Szemle (28) 1985/4, 233–237.
- NÉMETH 1985b = NÉMETH S. Katalin: „Az asszonyi tudós világról”. *Vélekedések a XVIII. század közepén* = A nő az irodalomban 1985, 50–68.
- NÉMETH 1994 = NÉMETH S. Katalin, *Bethlen Kata és Eleonora Petersen-Merlau = Klaniczay-emlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Budapest, 1994, 379–385.
- NÉMETH 2011 = NÉMETH S. Katalin, *Nőnevelési receptek 17. századi német röplapokon*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Tom. XXX. Balázs Mihály köszöntése, Szeged, 2011, 375–381.
- NIEKUS 2008 = Cornelia NIEKUS MOORE, *Die lutherische Erbauungsliteratur für Mädchen in der frühen Neuzeit = Säkularisierung vor der Aufklärung? Bildung, Kirche und Religion 1500–1700*, hrsg. Hans-Ulrich MUSOLFF, Köln, 2008, 197–214.
- N. N. 1781 = *A' fő hadi-vezérnének Halálos ágyában Gyermekéhez tett Utolsó Tanításai, melyek által arra kívánja őket megtanítani, hogy mivel legyenek vallásukhoz, királyokhoz és a társalkodó élethez kötelesek. Németből magyar nyelvre fordítottak*, [ford. B. JOSINTZI Sándor], Kolozsvár, 1781.

- N. N. 1784 = *A' nemes kis asszonyoknak való emlékeztetés*. [Szerző és kiadás helye nélkül], 1784.
- OFFEN 2000 = Karen OFFEN, *European Feminisms 1700–1950. A Political History*, Stanford, 2000.
- ORBÁN 2002 = *Bevezetés az olvasás „mesterségébe”*, szerk. ORBÁN Gyöngyi, Kolozsvár, 2002.
- OROSZ 1962 = *A magyar nőnevelés úttörői*, összeáll. OROSZ Lajos, Budapest, 1962.
- ORTVAY 1914 = ORTVAY Tivadar, *Mária, II. Lajos magyar király neje 1505–1558*, Budapest, 1914.
- PAPP 2011 = PAPP Júlia, *A családi élet otthoni és közösségi terei a 19. század elején két könyvillusztráció-sorozat tükrében*, Művészettörténeti Értesítő, (60) 2011/1, 89–105.
- PAPP 2012 = PAPP Júlia, *Könyv és kép a 19. század elején. Blaschke János (1770–1830) illusztrációinak katalógusa*, I–II. kötet, Budapest, 2012.
- PÁLÓCZI 1790a = [PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám], *A férjfiak felelete az asszonyokhoz arra a javallásra: hogy jó volna az asszonyokat-is a közönséges gyülekezetekbe bébotsájtani*, Buda, 1790.
- PÁLÓCZI 1790b = [PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám], *A' magyar asszonyok' prókátora, a' Budán öszve gyűlt rendekhez*, Buda, 1790.
- PÁZMÁNY 1983a = PÁZMÁNY Péter, *Házasságban-élő asszonyok tanúsága* = Uő., *Válogatás műveiből*. II., Budapest, 1983, 119–133.
- PÁZMÁNY 1983b = PÁZMÁNY Péter: *Mint kell a keresztyén leányt nevelni* = Uő., *Válogatás műveiből*. III., Budapest, 1983, 271–286.
- PEARSON 1999 = Jacqueline PEARSON, *Women's Reading in Britain 1750–1835. A Dangerous Recreation*, Cambridge University Press, 1999.
- PERETSZENYI 1817 = PERETSZENYI NAGY László, *Heroineis az az a' nevezetes fejér népnek szép neméből magokat tetteikkel különböztető szép nemnek, élet-tárjak*, I–II. darab, Pesten, 1817.
- PERLAKI 1791 = *A gyermekeknek való jó nevelésekről való rövid oktatás melyet a szüléknek és a gyermek tanítók s nevelőknek kedvéért öszve szedegetett PERLAKI Dávid a komáromi evang. ekkl. tanítója és megyebéli főesperesje*, Komáromban, 1791.
- PESTI 2009 = PESTI Brigitta, *Erbauungsliteratur und weibliches Lesepublikum. Lesegewohnheiten von Frauen des 17. Jahrhunderts in Ungarn*, WEBFU (Wiener elektronische Beiträge des Instituts für Finno-Ugristik). Sondernummer 4/2009. – <http://webfu.univie.ac.at/sonder.php?ht=4&tit=Gender%20Approaches%20to%20Finno-Ugrian%20Languages%20and%20Cultures>.
- PESTI 2010 = PESTI Brigitta, *„Kegyés patróna asszonyaink”. Női mecénatúra Magyarországon a XVII. század első felében* = *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, Budapest, 2010, 359–368. <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/ghesaurus-1/Pesti-Ghesaurus.pdf>

- PESTI 2013 = PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Budapest–Eger, 2013, EKF (Kulturális örökség).
- PETNEKI 1990 = PETNEKI Áron, *Hitetlen Jezabel vagy dicsőséges Judit? Báthory Zsófia apológiája (1674)* = *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, Szeged, 1990, 337–343.
- PETŐ 2003 = *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19–20. században*, szerk. PETŐ Andrea, Budapest, 2003.
- PETRŐCZY 1705 = *A kereszt nehéz terhe alatt alatt el-bágyatt sziveket élesztő jó illatú XII. Liliom. Mellyeket, a keseredett szivek vigasztalására, ARND Jánosnak, a Luneburgumi Fejedelemségben való Püspöknek, az igaz keresztyénségről Német nyelven kiadott könyvéből válogatott ki, és XII. Részekben foglalván azokhoz való imádságokkal együtt, Magyar nyelvre fordított az édes Férjéért való Szebeni méltatlan rabságában: és immár Isten kegyelméből megszabadulván, annak háladatos örök emlékeztire, és a kereszt viselő szenteknek lelki hasznokra, maga költségével kinyomtatott Gróf PETRŐCZY Kata Szidonia*. Kolosvaratt [Kolozsvár], 1705.
- PETRŐCZY 1708 = PETRŐCZY Kata Szidónia, *Jó illattal füstölgő Igaz Szív, Mellyet A Világ szeretetiben szunnyadozó sziveknek fel-serkentésekre, ARND Jánosnak... az igaz Keresztyénségről Német nyelven kiadott Könyvéből válogatott ki, És Tizenkét Részekbe foglalván, azokban való Imádságokkal együtt Magyar nyelvre fordított, a Magyar Nemzet ellensége előtt való már negyedszeri bujdosásában Huszton, és a keresztyéneknek lelki hasznokra, maga költségével ki is nyomtatott Gróf PETRŐCZY Kata Sz., Lőcse, 1708.*
- PÉTER 1985 = PÉTER Katalin, *A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században*, Századok (119) 1985/4, 1006–1028.
- PÉTER 1999 = PÉTER Katalin, *Az olvasó nő eszménye a 17. század elején* = KLANICZAY –NAGY 1999, 323–332.
- PÉTER 2000 = PÉTER Katalin, *Milyenek voltak az erdélyi fejedelemasszonyok?* = TAMÁS 2000, 7–24.
- PÉTER 2001 = PÉTER Katalin, *Nők önállósága, férfiak önállósága a társadalomban* = *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*, szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, Piliscsaba, 2001, 383–394.
- PÉTER 2010 = PÉTER Katalin, *Az asszony neve. Arisztokrata névhasználat a 16–17. századi Magyarországon*, *Történelmi Szemle* (52) 2010/2, 151–187.
- PÉTER 2012a = PÉTER Katalin, *Az olvasó nő eszménye a 17. század elején* = PÉTER 2012, 25–33.
- PÉTER 2012b = PÉTER Katalin, *Lorántffy Zsuzsanna* = PÉTER 2012, 49–94.
- PÉTER 2012 = PÉTER Katalin, *Magánélet a régi Magyarországon* (Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes), Budapest, 2012.

- PHEGLEY 2004 = Jennifer PHEGLEY, *Educating the Proper Woman Reader. Victorian Family Literary Magazines and the Cultural Health of the Nation*, Ohio, 2004.
- PIKTÉTUS 1752 = PIKTÉTUS (Pictet) Benedek, *A' keresztyén ethikának summás-veleje... Deák-ból Magyarra fordítatott... DANIEL Poliksena Vesselényi István[né] által...*, Kolozsvár, 1752.
- PLANK 2006 = Verena Elisabeth PLANK, *Das Lesen muss gelesen werden. Aspekte der Lese(r)geschichte im Spiegel des Romans*, (Diplomarbeit) Wien, 2006.
- POGÁNY 2008 = POGÁNY György, *Nézetek a női olvasásról Magyarországon a felvilágosodás első szakaszában*, Könyvtári Figyelő (54) 2008/3, 450–461.
- POGÁNY 2013 = POGÁNY György, „Honleányok” és a könyvek. *Leányolvasók és leányolvasmányok a reformkorban*, Könyv és Nevelés (15) 2013/1. http://olvasas.opkm.hu/portal/felso_menusor/konyv_es_neveles/honleanyok_es_a_konyvek__leanyolvasok_es_leanyolvasmanyok_a_reformkorban.
- POZZI – LEONARDI 2001 = *Olasz misztikus írónők*, szerk. Giovanni POZZI – Claudio LEONARDI, Budapest, 2001.
- PROPIAC 1821 = Catherine-Joseph-Ferdinand Girard de PROPIAC, *Le Plutarque des jeunes demoiselles, ou Abrégé des vies des femmes illustres de tous les pays, avec des leçons explicatives de leurs actions et de leurs ouvrages*, Paris, 1821.
- PUKÁNSZKY 2006 = PUKÁNSZKY Béla, *A nőnevelés évezredei. Fejezetek a lányok nevelésének történetéből*, Budapest, 2006.
- RADNÓTFÁJI 1744 = RADNÓTFÁJI N[agy] Zsigmond, *Jo fundamentumon építettett haz. [...] Kakutsi Judith [...] Köblös Péter [...] Élete Párja [...]*, Kolozsvár, 1744.
- RADVÁNSZKY 1986 = RADVÁNSZKY Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században I.*, Budapest, 1986.
- RADWAY 1984 = Janice RADWAY, *Reading the Romance. Women, Patriarchy, and Popular Literature*, Chapel Hill, 1984.
- RATIO 1981 = RATIO *Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása*, ford. MÉSZÁROS István, Budapest, 1981.
- RÁDAY 1861 = *A Ráday Könyvtár 1861-es kéziratok katalógusa*
- REH 1979 = Albert M. REH, *Wunschbild und Wirklichkeit. Die Frau als Leserin und als Heldin des Romans und des Dramas der Aufklärung = Die Frau als Heldin und Autorin. Neue kritische Ansätze zur deutschen Literatur*, hrsg. Wolfgang PAULSEN, Bern–München, 1979, 82–95.
- RÉTHELYI 2005 = *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531*, szerk. RÉTHELYI Orsolya et al. (Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. – 2006. január 9.), Budapest, 2005.

- RICHTER 1937 = RICHTER M. Sarolta, *Az angolkisasszonyok budapesti Sancta Maria intézetének története 1770–1937*, Budapest, [1937].
- RITTLER 1818 = Franz RITTLER, *Die zehn Gebote in Kupfern dargestellt und durch sittliche Erzählungen erklärt ein Festgeschenk für gute Söhne und Töchter aller Glaubens-Bekenntnisse*, Wien, [1818].
- RITTLER 1821 = Franz RITTLER, *Moralischer Haus Kalender ein Neujahrs Geschenke für gute Söhne und Töchter aller Glaubens-Bekenntnisse. [Die zehn Gebote, in den Unterhaltungen eines Großvaters mit seinen Enkeln, durch sittliche Erzählungen erklärt]*, Wien, [1821].
- RMNY = *Régi magyarországi nyomtatványok*, I–IV., Budapest, 1971–2012.
- ROMHÁNYI 2000 = F. ROMHÁNYI Beatrix, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*, [Budapest], 2000.
- ROTTERDAMI ERASMUS = ROTTERDAMI ERASMUS, *A keresztyén özvegy. Máriához, Magyarország és Csehország egykori messze földön ismert királynéjához, Károly császár és Ferdinánd király nővéréhez*, Budapest, 2004.
- ROUSSEAU 1978 = Jean-Jacques ROUSSEAU, *Emil, avagy a nevelésről*, ford. GYÖRY János, Budapest, 1978.
- RÓTH 2006 = RÓTH András Lajos, *Patrónusok szerepe a magyar nyelvet védő könyvkiadásban. Magyar nyelvű könyvkiadást támogatók nyomában. = Könyves műveltség Erdélyben*, összeáll. BÁNYAI Réka, Marosvásárhely, 2006, 214–228.
- RPHA 1992 = *Répertoire de la poésie hongroise ancienne. Manuel de correction d'erreurs dans le base de données*, Tome I–II., direction Iván HORVÁTH, assisté par Gabriella H. HUBERT, Paris, 1992 (Ad corpus poeticarum).
- S. SÁRDI 1984 = S. SÁRDI Margit, *Petröczy Kata Szidónia és a pietista nőeszmény = A nő az irodalomban* 1985, 28–49.
- S. SÁRDI 1997 = S. SÁRDI Margit, *Nőköltőink első generációja: a főúri költőnők = NAGY – S. SÁRDI 1997*, 41–50.
- S. SÁRDI 1999 = S. SÁRDI Margit, *A költőnő szerepe és társadalmi lehetősége a XVII–XVIII. században = KÜLLÖS 1999*, 135–149.
- S. SÁRDI 1999/2 = *Magyar nőköltők a XVI. századtól a XIX. századig*, szerk. S. SÁRDI Margit, (A magyar költészet kincsestára), Budapest, 1999.
- S. SÁRDI 2002 = *A Göcseji Helikon költőnői*, s. a. r., jegyz. S. SÁRDI Margit, Budapest, 2002.

- S. SÁRDI 2004 = S. SÁRDI Margit, *Főrangú hölgyek gyógyfüves könyvei = Áldás és átok, csoda és boszorkányság*, szerk. PÓCS Éva (Tanulmányok a transzcendensről, IV.), Budapest, 2004, 203–222.
- S. SÁRDI 2007 = S. SÁRDI Margit, *A magyar női költészet történetének első fejezete = A magyar irodalom története I. A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László – ORLOVSZKY Géza, Budapest, 2007.
- SCHEEPSMA 2004 = Wybren SCHEEPSMA, *Medieval Religious Women in The Low Countries. The 'Modern Devotion', the Canonesses of Windesheim and Their Writings*, transl. David F. JOHNSON, Woodbridge, 2004.
- SHEINGORN 1993 = Pamela SHEINGORN, „The wise mother”. *The image of St. Anne teaching the Virgin Mary*, Gesta, 1993, vol. 32. 69–80.
- SCHIETH 1992 = *Fürs schöne Geschlecht. Frauenalmanache zwischen 1800 und 1850*, hrsg. Lydia SCHIETH, Bamberg, 1992.
- SCHREINER 2009 = Klaus SCHREINER, *Die lesende und schreibende Maria als Symbolgestalt religiöser Frauenbildung* = SIGNORI 2009, 113–154.
- SCHURMAN 2009 = SCHURMAN, Anna Maria van, *Dissertatio de ingenii muliebris ad doctrinam et meliores litteras aptitudine. Abhandlung über die Befähigung des Geistes von Frauen für die Gelehrsamkeit und die höheren Wissenschaften*, Zweisprachige Textausgabe, hg. Michael SPANG, Würzburg, 2009.
- SCHWARCZ 1994 = SCHWARCZ Katalin, *A klarissza apácák könyvkultúrája a XVIII. században* (Olvasmánytörténeti Dolgozatok VI.), Szeged, 1994.
- SEGESVÁRY 1992 = SEGESVÁRY Viktor, *A Ráday könyvtár 18. századi története* (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 4.), Budapest, 1992.
- SEIDLER 1999 = Andrea SEIDLER, *A nő mint a 18. századi periodikumok olvasója. (A folyóirat-hirdetések, az előszavak és az ajánlások forrásértékéről)*. Magyar Könyvszemle (115) 1999/1, 91–97. (Vö.: Andrea SEIDLER, *Frauen als Lesepublikum unterhaltender Periodika im achtzehnten Jahrhundert = Lectura. Vendéglőadások a Szegedi Olvasmánytörténeti Munkaközösségben* 5., Szeged, 1999.)
- SEILER 1790 = [Georg Friedrich SEILER], *A' kisdetek' vallásbéli oktatása...*, Pozsony–Pest, 1790.
- SHAHAR 2004 = Shulamith SHAHAR, *A negyedik rend. Nők a középkorban*, Budapest, 2004.
- SIGNORI 2009 = *Die lesende Frau*, hrsg. Gabriela SIGNORI (Wolfenbütteler Forschungen, Band 121.), Wiesbaden, 2009.

- SIGRAY 1703 = *Jó illatu Rosas Kert Melyben sok szép Imacságok, mint annyi jó illatu Rosák találtnak, Reggeli, s-Estvéli Imatságok: Az Ur vétele eloet, es utánna, való könyörgések, A' Jesus Szentséges szivéhez Való Offcium Letania, Egyéb szép Imatságokkal; Vagy az Isten szentséges Annyához igen szép aitasagok, Es az Isten Szenteihez, mint annyi Menyei Paradicsom kertiben Plantáltatott virágok tiszteletire való Imatságok. Mellyek mindenestül Németbül forditattak Magyar nyélvre Szent Clara Szerzetiben lévő, egy szerzetes Szüz által: Az Isten Sz: Annyának és a' Menyei Szentek nagyob Dicsössegekre, és a' Magyar hivek lelki epületekre*, Wien, 1703. [SIGRAY Erzsébet Róza fordítása]
- SIGRAI 1718 = ZACHAR János, *Nagy Pátriárchának, Szent Jósephnek... soltárkönyve...*, ford. SIGRAI Rosa, Nagyszombat, 1718.
- SIMON – SZABÓ 1997 = *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, szerk. SIMON Melinda – SZABÓ Ágnes (A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, II.), Szeged, 1997.
- SIMONS 2001 = Walter SIMONS, *Cities of Ladies. Beguine Communities in the Medieval Low Countries, 1200–1565*, Philadelphia, 2001.
- SOLTÉSZ 1966 = *Biblia Pauperum*, szerk. SOLTÉSZ Zoltánné, Budapest, 1966.
- SOMKUTI 1983 = SOMKUTI Gabriella, *Újfalvy Krisztina és könyvtára. Egy elfeledett 18. századi költőnő* = Az OSZK Évkönyve 1981, Budapest, 1983, 449–484. (Megjelent még: *Gazdaságtörténet – könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára*, szerk. BÚZA János, Budapest, 2011 (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 1.), 379–412.)
- SOMKUTI 1987 = SOMKUTI Gabriella, *Ungarische Büchersammlerinnen im 18. Jahrhundert. Marginalien*, Zeitschrift für Buchkunst und Bibliophilie, 1987. No. 3. 22–35.
- SOMKUTI 1991 = SOMKUTI Gabriella, *Könyvgyűjtő asszonyok a 18. századi Magyarországon*, Könyvtáros (41) 1991/5, 290–296.
- SONNET 1993 = Martine SONNET, *A Daughter to Educate = A History of Women in the West. III. Renaissance and Enlightenment Paradoxes*, eds. Natalie Zemon DAVIS – Arlette FARGE, Cambridge–London, 1993, 101–131.
- SÖVÉNYFALVI 1734 = SÖVÉNYFALVI Zsigmond, *Titkos menyegző [...] Bartsai Judit kis-aszszonyinak [...]*, Kolozsvár, 1734.
- STAPFER 1774 = STAPFER Fr[iderik] János, *A' keresztyén vallásra való út-mutatás [...]*, Kolozsvár, 1774.
- ST CLAIR 2004 = William ST CLAIR, *The Reading Nation in the Romantic Period*, Cambridge University Press, 2004.

- STOLL 2005 = STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Budapest, 2005. (4. kiadás)
- SULLEROT 1971 = EVELYN SULLEROT, *A női munka története és szociológiája*, Budapest, 1971.
- SZABÓ 1997 = SZABÓ ÁGNES, *Bethlen Kata és könyvtára* = SIMON – SZABÓ 1997, VII–XX.
- SZATHMÁRI 1772 = SZATHMÁRI PAKSI ÁBRAHÁM, *Vallást tévő Isten szolgáltójának [...] Utolsó tisztesség tételére [...] = Halando sorsunkról [...] való emlékeztetés [...] Vai Judith [...] Vass Dániel [...] özvegye [...]*, Kolozsvár, 1772.
- SZÁDECZKY 1922 = SZÉKI GRÓF TELEKI JÓZSEF ÖZVEGYE BETHLENI BETHLENI KATA GRÓFNŐ IRÁSAI ÉS LEVELEZÉSE 1700–1759. I–II. kötet, kiad. bev. SZÁDECZKY KARDOSS LAJOS, Budapest, 1922.
- SZEKFŰ 1908 = SZEKFŰ GYULA, *Szamosközy műve az 1594 év eseményeiről*, Századok, (42) 1908/3, 217–244.
- SZENDE 2004 = SZENDE KATALIN, *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*, Budapest, 2004. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 32.)
- SZENT MARGIT 1987 = *Szent Margit legendája = Árpád-kori legendák és intelmek*, vál., bev., jegyz. ÉRSZEGI GÉZA, Budapest, 1987².
- SZENT MARGIT 1999 = *Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája és szentté avatási pere*, ford. BELLUS IBOLYA – SZABÓ ZSUSZANNA, előszó KLANICZAY GÁBOR, jegyz. BELLUS IBOLYA, Budapest, 1999.
- SZÉCHÉNYI 1799 = *Catalogus bibliothecae hungaricae Francisci com. Széchényi. Tomus I–II.: Scriptores hungaros et Rerum Hungaricarum typis editos complexus. Pars 1.: A–L, Pars 2.: M–Z. Sopronii, 1799.*
- SZÉP 1821 = SZÉP JÁNOS, *Elmélkedés az asszonyi nem taníttatásáról*, Tudományos Gyűjtemény (5) 1821/IV. 22–60.
- SZILÁGYI 1998 = SZILÁGYI MÁRTON, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, 1998. (Csokonai Könyvtár 16.).
- SZILÁGYI 1999 = *Első folyóirataink. Uránia*, szerk. SZILÁGYI MÁRTON, Debrecen, 1999.
- SZILÁRDFY 1995 = SZILÁRDFY ZOLTÁN, *A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből I. 17–18. század*, Szeged, 1995.
- SZILÁRDFY 1997 = SZILÁRDFY ZOLTÁN, *A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből II. 17–18. század*, Szeged, 1997.
- SZINNYEI = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar írók élete és munkái*, 1–14. kötet, Budapest, 1891–1914.

- SZÖGI 2011 = SZÖGI LÁSZLÓ, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700* (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 17.), Budapest, 2011.
- TAKÁTS 1925 = TAKÁTS SÁNDOR, *Régi magyar nagyasszonyok*, Budapest, 1925.
- TAMÁS 2000 = *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára*. I–II. kötet, szerk. TAMÁS EDIT, SÁROSPATAK, 2000 (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 40–41.).
- TARNÓC 1985 = TARNÓC MÁRTON, *Régi magyar asszonyok – régi magyar műveltség = A nő az irodalomban* 1985, 8–27.
- TELEKI 1800 = *Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék Pars Secunda*. Viennae, 1800.
- TELEKI 1801 = *Néhai G. Teleki Mária' Sir-halma*, Pest, 1801.
- TELEKI 1809 = *Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék Pars Tertia*, Viennae, 1809.
- TELEKI 1819 = *Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék Pars Quarta*, Viennae, 1819.
- TELEKI 2002 = *Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék Pars Quinta. Libros inde ab anno MDCCCXIX. post typis vulgatam catalogi partem quartam comparatos complexa*. Curam gerebat ANIKÓ DEÉ NAGY, Budapestini, MMII.
- TINAGLI 1997 = PAOLA TINAGLI, *Women in Italian Renaissance Art. Gender, Representation, Identity*, Manchester, 1997.
- TÓTH 1996 = TÓTH ISTVÁN GYÖRGY, *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Budapest, 1996 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 17.) (angolul, Uő., *Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe*, Budapest–New York, 2000)
- ÚJFALUSI 1712 = ÚJFALUSI JUDIT, *Makula nélkül való tükör, Mely az üdvözítő Jézus Kristusnak és szent szüleinek életét, úgy keserves kinszenvedését, és halálát adgya elé. Mely superiorok engedelmeiből szűz szent Klára szerzetében lévő ÚJFALUSI Judith által cseh nyelvből magyar nyelvre fordítottatott, és a Tekintetes... Ujfalui Ujfalusi Klára asszonynak, Tekintetes... Karancs Berényi György Uram ő nagysága kedves házastársának költségén kibocsáttatott*, Nagyszombat, 1712.
- VAN ENGEN 2008 = JOHN VAN ENGEN, *Sisters and Brothers of the Common Life. The Devotio Moderna and the World of the Later Middle Ages*, Philadelphia, 2008.
- VANYÓ 1980 = *Apokrifek*, szerk. VANYÓ LÁSZLÓ, Budapest, 1980.
- VAZAKI 2003 = ANNA VAZAKI, *Mousike Gyne. Die musisch-literarische Erziehung und Bildung von Frauen im Athen der klassischen Zeit*, Möhnese, 2003.
- VÁRHELYI 1997 = VÁRHELYI ILONA, *Nőszerepek a Bibliában = NAGY – S. SÁRDI 1997, 17–30.*

- R. VÁRKONYI 1984 = R. VÁRKONYI Ágnes, *Magasműveltség és népi tudatvilág Magyarországon a 17–18. század fordulóján* = *Folklór és tradíció*. I. kötet (A hagyományos műveltség továbbélése. Az I. Magyar-Jugoszláv folklór konferencia előadásai, Budapest, 1983. november 1–3.) szerk. Kiss Mária, Budapest, 1984, 19–42.
- R. VÁRKONYI 1997 = *Nők a magyar történelemben*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Budapest, 1997.
- VERES 1796 = *A' jó gazda-aszszony, avagy olly hasznos könyvetske, mellyben az Aszszonyoknak házaikban, és házaik körül, sok hasznos, és meg-kivánható dolgok meg irattattak. Német nyelvből mind a'mostan élő, mind az ezután következő Aszszonyoknak, és Leány-Aszszonyoknak hasznokra fordította, és közönségessé tette* VERES Mihály, Pozsonyban, és Pesten, 1796.
- VERESTÓI 1734 = VERESTÓI György, *Salamon' dítsereteire melto aszszony [...] Bánffi Kata [...] Vesselényi István [...] házastársa*, Kolozsvár, 1734.
- VERSÉNYI 1902 = VERSÉNYI György, *Kolosi Török István*, Erdélyi Múzeum (19) 1902/3, 131–148.
- VICINUS 1973 = Martha VICINUS, *Suffer and be Still. Women in the Victorian Age*, Indiana University Press, 1973.
- VICZAI 1720 = VICZAI Anna, *Az Elmélkedéseknek, és lelki foglalatosságoknak könyve...*, Nagyszombat, 1720.
- VISKOLCZ 2013 = VISKOLCZ Noémi, *A mecenatúra színterei a főúri udvarban. Nádasdy Ferenc könyvtára*, Szeged–Budapest, Szegedi Tudományegyetem–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, VIII.).
- WEHLI 2010 = WEHLI Tünde, *Beatrix királyné – bibliofil vagy olvasó = „...de még szebb a színház.” Írások Belitska-Scholz Hedvig emlékére*, szerk. SOMORJAI Olga, Budapest, 2010, 200–206.
- WINDISCH 1781 = Karl WINDISCH, *Von der Gelehrsamkeit des ungarischen Frauenzimmers*, Ungarisches Magazin, Pressburg, 1781. I. 488.
- WINSTON-ALLEN 2004 = Anne WINSTON-ALLEN, *Convent Chronicles. Women Writing about Women and Reform in the Late Middle Ages*, University Park, Pennsylvania, 2004.
- WITTMANN 2000 = WITTMANN, Reinhard, *Az olvasás forradalma a 18. század végén?* = *Cavallo – Chartier 2000*, 321–347.
- WUTKA 1802 = [Antonia WUTKA], *Encyklopädie für die weibliche Jugend. Ihrer Kais. Königl. Majestät Maria Theresia mit allergnädigsten Bewilligung unterthänigst von der Verfasserinn*, Prag, 1802.
- WUTKA 1815 = [Antonia WUTKA], *Encyklopädie für die weibliche Jugend*, 1–12. kötet Wien, 1815–1816.

VÁLOGATÁS NŐI MŰVELŐDÉSI TÉMÁJÚ KÉZIRATOKBÓL ÉS NYOMTATVÁNYOKBÓL

VÉDELMEZŐ, ERŐS PAJZS

A VALLÁSOS NŐI MŰVELTSÉG A 15–18. SZÁZADBAN

Kódexolvasó és kódexmásoló apácák

Birk-kódex, Buda, 1474, OSZK (MNy 71) [A Nyulak szigeti domonkos apácák számára Váci Pál által latinból magyarra fordított kolostori életszabályok, az átültető kézírásában.]

Apor-kódex, Magyarország, 15. század vége–16. század eleje, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe) [Premontrei apácák használták.]

Guary-kódex, óbudai mariánus ferencesek kolostora?, 1508 előtt, MTAK (K 34) [Feltehetően az óbudai klarissza apácák számára másolták.]

Lázár Zelma-kódex, 16. század eleje, MTAK (K 41) [Apácák – valószínűleg klarisszák – számára készült.]

Simor-kódex, óbudai klarissza kolostor, 16. század eleje, OSZK (MNy 14)

Winkler-kódex, 1506, ELTE Egyetemi Könyvtár (Cod. Hung. 8) [Valószínűleg a Nyulak szigetén élő domonkos apácák használatára készült, talán a budai vilhelmita kolostorban.] (1. kép)

Nádor-kódex, óbudai klarissza kolostor, 1508, ELTE Egyetemi Könyvtár (Cod. Hung. 1) (2. kép)

Példák könyve, 1510, Nyulak szigete, Domonkos-rendi apácák kolostora, ELTE Egyetemi Könyvtár (Cod. Hung. 3) [Másokkal együtt Ráskay Lea másolta a kolostorban élő apácák számára.]

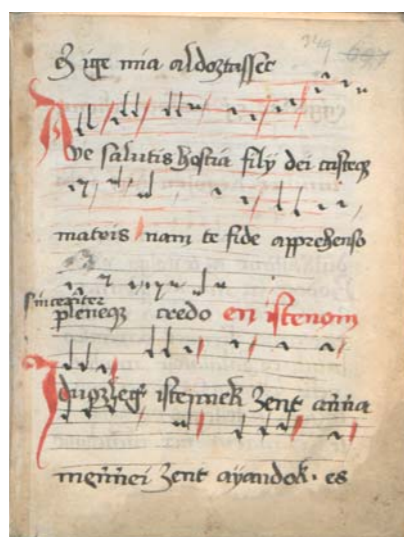
Margit legenda, Nyulak szigete, Domonkos-rendi apácák kolostora, 1510?, OSZK (MNy 3) [Ráskay Lea másolta a kolostorban élő apácák számára.]

Nagyszombati Kódex, óbudai klarissza kolostor, 1512–1513, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (MSS III. 178)

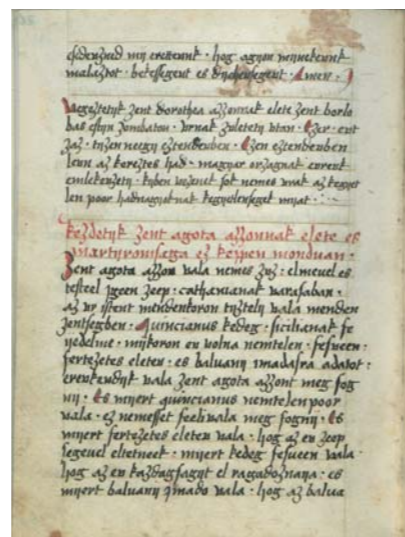
Lobkowicz-kódex, magyarországi klarissza kolostor, 1514, a Lobkowicz hercegi család tulajdona, Prága (VI. Fg. 30).

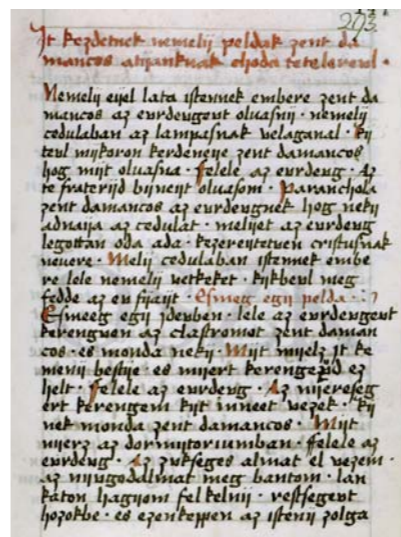
1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

6. kép

- Cornides-kódex*, Nyulak szigete, Domonkos-rendi apácák kolostora, 1514–1519, ELTE Egyetemi Könyvtár (Cod. Hung. 4) [Ráskay Lea másolta a kolostorban élő apácák számára.] (3. kép)
- Virginia-kódex*, 1515, MTAK (K 40) [A nyulak-szigeti dominikánus apácák számára készült.]
- Gömör-y-kódex*, Nyulak szigete, Domonkos-rendi apácák kolostora, 1516, OSZK (MNy 5) [Tetemy Pál nagyvázsonyi pálos vikárius, Legédy Kató és mások készítették.]
- Domonkos-kódex*, 1517, Nyulak szigete, Domonkos-rendi apácák kolostora, OSZK (MNy 6) [Ráskay Lea másolta a kolostorban élő apácák számára.] (4. kép)
- Debreceni Kódex*, óbudai klarissza kolostor, 1519, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár (R 524)
- Lányi-kódex*, Somlóvásárhely?, 1519, MTAK (K 43) [Magyar-latin nyelvű premontrei apáca-ordinarium.]
- Pozsonyi Kódex*, Somlóvásárhely, 1520, Magyar Ferences Könyvtár, Budapest (Muz. 32) [Mihály deák és egy másik scriptor másolta a premontrei apácák számára.]
- Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról*, Nyulak szigete, Domonkos-rendi apácák kolostora?, 1521, ELTE Egyetemi Könyvtár (Cod. Hung. 5) [A Cornides-kolligátum része volt.]
- Horvát-kódex*, Nyulak szigete, Domonkos-rendi apácák kolostora, 1522, OSZK (MNy 7) [Ráskay Lea másolta a kolostorban élő apácák számára.]
- Keszthelyi Kódex*, Léka, 1522, OSZK (MNy 74) [Velikei Gergely másolta apácák – valószínűleg klarisszák – számára.]

- Vitkovics-kódex*, 1525, OSZK (MNy 10) [Klarissza apácák számára készült.]
- Bod-kódex*, Magyarország, 16. század első negyede, ELTE Egyetemi Könyvtár (Cod. Hung. 7) [Apácák – valószínűleg klarisszák – számára készült.]
- Weszprémi-kódex*, magyarországi klarissza kolostor, 16. század első negyede, ELTE Egyetemi Könyvtár (Cod. Hung. 8)
- Sándor-kódex*, Nyulak szigete (?), Domonkos-rendi apácák kolostora, 16. század első negyede, ELTE Egyetemi Könyvtár (Cod. Hung. 6) [Dominikánus apácák számára készült.]
- Teleki-kódex*, Marosvásárhely, 1525–1531, jelenleg lappang [Sepsiszentgyörgyi Ferenc és mások másolták harmadrendi ferences apácák számára.]
- Bocskay Ilonának (Elena priorisszának), a Nyulak szigeti domonkos zárda főnökkasszonyának levele rokonához, Bocskay Istvánhoz, feltehetően Ráskay Lea kezétől, 1526 előtt, A gr. Erdődy család monyorókeréki leváltára, Ladula XXII. fasc. 73. no. 3400. [HEGEDŰS – PAPP 1991, 62. tétel]
- Székelyudvarhelyi Kódex*, Tövis, 1526–1528, Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc), Tamási Áron Gimnázium, az egykori római katolikus főgimnázium [Nagy részét Nyújtódi András ferences szerzetes fordította és másolta Judit nevű húga számára, aki klarissza apáca volt.]
- Érsekújvári Kódex*, Nyulak szigete, Domonkos-rendi apácák kolostora, 1529–1531, MTAK Kézirattára (K 45) [Sövényházi Márta és más sriptorok munkája.] (5–6. kép)
- Tihanyi Kódex*, 1530 és 1532 között, OSZK (MNy 75) [Fratel F. – azaz valószínűleg Lippai Ferenc – készítette az óbudai klarisszák számára.]

7. kép

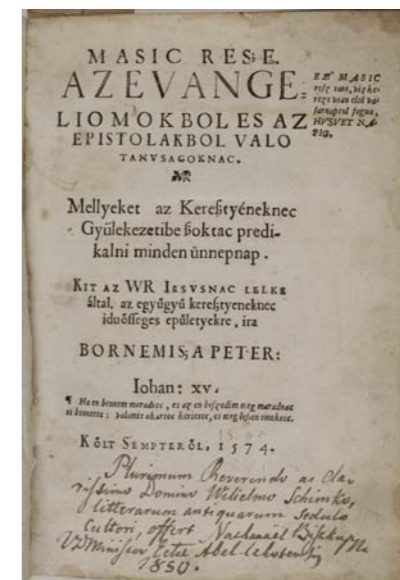
8. kép

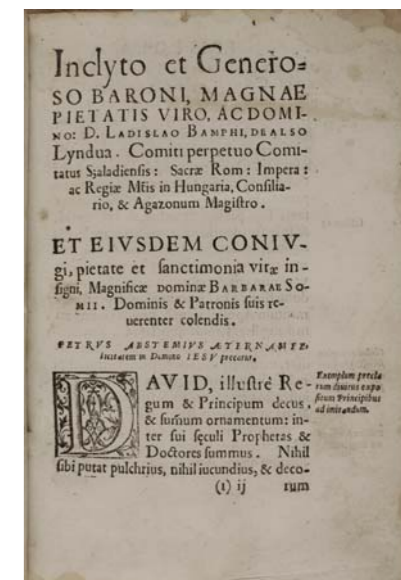
9. kép

10. kép

11. kép

12. kép

Thewrewk-códex, Nyulak szigete (?), Domonkos-rendi apácák kolostora, 1531, MTAK (K 46) [Sövényházi Márta és más scriptorok munkája.]

Kulcsár-códex, 1539, OSZK (MNy 16) [A breviárium típusú kódexet Pápai Pál ferences szerzetes másolta az orzoi beginák számára.]

Kazinczy-códex, 1526 és 1541 között, OSZK (MNy 11) [Frater F. – azaz valószínűleg Lippai Ferenc – készítette az óbudai klarisszák számára.]

A vallásos irodalom női mecánásai, fordítói, szerzői

ORIGENES, *Homiliae in Latinum traductae*, Modena, Biblioteca Estense (Cod. Lat. 458) [Aragóniai Beatrix címerével ellátott kódex.]

Chorale, 1470 körül, Napoli, Biblioteca Nazionale (MS. VI. E. 40) [A kódex ajánlása Aragóniai Beatrixnak szól.]

Psalterium Davidis, 1476–1490, Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek (Cod. Guelf. 39. Aug. 40.) [Aragóniai Beatrix címerével ellátott kódex. A kötésén látható superexlibris alapján feltételezhető, hogy a kéziratot Mátyás ajándékozta feleségének.]

Gregorius MAGNUS, *Dialogi de vita et miraculis patrum Italicorum libri IV. Vita Gregorii*

Magni per Iohannem Diaconum, 1488 körül, Modena, Biblioteca Estense (Cod. Lat. 449) [Aragóniai Beatrix címerével ellátott kódex, amelynek ajánlása a királynak szól.]

Festetics-códex, nagyvázsonyi pálos kolostor, 1492–1494, OSZK (MNy 73) [Kinizsi Pálné Magyar Benigna számára készült imádságoskönyv.] (7. kép)

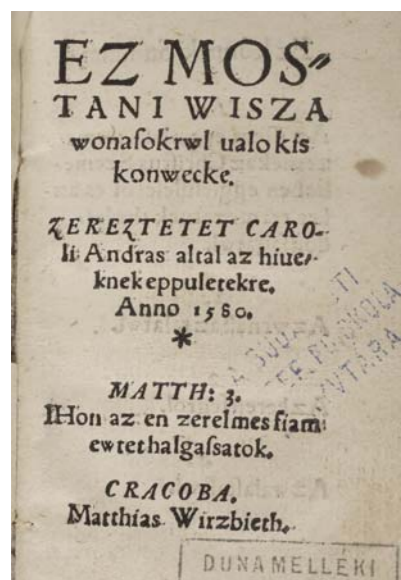
Czech-códex, nagyvázsonyi pálos kolostor, 1513, MTAK (K 42) [Az imakönyvet Fráter M. másolta Kinizsi Pálné Magyar Benigna számára.]

Codex Germanicus, ELTE Egyetemi Könyvtár (Cod. Germ. 3.) [A színezett fametszetekkel illusztrált, pergamenre írt, német nyelvű imádságos könyv talán Habsburg Máriáé volt.]

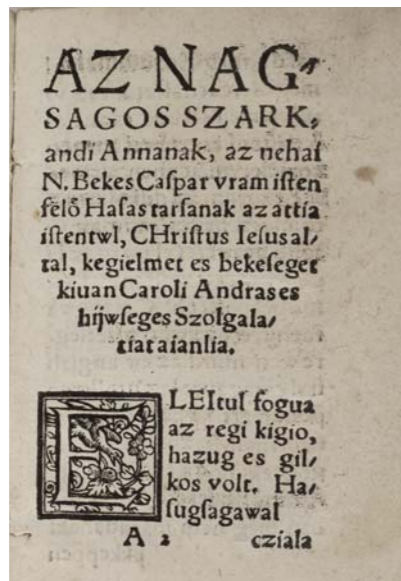
Kriza-códex, 1532, MTAK (K 47) [Egy ismeretlen nő számára másolta és díszítette Garay Pál domonkos szerzetes. A kódex tulajdonosa vélhetően világi személy volt, de egyelőre nem zárható ki, hogy egy dominikánus apáca használatára készült.] (8. kép)

Martin LUTHER, *Vier tröstliche Psalmen an die Königin zu Hungern*. [Nürnberg], 1527. [A szerző négy zsoltár (37, 62, 94, 109) korábban megírt magyarátat a mohácsi csata idején megözvegyült királyné, Habsburg Mária vigasztalásaként jelentette meg.] (9. kép)

Epistolae Pauli lingva Hungarica donatae. Az zenth Paal leueley magyar nyeluen, ford. KOMJÁTI Benedek Cracouie [Krakkó], 1533. (RMNy 13) [A szerző a részleges bibliafordítást özvegy Perényi Gáborné Frangepán Katalinnak ajánlotta, mely szerint az úrnő kérésére fordította

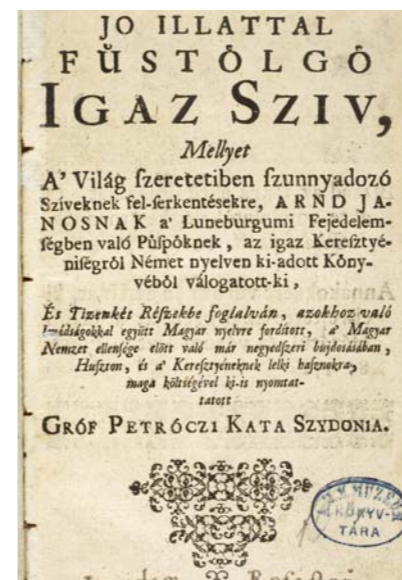
13. kép

14. kép

15. kép

16. kép

17. kép

le Szent Pál leveleit. Mint írja, erre azért volt szükség, mert egy korábbi példány nehezen olvasható volt.] (10. kép)

BORNEMISZA Péter, *Első része az evangeliomokból es az epistolakból valo tanvsagoknac, mellyeket az keresztyenek nec gyülekezetibe szoktanac predekalni minden ünnepnac...* Sempte, 1573. (RMNy 333.) [Thurzó Erzsébetnek ajánlva.]

BORNEMISZA Péter, *Másic része az evangeliomokból es az epistolakból valo tanvsagoknac, mellyeket az keresztyének nec gyülekezetibe szoktac predekalni minden ünnepnac...* Sempte, 1574. (RMNy 355.) [Somy (Somi) Borbálának ajánlva] (11-12. kép)

BORNEMISZA Péter, *Negy könyvetske a keresztyeni hit nec tvdomanyarol...*, Sempte, 1577. (RMNy 396.) [A negyedik könyv Ungnad Anna Máriának ajánlva.]

Lenartich János *toldaléka*, kéziratos énekeskönyv, 1579–1586, OSZK (Oct. Hung. 731.) [Dóczi Ilona (175a–b: Dicsérlek tégedet kegyelmes Istenem...) versével.]

KÁROLYI András, *Ez mostani wiszawonasokrwl ualo kis konwecke*. Craccoba [Krakkó], Wirzbieth, 1580. (RMNy 470.) [Szarkandi Annának ajánlva.] (13-14. kép)

Magdalene HEYMAIRIN, *Das Buch Tobie, in christliche Reimen vnnd gesangweise gefast vnd gestellet... Mit sampt noch etlichen vn(d) fünfftzig christlichen vnnd geistreichen Liedlein...*,

Bartfeld [Bártfa], Guttgesel, 1580. (RMNy 448.) [Német származású, Kassán tevékenykedő nevelőnő.] (15. kép)

BORNEMISZA Péter, *Enekec három rendbe: kulömb kulümb felec*, Detrekoe [Detrekő], 1582. (RMNy 513.) [Czoron Annának ajánlva, aki énekeskönyvet kért a szerzőtől. Tartalmazza Katage Anna, Dóczy Ilona és Massai Ágnes verseit.]

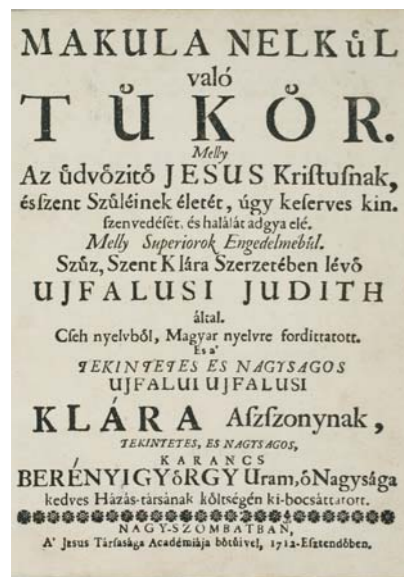
Palatics-kódex, kéziratos énekeskönyv, 1588–1589. Wien, Österreichische Nationalbibliothek (Cod. A. F. 437.) [Tartalmazza Dóczi Ilona versét.]

Az kereztyeni gievekezetben vali isteni diczeretek... [Bártfa, 1593] (RMNy 713.) [Tartalmazza Massai Ágnes, Katage Anna és Dóczy Ilona versét.]

Énekeskönyv, Debrecen, Czaktornyai, 1590. (RMNy 640.) [Csáktornyai János könyvnyomtató Varadi Kis Gáspárné Nagy Dorkó debreceni polgáresszonynak ajánlotta.]

PÉCSI Lukács, *Hasznos orvosság minden lelki betegsegec ellen...*, Nagyszombat, 1597. (RMNy 810.) [Erdődi Tamásné Ugnoth Anna Máriának ajánlva]

WESSELÉNYI István, *Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje*, 1620 (Kézirat, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár) (Nyomtatásban megjelent: *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* (28), s. a. r. TÓTH Margit, Szeged, 1990. [A szerző Jan David Para-

18. kép

disus Sponsi Et Sponsae..., Antverpiae, 1607 című emblémáskötete első részének fordítását húgának, Wesselényi Annának ajánlotta.]

MEDGYESI Pál, *Lelki A-Be-Ce az Christus Oskolájában az alsó Rendben bé állatandó Tsetsemöknek Közönségessen; Kiváltképpen pedig az méltóságos kegyes Fejedelem-Aszszonynak Lorantfi Susannanak, aprobb Tseledgyenek hasznokra. Edgy Istenfélő tudos Ánglus Tanétónak Írásából fordittatott*, Gyulafehérvár, 1645. (RMNy 2104.)

ZRÍNYI (FRANGEPÁN) Anna Katalin, *Putni tovaruš...* [Útitárs], V Benetkih [Velençe],

pri Babianu, 1661.

FODOR Zsuzsanna (?), *Liliom Kertecske...*, Pozsony, 1675.

Jó illatu Rosas Kert..., ford. SIGRAY Erzsébet Róza, Wien, 1703.

PETRŐCZY Kata Szidónia, *A kereszt nehéz terhe alatt...*, Kolozsvár, 1705.

PETRŐCZY Kata Szidónia, *Jó illattal füstölő Igaz Szív...*, Lócse, 1708. (16. kép)

PETRŐCZY Kata Szidónia versei, XVII. sz. 2. fele, kézirat, MTAK (K 97) (17. kép)

ÚJFALUSI Judit, *Makula nélkül való tükör*, Nagyszombat, 1712. (18. kép)

ZACHAR János: *Nagy Pátriarchának...* ford. SIGRAI Rosa, Nagyszombat, 1718.

Az Elmélkedéseknek, és lelki foglalatosságoknak könyve. Melly a klastrombéli Istentül elválasztott szüzeknek könnyebségére ennek előtte német nyelvre sokféle könyvekből öszve szedetett, s kibocsátott. Most pedig... Losi, és Hedervari VICZAI Anna Theresia magyar nyelvre fordította, Nagyszombat, 1720.

Nyomoruság oskolája; avagy abban gyakorlott embernek való egynéhány imádságok 's elmélkedések; és hasonló ujj énekek, mellyeket nyomoruságának 's bujdosásának hosszas napjaiban lehető vigasztalására és az Istennek ellene felgerjedett haragjának engesztelésére el-készített Cs.[ömöri] ZAY Anna Dantzán 1721. esztendőben, 18. századi másolatai: OSZK, (Duod. Hung. 167; Oct. Hung. 856) [*Arva Zay Anna „Nyomoruság oskolája” című ima- és énekeskönyve, 1721, s. a. r. SZABÓ Csaba, Szeged, 1999.*]

NÁDUDVARI Péter [...] *nyolczvannégy predikációi* [...], Kolozsvár, 1741. [Bethlen Kata támogatásával jelent meg.]

KERESZTURY Pál, *Egyenes ösvény a sz. életre vágyódóknak* [...]. Szeben, 1744. [Bethlen Kata támogatásával jelent meg.]

BOD Péter, *Szent Írás' értelmére vezérő magyar leksikon, mellyben a' Szent Írásban elő-forduló példázolások, (typusok) és ábrázolások (emblemák) lelki értelmek szerént rövideden ki-világosítatnak...*, Kolosvárott, 1746. [Bethlen Katának ajánlva]

PIKTÉTUS (Pictet) Benedek, *A' keresztyén ethikának summás-veleje...* Kolozsvár, 1752.

BETHLEN Kata, *Védelmező, erős pais*, Szeben, 1759. (19. kép)

DEÉSI LÁZÁR György, *A kegyes beszélgetésről iratott oktatás. Francia nyelvűből magának és másoknak is idvesség hasznára magyarra fordította...* Nyomtatott libera baronissa Hidvégi Nemes Juliana... költséggel, Nagy-Szeben, 1761.

STAPPER Fr[idrik] János, *A' keresztyén vallásra való út-mutatás* [...], ford. WESSELÉNYI Anna, Kolozsvár, 1774.

*Női erények, tulajdonságok a halottbúcsúztató beszédek tükrében*¹

SZATHMÁR-NÉMETHI Sámuel, *A valóságos Úr Aszszonyi-Rendet ékesítő Drága Ajándékoknak Ritka Példájú Czimere...*, Kolozsvár, 1706. [Gyászversek Bánffy Györgyné Bethlen Klára halálára.]

JANCSÓ Jakab, *Az Idvezítőnek szerelmeséhez való hűsége* [...] *Bartsai Judit kis-aszszony'* [...], Kolozsvár, 1734.

JANCSÓ Jakab, *Világ' Oskolaja*. [...] *Bartsai Judit Kis-Aszszonynak, eleven példájával* [...], Kolozsvár, 1734.

KÖPECZI János, *Magyar Débora* [...] *Halotti Prédikatio*. [...] *Vesselényi Istvan* [...] *Özvegyének* [...] *Bánffy Kata* [...] *emlékezetire* [...], Kolozsvár, 1734.

SÖVÉNYFALVI Zsigmond, *Titkos menyegző* [...] *Bartsai Judit kis-aszszonynak* [...], Kolozsvár, 1734.

VERESTÓI György, *Salamon' dítsereteire melto aszszony* [...] *Bánffy Kata* [...] *Vesselényi Istvan* [...] *házas-társa*, Kolozsvár, 1734.

CSEPREGI TURKOVICS Ferenc, *Férjének ditsősége* [...] *Vesselényi 'Su'sanna* [...] *Teleki Ádám* [...] *házas-társa*, [Kolozsvár] 1739.

RADNÓTFÁJIN[AGY] Zsigmond, *Jo fundamentumon épített haz*. [...] *Kakutsi Judith* [...] *Köb-lös Péter* [...] *Élete Párja* [...], Kolozsvár, 1744.

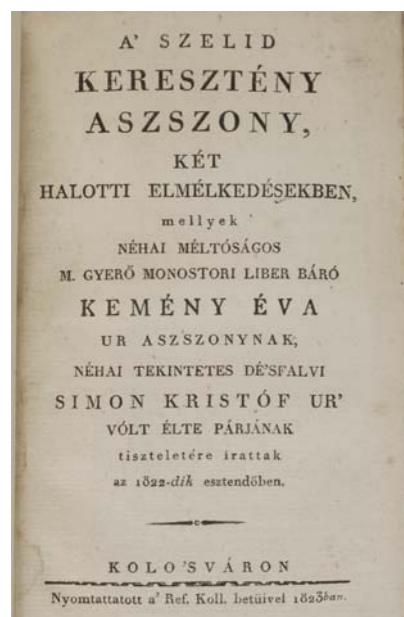
BOROSNYAIN[AGY] Zsigmond, *Az alázatosságának fényes tükrö, mellyet Székely László midőn hites társát, losontzi Bánffy Katát koporsóba záratá, maga eleibe tétetett*, Kolozsvár, 1747.

KÁRMÁN András, *Tragi-comoedia = A gyors és serény aszszonyi-állatnak* [...] *emlékezete* [...] *Kajali Klára* [...] *Rádai Pál* [...] *özvegyének* [...] *Utolsó Tisztességételnek okáért* [...], Kolozsvár, 1747.

19. kép

¹ Nagy részük V. László Zsófia gyűjtése.

20. kép

VÖRÖS Dániel, *Mulier virtutis. Ruth c. 3. v. II. Az-az: A keresztényi tökéletes jószágokkal mint annyi drága kövekkel tündöklő és fényeskedő asszonyi állat, a kit a néh. T. és N. Zichy Klára asszonynak, T. N. V. Biró János uram szerelmes hűvös-társának eltemetése alkalmatosságával*, Győrött, 1750.

BOD Péter, *Tiszta, fényes drága bibor [...]* Bethlen Kata [...]

HUSZTI György, *Koporsóban égő szövetneke..., Vesselényi Polyxéna... Kemény Simon... Hites párja... = Drága virtusokból épült örök emlékezetnek oszlopa...* Kolozsvár, 1765.

MÁLNÁSI László, *Törvényből való igazságot magától elhárító [...]= Ama' mennyei királynak arany veszszejével meg-illettetett [...]* Rádai Esther [...], Kolozsvár, 1766.

TELEKI József, *Örökké való házat építő bölts asszony, az az ...Kohári Éva... Eszterházi Antal... elmaradott párja... exequiájának alkalmatosságára készítettett halottas beszéd...*, Kalocsa, 1766.

BODOKI József, *Az igazaknak számokra készített Mennyei jutalmat el-nyert Istent felő nagy uri asszony = Az Urnak törvényében feddhetetlenül járó [...]* Vaji Kata [...]

BOROSNYAI NAGY Ágnes, *Kegeység oszlopa [...]* = *Hólt-elevennek Meg-élesztésére készítettett jó illatu drága kenet [...]* Pál Ilona [...]

SZATHMÁRI PAKSI Ábrahám, *Vallást tévő Isten szolgálójának [...]* Utolsó tisztesség tételére [...]

MIKLÓS Sámuel, *Halotti oratio [...]* = *Halando sorsunkrol [...]* valo emlekeztetés [...]

LISZY István, *A' nagy érdemű tekintetes Radvánszky Agnéta asszonynak... Platy László... özvegyének végső tisztessége és búcsúzása...*, Domony, 1774. november 23., Kézirat (PIM 2007/050/24)

DEÁKI FILEP Pál, *Az igaz keresztényi virtusoknak világosságával fénylő... példája, a melyet kibeszéllett és báró Dániel Polixena, b. Vesselényi István özvegyére alkalmazott Zsibón lett temettetésének szomorú alkalmatosságával*, Kolozsvár, 1775.

INCZE Mihály – SZATHMÁRI PAP Mihály – DEÁKI FILEP Pál, *Az ezüst rostélyokban fénylő arany alma... az az A' maga idejében alkalmatosság szerint mondattatott halotti ígék a' mellyekkel meg-tiszteltetett... Dániel Polyxéna... 1775-dik esztendőben...*, Kolozsvár, 1776.

FOGARASI PAP József, *Minden Aszszonyi Nemet meg-ékesítő keresztényi igaz virtusoknak [...]* tökéletes példája [...]

MÁLNÁSI László, *Isteni gond-viselésnek tüköre = Halotti tanítások [...]* Teleki László [...]

MAKAI Ferencz, *Jó cselekedetekkel gyümölcöző Thábita, avagy istenfelő nagy ur-asszony T. Mező-Madarassi Madarassy Sónia asszonynak T. Retski István úr kedves élete párjának mindenektől követendő szép példája, melyet e csekély prédikációban foglalt és ezen idvezült úri asszony utolsó tisztesség-tételekor a t.-burai, szomorú háznál és gyászos koporsó felett el-mondott 1790. eszt. Mindszent hava 8. Pest, 1791.*

SZILÁGYI Ferenc – HERPEI János, *Az asszonynak jussai és ékessége, elő adva két halotti tanításokban, mellyek... gróff Teleki Polyxéna... Kendefi János... feleségének utolsó tisztesség-tételén elmondattak...*, Kolozsvár, 1799. [Herepei János női iskolák felállítására mellett érvel.]

TELEKI László, *Egy jó asszony képe = TELEKI 1801.*

BÁTHORI Gábor, *A' fő mester hivatalára késelem nélkül el-ment Mária [...]* = TELEKI 1801.

KOLOSVÁRY István, *A' testi halál nyereség azon kegyesekre való nézve-is, a' kik e' földön méltán mondatnak boldogoknak [...]* = TELEKI 1801.

KOZMA Gergely, *Congratatio mixta marcalis moralis [...]* Nagy 'Su'sanna [...]

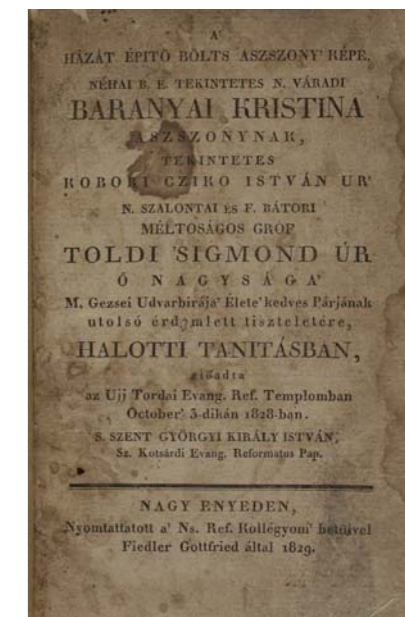
N. N., *Igaz hittel, 's jo teteményekkel gazdag [...]* = *A' keresztény özvegynek lelki élete. Két halotti tanítások [...]* Kendeffi Rákhel [Bethlen Gergelyné...] tiszteletére [...], Kolozsvár, 1802.

HEREPEI János, *Az asszonyoknak a'világi dolgokba való bé-folyásokról...* Kolozsvár, 1806. [A szerző a művelt nőkért, de a tudós nők ellen szólal fel.]

FÜZI János, *A' szelid keresztény asszony, két halotti elmélkedésekben, mellyek Kemény Éva úr asszonynak tiszteletére irattak az 1822-dik esztendőben...*, Kolo'sváron, 1823. (20. kép)

KIS Sámuel, *Két halotti beszédek. Az áldott emlékü Katsándi 'Su'sanna úr asszony végső érdemlett tiszteletére. A' halál különbféle ábrázatban. Egy halotti beszéd, melyet Katsándi 'Su'sanna, úr asszony Ő Nagysága'gyász-innepén elmondott Kis Sámuel, Sz. Jakab Havának 2dik napján 1826dik Esztendőben...*, Kolo'sváron, 1826.

KIRÁLY István, *A házat építő bölts asszony képe. Néhai b. e. N.-Váradai Baranyai Kristina asszonynak, T. Kobori Cziko István úr... élete kedves párjának utolsó érdemlett tiszteletére, halotti tanításban előadta az ujj-tordai ref. templomban october 3-án 1828, Nagy-Enyeden, 1829. (21. kép)*

21. kép

KIRÁLY István, *Az Urat félő és magának ditséretet szerző asszonynak vagy néhai b. e. Horvát Judit asszonynak, T. Gidofalvi Rimai Samuel ur élete kedves párjának képe...*, Nagy-Enyeden, 1829.

KIRÁLY István, *A virágok képezik a mi életünket, halálunkat és feltámadásunkat. Néhai méltós Gyárfás Rosália ifju ur-asszonynak, r. sz. b. nemes károlyvári méltós Dindár Antal ur élete kedves párjának utolsó érdemlett tiszteletére...*, Nagy-Enyeden, 1831.

Király István, *Az értelmes fő, és szerető szív: két fővonásai egy derék asszonynak. egy halotti beszéd... Mezei Juliánná... Margitai Jonáthán... hitvessének végtiszteletére*, N. Enyed, 1832

KIRÁLY István, *Mit vesz egy háznép egy derék asszonynak halálában? Egy halotti beszéd, melyet... Szántó Rosália ur asszonynak, Kökösi id. Dobolyi Sigmond ur elfelejthetetlen kedves hitvessének koporsója mellett végtiszteletül mondott...*, N.-Enyeden, 1833.

CsIDER Antal, *Az erény asszonyi ábrázatban, halotti beszédben lerajzolva, melyet Losonczy Johanna asszonynak, Tornallyay Antal úr élete kedves párjának utolsó érdemlett tiszteletére készített*, Rozsnyó, 1837.

A BÖLCS ASSZONY HÁZA

A világi női műveltség a 15. századtól a 19. század közepéig

CICERO, *De senectute* [A mű egy kéziratot példányát Aragóniai Beatrix tíz éves korában kapta.]

Antonio BONFINI, *Historia Asculna* [A szerző ajándéka Aragóniai Beatrixnak.]

Antonio BONFINI, *Symposion de virginitate et pudicitia coniugali*, OSZK (Cod. Lat. 421.) [Aragóniai Beatrixnek ajánlott mű.]

Johannes TINCTORIS, *Complexus effectuum musicae* [Aragóniai Beatrixnak ajánlott mű.]

Johannes TINCTORIS, *Terminorum musicae diffinitorium* [Aragóniai Beatrixnak ajánlott mű.]

Johannes TINCTORIS, *Tractatus de regulari valore notarum* [Aragóniai Beatrixnak ajánlott mű.]

Curtius-kódex, 1471–1475 közt, EK (Cod. Lat. 4.) [Egykor Aragóniai Beatrix tulajdonában.]

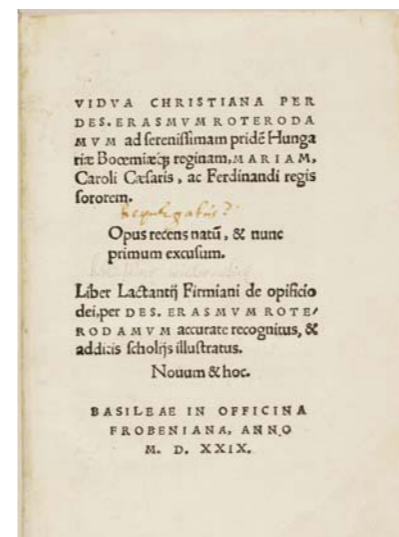
CICERO, *De officiis* [A mű egy kéziratot példány 1472-ben Aragóniai Beatrix számára készült.]

CICERO, *Epistolae* [A mű egy kéziratot példány 1472-ben Aragóniai Beatrix számára készült.]

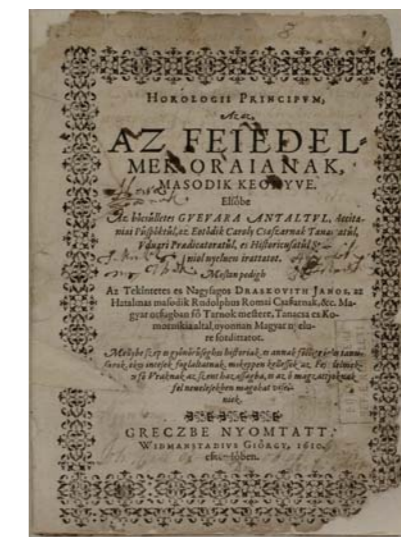
AGATHIAS, *De bello Gothorum*, Nápoly, 1483–1484, OSZK (Cod. Lat. 413) [A fordító, Christophoro Persona által Aragóniai Beatrix számára másolatot példány.]

REGIOMONTANUS, *Epitome Almagesti*, Firenze, 1486 körül, Wien, Österreichische Nationalbibliothek (Cod. Lat. 44) [Aragóniai Beatrix címerével ellátott kódex.]

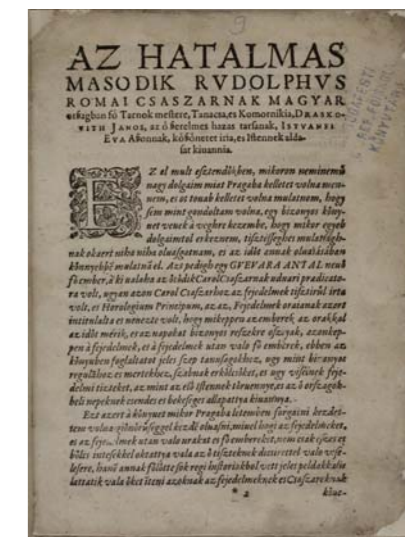
Robertus CARACCIOLUS, *De laudibus sanctorum*, Nápoly, 1489. [Aragóniai Beatrixnak ajánlott mű.]

22. kép

23. kép

24. kép

Petrus RANSANUS, *Epitome Rerum Hungaricarum*, 1490–1492. OSZK (Cod. Lat. 249.) [Aragóniai Beatrix megbízásából készült mű.]

Desiderius ERASMUS, *Vidua Christiana... ad... pridem... Hungariae... regginam Mariam*, Basel, 1529. [Rotterdam Erasmus vigasztaló irata Habsburg Mária magyar királynéhoz.] (22. kép)

Desiderius ERASMUS, *Epistolarum floridarum liber unus*, Antwerpen, ex officina Ioannis Loei, 1551. [Habsburg Mária királynéhoz írt levél szerepel benne.]

Horologii principvm, az az az fejedelmek oraianak masodik keonyve..., ford. DRASKOVICH János, Graz, 1610. (RMNY 994.) [A szerző a könyvet feleségének, Istvánffy Évának, Istvánffy Miklós történetíró lányának ajánlotta.] (23-24. kép)

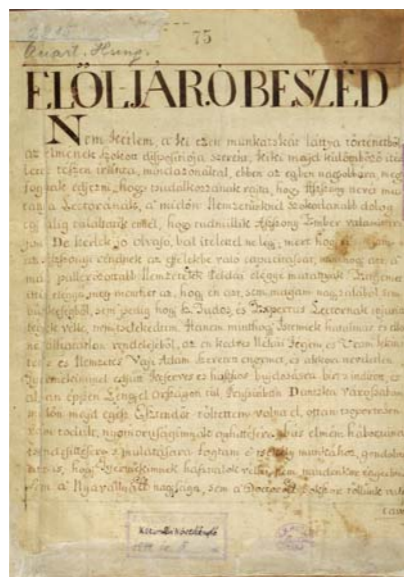
Vdvari Schola, melyben az tekintetes es nagysagos ... Nyari Ferenczet ... minden szep erkölczökre es maghának ékessen való viselesére oktattyta, tanitya, igazgatty SZEPSI CZOMBOR Marton varanay magyar tanító. Bártfa, 1623. [A tanítvány édesanyjának, Nyáryné Telegdy Annának ajánlva.]

KESZEI János, *Egy új főzésről való könyv*, kéziratot szakácskönyv, 1680. [Bornemisza Anna erdélyi fejedelemasszonynak ajánlva.]

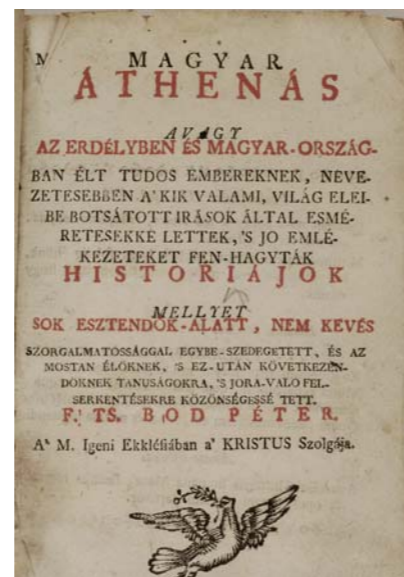
Apor Zsuzsanna „liktáriumos” könyve. 1727. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum (1987. 23. – másolat)

25. kép

26. kép

27. kép

Anno 1737. Orvosságos könyv, 18. századi kézirat, OSZK (Quart. Hung. 2158.) [Feltételezések szerint Bethlen Kata orvosló könyve volt]

Balassa Ágnes szakácskönyve, 1769, OSZK (Quart. Hung. 1373.) (25. kép)

Wesselényi Kata szakácskönyve, 1772, OSZK (Quart. Hung. 3023.)

Mikes Mária szakácskönyve, 1784, OSZK (Quart. Hung. 3316.)

A jó gazdasszony szakácskönyve, XVIII. század vége, OSZK (Quart. Hung. 3687.)

Orvos könyv mellyet néhai tudós és igen híres Doctor Mathiolus tseh nyelvre fordítottatott, 's bővítettett Herbáriumból a'nyavallyáknak rende szerint Dantzkai keserves bujdosásában maga és gyermekei számokra öszveszedegettetett és magyar nyelvre fordított néhai T. N. Vay Ádám Úram árva özvegye, Tsömeri ZAY Anna, kézirat, OSZK, (Quart. Hung. 2815.) (26. kép)

Gróf Bethleni BETHLEN Kata életének maga által való rövid leírása. [Kolozsvár], [1762]

BOD Péter, Magyar Athenas avagy az Erdélyben és Magyar-országban élt tudós embereknek... históriájok..., H. n. [Nagyszében], 1766. [Négy magyar tudós asszony – köztük pártfogója, Bethlen Kata – említése.] (27. kép)

ÚJFALVY Krisztina autográf könyvjegyzéke, 1790-es évek vége. [Közölve: KISPÁL Mihály, Egy régi magyar író nő könyvtára, Egyetemes Philologiai Közlöny (11) 1887/2, 184–188.]

MOLNÁR Borbála Munkáji, 1–4. darab, Kassa, 1794.

Catalogus librorum quos Excellentissima ac Illustrissima Domina Comitissae Nicolai Zicsy de Vasonkő Vidua, Nata Comitissa Berényi de Karáncs Berény Buda defuncta die 2. Januarii. 1796. Regia Scientiarum Universitati Hungaricae Testamento legavit, EK, Kézirattár (J 47/1)

Gr. Rogendorf Cecilia emlékkönyve, 1797, MTAK (Tört. Napló 8r. 4.)

CSIZI István főstrázsamesternek nemes MOLNÁR Borbálával az erkölcs pallérozását tárgyazó verses levelezései, melyek leginkább beteges állapotjában munkáltattak, Pozsony, 1797.

GVADÁNYI József, Verses levelezés, a mellyet folytatott Gvadányi József nemes Fábrián Juliánával..., Pozsony, 1798.

MOLNÁR Borbála versei, Ráday Levéltár és Könyvtár, (K 1-2.)

MOLNÁR Borbála, Szerentsétlen indulat, Ráday Levéltár és Könyvtár (1-3664.)

ÚJFALVY Krisztina, A máriavári hajdon vagy is egy fejedelmi kis familiának elé adása, érzékeny játéka öt felvonásban, OSZK (Quart. Hung. 1502.)

Édes Gergely levele Vályi Klárának Révkomáromból Bécsbe, 1797. szept. 4. Idegenkezű tinta-írási másolat. A második fólión Vályi Klára verses levele Édes Gergelynek Bécsből 1797. szeptember, PIM (V. 4713/302).

VÁLYI Klára, Magyar Tempe, avagy a régi istenasszonyoknak mulató virágos kertek, Vác, 1807.

KÁLNÁSI Mihály, Tekintetes Kazinczi Sónia kis asszony neve napjára írott versek, 1808. május 12., kézirat, PIM (2007/050/13).

Catalogus Librorum Hungaricorum Susannae com. Bethlen de Iktár = Bibliothecae Samuelis com. Teleki de Szék, Pars Tertia, Viennae, 1809.

BESSENYEI Anna versei, Sárospatak, 1815.

Johann Ladislav PYRKER, Perlen der heiligen Vorzeit. (Helias der Thesbit. Elisa. Die Makkabäer), Ofen, 1821. [A budai „Jóltevő Asszonyi Egyesület” költségén jelent meg.]

BERZSENYI Lídia autográf levele Domokos Júliához, valamint Dukai Takács Zsuzsannához, Nikla, 1818. február 20., Nikla, 1819. június 4., PIM (2007/045/12).

KARACS Ferencné és SEBESTYÉN Gábor vitája, Ráday Levéltár és Könyvtár, Szemeretár, 8. kötet, 102.

BERZSENYI Lídia, Szép Pallásznak szent altárán..., kézirat, vers, Nikla, 1822. március 24. PIM, (V. 4713/154).

Göntzy Mária Nótás könyve H. n., 1825, kézirat, PIM (V. 2799).

KAZINCZY Lajos autográf verses levele édesanyjához, Kazinczy Ferencnéhez, Széphalom, 1826. október 30. (Kazinczy Ferenc autográf magyarító feljegyzéseivel), PIM (V. 4064/8).

TÖRÖK Sophie, Kis Magyar Gramatica Bevezetése, Széphalom, 1829. február 3. PIM (V. 4064/5). [Fia, Kazinczy Lajos részére készült kézirat, tankönyvpótló.]

TÖRÖK Sophie, *Rövid déák Gramatica*, Széphalom, 1829. május 14. PIM (V. 4064/6). [Fia, Kazinczy Lajos részére készült kéziratos tankönyvpótló.]
 BERZSENYI Lídia és DUKAI TAKÁCS Zsuzsanna 10 levele, Halimba, 1836. április 16. és 1848. január 2. között, PIM (2007/045/08).

A SZÉP NEMNEK HASZNÁRA ÉS MULATSÁGÁRA

Nőknek szóló kiadványok a felvilágosodás és a korareformkor időszakában

Ismeretterjesztés és gyakorlati életviteli tanácsok

WESZPRÉMI István, *A kisdéd gyermekeknek nevelésekről való rövid oktatása*, Kolozsvár, 1760.
 CSANÁDY István, *A Kisdéd Gyermekeknek nevelésekről való rövid Oktatás, melyben előadatik, miképpen kellésék azokkal bánni születésektől fogva három esztendő korokig. Hozzáadattak a végén az egészségnek fenntartására és a hosszú életnek megnyerésére tartozószükséges Regulák*, Kolozsvár, 1760.
 WESZPRÉMI István, *Bába mesterségre tanító könyv*, Debrecen, 1766.
 CSAPÓ József, *Kis gyermekek isputalja, mellyben különbféle nevezetesebb nyavalyái, és külső hibái a kis gyermekeknek, s ezek eránt lehető orvoslásnak módgyai...*, N. Károlyban, 1771.
 DOMBI Sámuel, *Bába-Mesterség, melly iratott kérdésekben és feleletekben*, Pozsony, 1772.
Magyar bábamesterség. Iratatott német nyelven Steidele János a' bontzoló, borbély, és bába-mesterségeknél rendkívüll-való szabados tanítója, az egybe kötött Sz. háromság és spanyol ispotályoknak helybéli borbély-mestere által, mellyet a felső hatalmasságnak parantsolatjára huszonhat tábla-képekkel megmagyarázva magyar nyelven ki-adott, SZELI Károly, Bécs, 1777.
 MOCSEI Károly, *A Bába-Mesterségnek eleji*, Pest, 1784.
 GELLEI Mihály Ráfael, *Magaviselésre rendmutató regulák, melyeket a terhes, szülő és gyermekágyas asszonyoknak hasznára német nyelven kiadott Steidele János Rafael és magyarra fordítattott... gondviselése alatt*, Buda, 1789.
 PÉCZELI József, *A' magyar koronának rövid históriája...*, Komárom, 1790.
A' Magyar Koronának formája 's viszontagságai. Az Asszonyok 's gyermekek kedvéért készítette P[ÉCZELI]. J[ózsef], Komárom, 1790.
 BENKŐ Ferentz, *Parnassusi időtöltés 1790. Első darab...* N.szebenben, 1793. [„A' magyar kis-asszonyoknak, és a' Szépnem olvasást szerető több más Szüzeinek...” ajánlva.]

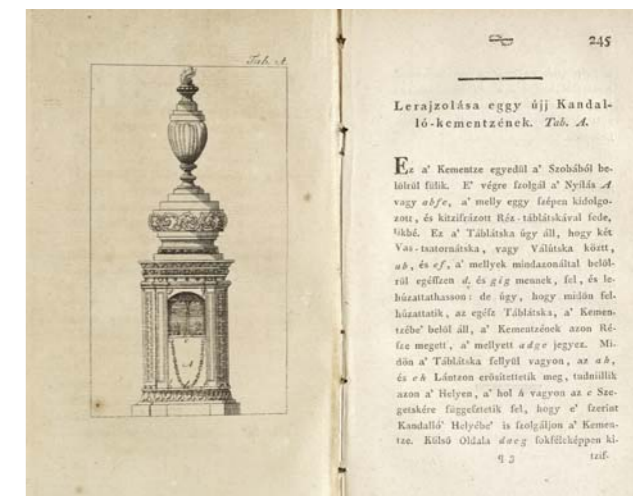
Gratzer Frauenjournal, 1795. [Oesterreichs und Hungariens Töchtern gewidmet von neun Freundinen ihres Geschlechts]
 [Georg Friedrich SEILER], *A' kisdedek'vallásbéli oktatása a' katolikus szülőknek és tanítóknak közönséges hasznokra*, [ford. FEJÉR György], Posonyban és Pesten, 1790.
A' jó gazda-asszony..., ford. VERES Mihály, Pesten, 1796.
(28. kép)
 Jacob GLATZ, *Handbuch von Erzählungen für das Kindesalter... Zum Gebrauch für Mütter*, Leipzig, 1–3. kötet, 1806.
 Johann GENERSICH, *Weltgeschichte für gebildete Frauenzimmer, mit vorzüglicher Rücksicht auf Völkersitten und auf berühmte Frauen aller Zeiten*, Leipzig, 1817. Theil I–V.

Hasznos és szórakoztató női olvasmányok – a női kalendáriumok és almanachok

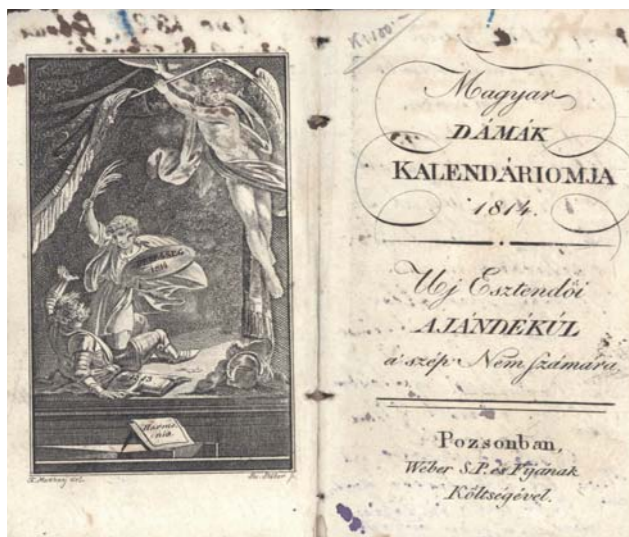
Damen Kalender zum Nutzen und Vergnügen eingerichtet, 1786–1794, Wien, Wucherer.
A' Magyar Asszonyi Nemhez, Bécsi Magyar Hírmondó 1794. február 28. Toldalék, 301–304. [Az Uránia reklámja]
 Uránia, szerk. KÁRMÁN József, PAJOR Gáspár, 1794–1795. I–III. kötet **(29. kép)**
 Kis János, *'Sebbe való Könyv. Azoknak, a' kik az olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek*, Pozsony, 1797.
 Kis János, *Kalendárium és 'Sebbe való Könyv. Azoknak, a' kik az olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek 1799-dik Esztendőre*, Pozsony, 1799.
 Taschenbuch für edle Herzen auf das Jahr 1804 mit zwölf Scenen aus der Geschichte der Welt. Pest im Verlage bey Jos. Leyrer.
 Toilette Kalender für Damen (Toilette-Almanach für Damen; Toilette Kalender für Damen) 1804–1833. Wien, Grämmer.

28. kép

29. kép

30. kép

LEYRER József, Zeitung für Damen, 1806–1809. 1809-től: Neue Zeitung für Damen. Melléklapja: Zeitung für Herren und Damen.

[HORVÁT István], Gyönyörködtető társ. A' Szép Nemnek, és Azoknak, a' kik üres óráikban hasznos és nemes mulatságot [!] keresnek. Pozsony, 1812.

[HORVÁT István], Magyar Dámák Kalendárioma 1812. Új Esztendei Ajándékul a' szép Nem számára. Pozsony. [Női erényekhez (anyai szeretet, házastársi hűség, hazaszereget, hősiesség, női becsület védelme, stb.) kapcsolódó illusztrációkkal.]

[HORVÁT István], Magyar Dámák Kalendárioma 1814. Új Esztendei Ajándékul a' szép Nem számára. Pozsony. [Női erényekhez (Aszszonyi Haza szeretet; Aszszonyi Bátorszívűség; Aszszonyi Titoktartás; Aszszonyi okosság haszna; Aszszonyi Szerénység; Aszszonyi Mértékletesség a Tzifrában; Aszszonyi nemes Takarékoság; Aszszonyi Nagylelkűség; Aszszonyi Jószívűség; Aszszonyi Szánakodás, stb.) kapcsolódó illusztrációkkal.] (30-31. kép)

Toiletten-Lecture für Damen, Pesth, 1815.

KISFALUDY Károly (et al.), Aurora. Hazai almanach, Pest, 1822–1837.

IGAZ Sámuel, Hébe zsebkönyv, Bécs, 1821–1826. (32. kép)

KOVACSÓCZY Mihály, Aspasia, Pest, 1824.

KOVACSÓCZY Mihály, Nefelejts, almanach, Kassa, 1832–1834.

SZEDER Fábán, Uránia, nemzeti almanach ujesztendei ajándékul, Esztergom, 1828–1833.

SZABÓ Imre, Órangyal, vallási almanach honunk' gyöngéd hölgyeinek szentelve, [Pest], [1843–1844]; 1845–1848 között SÜLYÁNSZKY Antal szerkesztette. (33. kép)

KELEMEN János, Áglája, Kolozsvár, 1829–1831.

Aglája magyar zsebkalendárium szépeink számára, Kassa, 1838.

Emlény, karácsoni, új esztendei és névnap ajándék, Pest, 1837–1844. (34. kép)

31. kép

Regények, versek, színművek

R. F. GELLERT, G. nevezetű Svédi Grófnénak rendes történeti..., Posonyban és Kassán, 1778.

(Rózsa Szín Gyűjtemény)

Az elragadtatott lyánkák. Kassán, 1789. (Rózsa Szín Gyűjtemény) (35. kép)

GVADÁNYI József, A nemes magyar dámákhoz, és kis aszszonyokhoz szóló versek, melyeket egy megváltoztathatatlan buzgó szívvel bíró hazafi, a most közelebb történt változásokra nézve a megnevezett szép nemnek mulatságára és gyönyörködtetésére kibocsátott, Pozsonyban és Komáromban, 1790.

SOOS Márton, Marus Vásárhelyi, Magyar Pénelopé avagy Az alhatatos szeretet példája : vig játék öt felvonásokban, Pest, 1791.

Christiane Benedicte NAUBERT, Herfort és Klárka. valami az érzékeny szíveknek kedvéért, 1–2., ford. Sz[űts] I[stván], Pest, 1792.

A világnak Háromrészében Bujdosó avagy egy Spanyolnak viszontagságai, Kassa, 1798. (Rózsa Szín Gyűjtemény, III.)

[J. A. GLEICH], Jetta szép tündéresszony, Kassa, 1798. (Rózsa Szín Gyűjtemény I.)

Gróf Bellafont, avagy Az Afrikai Leányka, Kassa, 1799. [Német eredetije: Graf Bellafont, oder das Mädchen aus Afrika, Wien, 1797.] (Rózsa Szín Gyűjtemény, IV–V.)

PICHLER Karolina Hasonlatosságai, ford. KELEMEN Borbála, Pesten, 1800.

[Anne RADCLIFFE lovagregénye alapján], Adeline, avagy az erdői veszedelmes Történetek, Kassa, 1801–1802. I–III. rész. (Rózsa Szín Gyűjtemény, VIII–XI.)

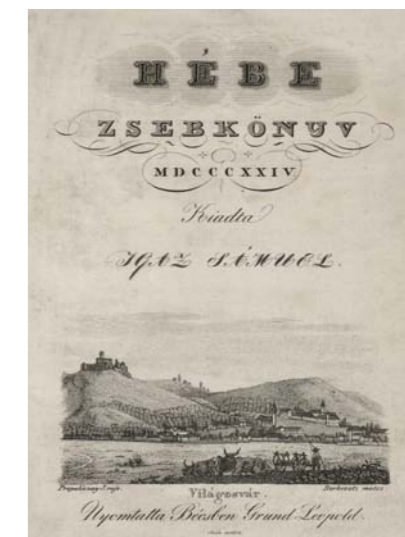
Johann Gottwerth MÜLLER, Miklós sógor. Budai történet, Kassa, 1802. (Rózsa Szín Gyűjtemény)

A' bujdosó leányka, Kassa, 1803. (Rózsa Szín Gyűjtemény, XIII.)

[VANDZA Mihály], A busongó Ámor. Egy hajnali édes andalmány' teremtménye a szépnek kedvéért, Pesten, 1806.

[Kis János]: Flora, vagy szívre ható apró románok, erkölcsi mesék, versek és egyéb hasznosan gyönyörködtető darabok a szép nemnek és a szép nem barátjainak, I–IV. Pest, 1806–1808.

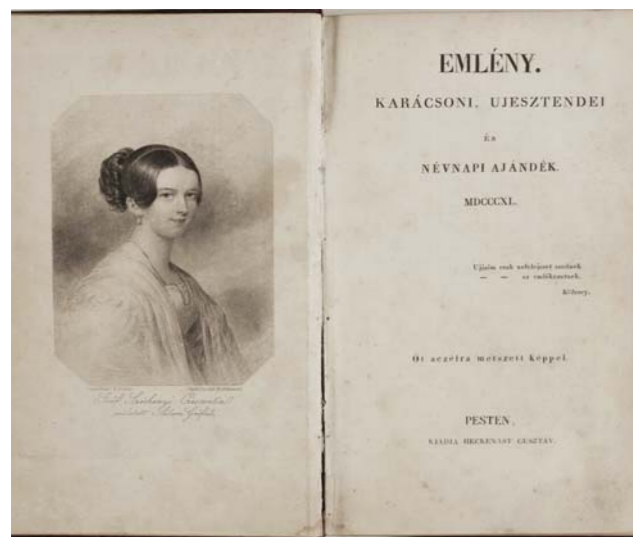
Klementi Laura vagy a' velentzei szép lány, egy rajzolatja az emberi indulatoknak, ford. abrudbányai SZABÓ László, Posony–Pest, 1813. (36. kép)

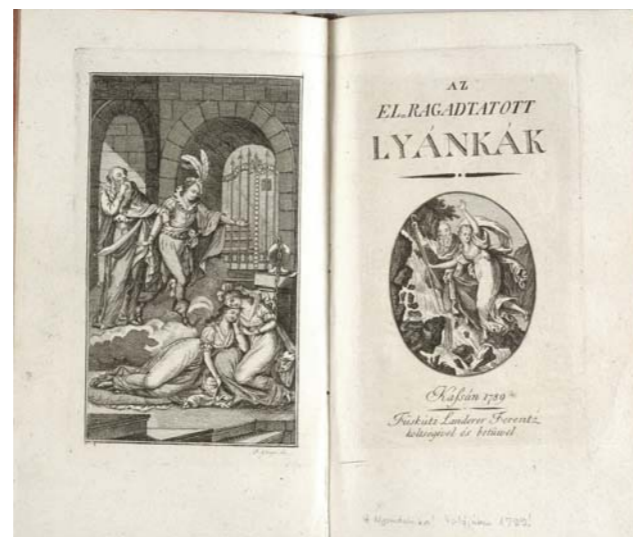
32. kép

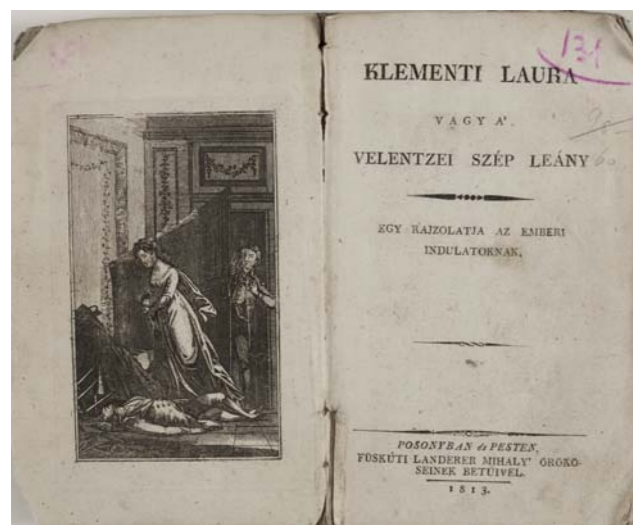
33. kép

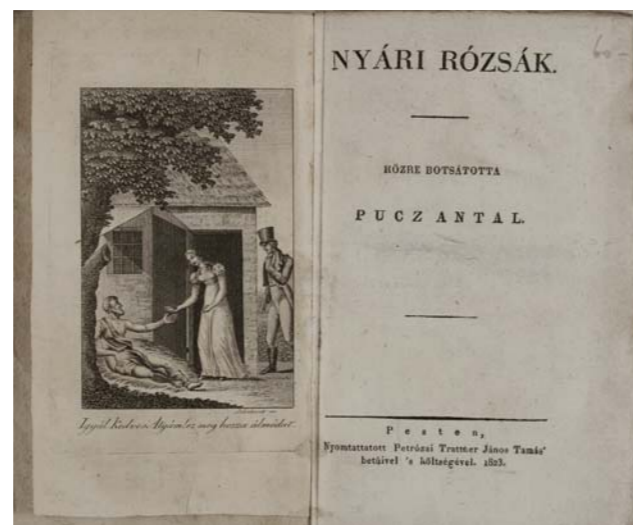
34. kép

35. kép

36. kép

37. kép

KISFALUDY Károly, *Ilka vagy Nádor-Fehérvár be-vétele, eredeti hazai dráma*, Buda, 1819.

PÁLFFY Sámuel, *Erbia, vagy is a legritkább Történeteken által-ment herczeg kis asszony*, Pest, 1820.

KISFALUDY Károly, *Irene, szomorú-játék öt felvonásban*, Pest, 1820.

PUCZ Antal, *Nyári rózsák*, Pest, 1823. (37. kép)

[Christoph SCHMID], *Genovéva, hajdankori szép és érzékeny történet...*, ford. LÁNG Ádám, Kassa, 1824.

Marie-Catherine Le Jumel de Barneville AULNOY, *Várta-mulatság, avagy Sármán királynak és Florina kis-asszonynak tündéres és ritka történetei*, ford. KÖNYI János, Buda, 1831.

ÉRTELMESES FŐ ÉS SZERETŐ SZÍV

Nőnevelés a 16. századtól a 19. század közepéig

Női tükrök – a nőnevelés kezdetei

Diomede CARAFA, *De institutione vivendi*, 1476. Parma, Biblioteca Palatina (Ms. Parm. 1654, ecc) (Ministero dei Beni e delle Attività Culturali e del Turismo engedélyével) [Aragóniai Beatrix számára férjhezmenetele alkalmából készített életvezetési oktatókönyv.] (38. kép)

Giacomo Filippo Foresti da BERGAMO, *De claris selectisque plurimis mulieribus, De memorabilibus et claris mulieribus aliquot diversorum scriptorum opera*, Ferrara, 1497. [Aragóniai Beatrixnak ajánlott mű, melynek fametszetes címlapja a munkáját a királynénak ajánló szerzőt, egyik illusztrációja pedig egy olvasó nőt ábrázol.]

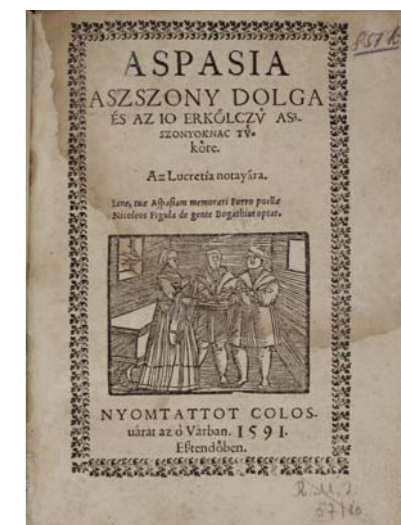
BOGÁTI FAZEKAS Miklós, *Aspasia aszszony dolga és az io erkölcsü aszszonyoknak tükrö. Az Lucretia notayára, Colosuárot [Kolozsvar], 1591. (RMNy 662.) (39. kép)*

RÁKOSI András, *Tükör, melly az aszszonyoknak görög Simonides irasabol az Caea szigetében régen lakó aszszonyokról irattatott 1627. esztendőben*, [Lőcse] (1653) (RMNy 2475.)

Diomede CARAFA *tanácsadókönyvének [1476] másolata*, 1774, MTAK (Ms 918.) (40-41. kép)

38. kép

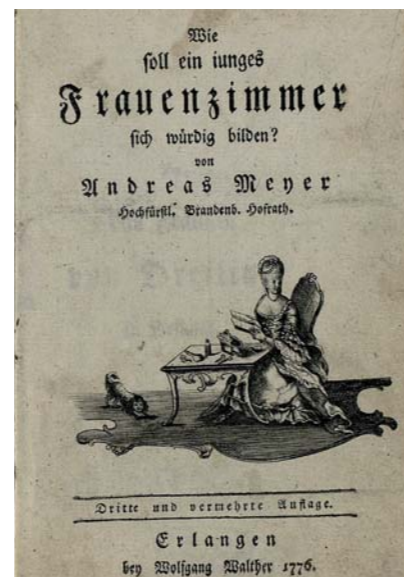
39. kép

40. kép

41. kép

42. kép

Lányoknak és nőknek szóló nevelési könyvek

Gyermekeknek kézi köncsetkéjek..., ford. [SZABÓ János], Jena, 1740.

Istenes jószág, és szerentsés boldog életre oktatott nemes ember. Irta Anglus nyelven DORELL Josef. Fordította Olaszbul FALUDI Ferentz, Nagyszombat, 1748. [Hozzákötvé: Istenes jószág, és szerentsés boldog életre oktatott nemes asszony, utóbb pedig: a' hadi és udvari embereket néző köz-beszédek, 1748.]

Jeanne-Marie Leprince de BEAUMONT, *Lehrreiches Magazin für junge Leute, besonders junges Frauenzimmer, zur Fortsetzung des Magazins für Kinder*, Leipzig, 1760, 1–4. kötet

Jeanne-Marie Leprince de BEAUMONT, *Lettres de Mme Du Montier et de la Marquise de xxx, sa fille, avec les réponses*, Francfort–Manheim, 1761.

MÁDI János, *Gyermeki elméhez intézetett erkölcsi rhytmusok, melyeket némely tanuló leánygyermeknek kedvéért vakációra való mulatságul írt vala – három új énekkel együtt*, Pest, 1761.

Karl Friedrich TRÖLTSCH – Jacob Andreas FRIDRICH, *Die Frauenzimmerschule oder sittliche Grundsätze zum Unterrichts des schönen Geschlechts wie sich selbiges bey allen Vorfällen in der Welt auf eine bescheidene Art zu betragen habe? Zur Bildung eines edlen Herzens und Führung eines klugen Wandels*, Leipzig, 1767.

A gyermekek neveléséről, mellyet LOCK János, Egy Angliai nagy Tudományú Philosophus, és orvos Doktor Angliai nyelven írt... Most pedig, Nemzetéhez és Hazájához való szeretetből, Frantzia nyelvből Magyarra ford. B. J. G. Sz. Á. 1769. esztendőben, Kolozsváratt, 1771.

François FÉNELON, *Gedanken über die Erziehung der Töchter*, Hamburg–Güstrow, 1773.

Rudolf ZABEL, *Briefe über die Erziehung der Frauenzimmer*, Berlin, 1773.

Andreas MEYER, *Wie soll ein iunges Frauenzimmer sich würdig bilden?* Erlangen, 1773. (42. kép)

BESSENYEI György, *Anyai oktatás*, Bécs, 1777.

Jeanne-Marie Leprince de BEAUMONT, *Magazin des adolescentes, ou Dialogues d'une sage gouvernante avec ses élèves*, Yverdon, 1781.

Kisdetek tudománnyal tellyes tárháza, melly azoknak a szíveknek formáltatásokra, értelmeknek megvilágításokra készítettett frantzia nyelven BEAUMONT Mária által. Mostan pedig magyar nyelvre fordítottatott. Kolozsváratt, 1781.

JOSINTZI Sándor, *A' fő hadi-vezérnének Halálos ágyában Gyermekeihez tett Utolsó Tanításai, melyek által arra kívánja őket megtanítani, hogy mivel legyenek vallásukhoz, királyokhoz és a társalkodó élethez kötelesek. Németből magyar nyelvre fordítattak*, Kolozsvár, 1781.

MEYER András, *Barátságos oktatás...*, ford. SZERENTSI NAGY István, Pozsony–Buda, 1783. (43. kép)

A' nemes kis asszonyoknak való emlékeztetés. [Szerző és kiadás helye nélkül], 1784.

LEHOTSZKY Márton, *Moral für Frauenzimmer*, Leipzig, 1790.

PERLAKI Dávid, *A gyermekeknek való jó nevelésekről való rövid oktatás...*, Komárom, 1791.

Jeanne-Marie Leprince de BEAUMONT, *Montier asszonynak a maga leányával... közlött levelei*, Pesten, 1793.

KISS Imre, *Az erkölcsös feleség, a melynek ritka mássa vagyis egy házasságbéli történet, mely érzékenység nélkül nem olvastathatik...*, Bécs, 1798.

KIS János, *Erkölcsei oktatás az ifjabb asszonyságok számára írta egy angliai dáma*, Győr, 1798.

Matthias SENNOWITS, *Grundlinien zu einem vollständigeren Werke über Bessere Erziehung und Versorgung der Niedern Volks-Classe und des Weiblichen Geschlechtes in Ungarn*, Eperjes, 1801.

[Antonia WUTKA], *Encyklopädie für die weibliche Jugend*, Prag, 1802.

43. kép

Elisa' Testamentoma a' maga kedves leányához, vagy olly' anyai oktatások, mellyekben a' szép nemnek házastársi, gazd'asszonyi, anyai és nevelői főbb kötelességei előadattatnak, ford. FARKAS András, Pozsony–Pest, 1803.

Jacob GLATZ, *Iduna. Ein moralisches Unterhaltungsbuch für die weibliche Jugend*, I–II. kötet Wien, 1815.

[Antonia WUTKA], *Encyklopädie für die weibliche Jugend*. 1–12. kötet Wien, 1815–1816.

Jacob GLATZ, *Theone. Ein Geschenk für gute Töchter...*, Frankfurt, 1826.

Caroline de la MOTTE FOUQUÉ, *Die Frauen in der großen Welt. Bildungsbuch bei'm Eintritt in das gesellige Leben*, Berlin, 1826.

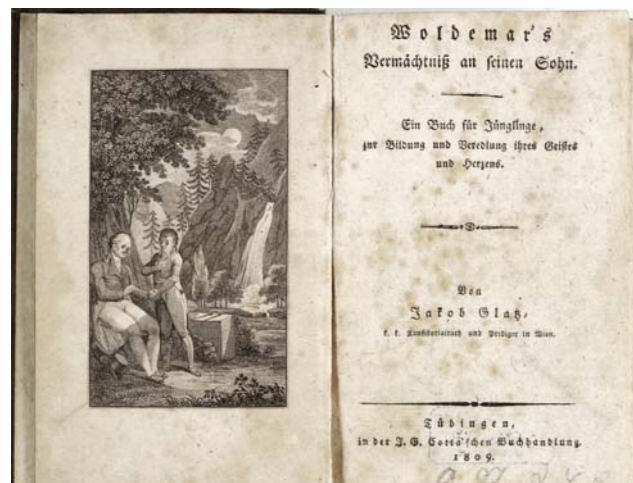
Die Geheimnisse des schönen Geschlechts. Ein freundlicher Rathgeber für unsere Frauen und Mädchen..., hrsg. von Gottlieb FRAUENHOLD, Kaschau, 1834.

Jeanne-Marie Leprince de BEAUMONT, *Gyermekek tára*, átd. FOA Eugénia, Pest, 1848.

KÜLÖNBSÉG VAGY HASONLÓSÁG?

Könyvek lányoknak vagy fiúknak – egymás párdarabjaiként

Joachim Heinrich CAMPE, *Theophron oder der erfahrne Rathgeber für die unerfahrene Jugend. Ein Vermächtniß für seine gewesenen Pflegesöhne und für alle erwachsene junge Leute welche Gebrauch davon machen wollen*, Frankfurt–Leipzig, 1783.

44. kép

45. kép

Joachim Heinrich CAMPE, *Vaeterlicher Rath für meine Tochter. Ein Gegenstück zum Theophron. Der erwachsenen weiblichen Jugend gewidmet*, Tübingen, 1790.

Jacob GLATZ, *Woldemar's Vermächtniss an seinen Sohn. Ein Buch für Jünglinge zur Bildung und Veredlung ihres Geistes und Herzens*, Tübingen, 1809. (44. kép)

Jacob GLATZ, *Rosaliens Vermächtniss an ihre Tochter Amanda, oder Worte einer guten Mutter an den Geist und das Herz ihrer Tochter. Ein Bildungsbuch für Deutschlands Töchter*, Wien, 1816. (45. kép)

Johann GENERSICH, *Wilhelmine. Ein Lesebuch für Mädchen von zehn bis fünfzehn Jahren, zur Bildung des Herzens und des Geschmacks*, Leipzig, 1811.

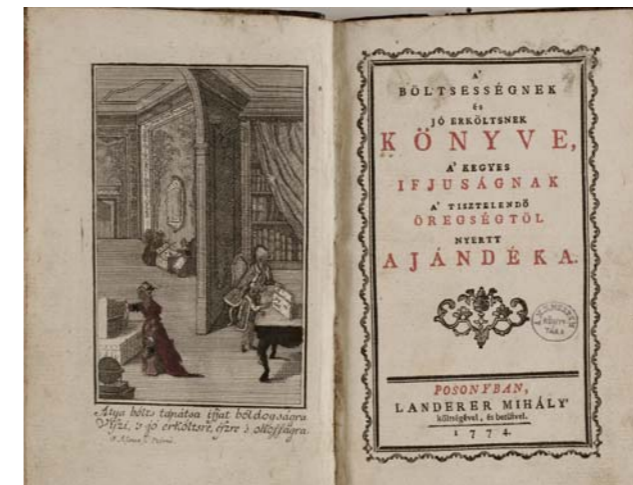
Johann GENERSICH, *Alfred. Ein Lesebuch für Jünglinge von fünfzehn bis zwanzig Jahren, zur Bildung des Herzens und des Geschmacks. Seitenstück zur Wilhelmine*, Wien, 1812.

Könyvek lányoknak és fiúknak

A böltsességnek és jó erköltsnek könyve, a' kegyes ifjúságnak a tisztelendő öregségtől nyertt ajándéka, ford. HORÁNYI Elek, Posony, 1774. [Tanuló lányokat ábrázoló illusztrációval.] (46. kép)

KIS János, *Ifjúság barátja, vagy hasznosan mulattató darabok a' két nembéli ifjúság számára*, I–II. Pesten, 1816.

Jacob GLATZ, *Theodor's und Emiliens unterhaltendes Lesebuch. Ein Geschenk für gute Söhne und Töchter*, Wien, 1805.

46. kép

47. kép

Gyermekek' és ifjak' Bibliotekája, az az elmét gyönyörködtető és nemes szívet formáló apró történetek, beszélgetések [!], utazások és versek. A' mind a' két nemen lévő ifjúság' számára egynéhány nevezetes német trók munkáiból fordította KISS [!] János, Nemes-Dömölki Prédikátor, Első rész, Pesten, 1805.

Jacob GLATZ, *Kleines Erzählungsbuch für Knaben und Mädchen*, Wien, 1816.

Jacob GLATZ, *Neue Jugend-Bibliothek... für die Jugend beyderley Geschlechts*, Wien, 1817.

Franz RITTLER, *Die zehn Gebothe in Kupfern dargestellt... für gute Söhne und Töchter aller Glaubens-Bekenntnisse*, Wien, [1818].

Leopold CHIMANI, *Blumengewinde nützlicher und lehrreicher Erzählungen für gute Knaben und Mädchen*, Wien, 1820.

Franz RITTLER, *Moralischer Haus Kalender ein Neujahrs Geschenke für gute Söhne und Töchter aller Glaubens-Bekenntnisse*, Wien, [1821].

GLATZ Jakab, *Mulattatva oktató olvasmány... jó kis fiúknak s leányoknak*, Pest 1842.

A POLGÁRI ERÉNY ÉS A NEMZETISÉG VÉDANGYALAI

Törekvések a női öntudat és hivatástudat elmélyítésére

Kiemelkedő történelmi jelentőségű asszonyok

Szűz Szent Margit Asszonynak... élete, Budán, 1782.

DÉCSY Antal, *Koronás magyar országi királynék az ő királyi jussokkal együtt*, Pest, 1795. **(47. kép)**
Neuer Plutarch... Nach dem Französischen des Peter BLANCHARD neu herausgegeben, vermehrt und fortgesetzt von Friedrich KRAFT, Pesth, 1815, I–VI.

PERETSENYI NAGY László, *Heroineis az az a' nevezetes fejér népnek szép neméből magokat tetteikkel különböztető szép nemnek, élet-tárjok*, I–II. darab, Pesten, 1817. **(48. kép)**

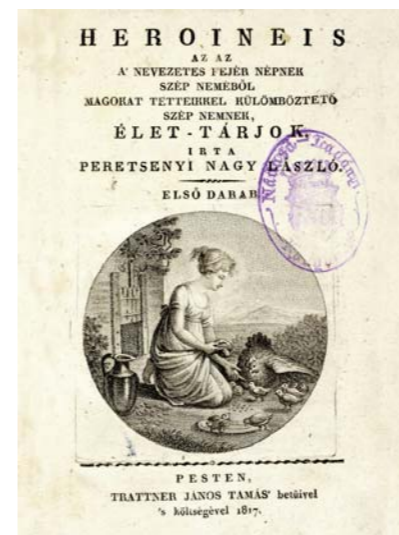
Aemilia JANITSCH, *Geschichte der Hungarischen Königinnen...*, Pesth, 1820.

Die Legende von der heil. Elisabeth (1207–1231) = Taschenbuch für die vaterländische Geschichte, 1822, 211–224.

Hedwig = Taschenbuch für die vaterländische Geschichte, 1822, 225–239. [Nagy Lajos király lánya.]

Illusztráció Zách Kláráról = IGAZ Sámuel, Hébe zsebkönyv, (2) 1823, Bécs. **(49. kép)**

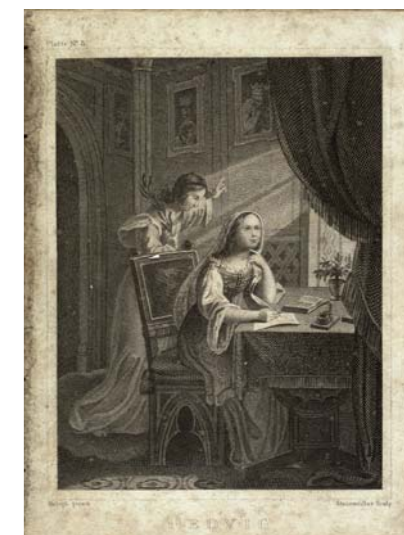
Illusztráció Árpádházi Szent Erzsébetről = KISFALUDY Károly, *Aurora Hazai almanach*, (5) 1826, Pest, 221.

48. kép

49. kép

50. kép

Illusztráció és VÖRÖSMARTY Mihály verse Hedvigről, Nagy Lajos király lányáról = KISFALUDY Károly, *Aurora Hazai almanach*, (9) 1830, Pest, 136–143. **(50. kép)**

Illusztráció Szécsi Máriaőről = KOVACSÓCZY Mihály, *Nefejejts*, almanach, (2) 1833, Kassa. **(51. kép)**
Neuer Plutarch oder Biographien und Bildnisse der berühmtesten Männer und Frauen aller Nationen und Stände von den älteren bis auf unsere Zeiten, Pesth–Wien–Leipzig, I–V. kötet 1842–1853.
Új Plutarch, vagy minden korok és nemzetek' leghíresebb férfiai és hölgyeinek arc- és életrajza, magyarázta BAJZA József, Pest, 1845.

A női erények egy aspektusa – a női vitézség

Illusztráció Jeanne d'Arcról (*Az Orleansi Szűz vagy Arc Johanna nevezetes Heroína fogságba esése*) = GVADÁNYI József, *A' világnak közönséges históriája*, VI. kötet Pozsony, 1803.

Illusztrációk a női hősiességről: *Britanniens schönste Blume ist entblättert!; Auch des Weibes Muth ist gross in Gefahr!* = Taschenbuch für edle Herzen auf das Jahr 1804 mit zwölf Scenen aus der Geschichte der Welt, Pest, 1804, 142–143; 164–165.

Doboziné történetéről = Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst, 1810. No. 144.; 1818. No. 118.

51. kép

52. kép

53. kép

54. kép

55. kép

56. kép

Josephine von KVIATOVSKA, *Hedwiga und Cimbürgis oder die starken Frauen. Ein historischer Roman aus d. 14. Jh.*, Wien, 1819.

Illusztráció Dobozinéről = KISFALUDY Károly, *Aurora*, Hazai almanach, 1822, Pest. (52. kép)

Illusztráció Rozgonyi Istvánné Szentgyörgyi Cecéliáról = KISFALUDY Károly, *Aurora*, Hazai almanach, (3) 1824, Buda. (53. kép)

HORVÁT Endre, *Borbély Heléna (A' Magyar Amazon)*; illusztráció a Magyar Amazonról = KISFALUDY Károly, *Aurora*, Hazai almanach, (4) 1825. (54. kép)

Illusztráció Zrínyi Ilonáról = KISFALUDY Károly, *Aurora*, Hazai almanach, (9) 1830, Pest. (55. kép)

Illusztráció Zrínyi Ilonáról = Emlény, karácsoni, új esztendei és névnap ajándék, (2) 1838, Pest. (56. kép)

Doboziné történetéről = KOVACSÓCZY Mihály, *Aspasia*, (1) 1824, Pest.

Illusztráció Dobozinéről = *Fillértár* (2) 1835. II. 44. kép.

A' nemes és hős Magyar nők = *Fillér-kalendárium*, 1837, 19.

AZ ASSZONYNAK JUSSAI ÉS ÉKESSÉGE

Írások a nőkről, a női jogokról és a női művelődésről

ARMBRUST Kristóf, *Gonoz azzonyembereknek erkelchekroel vallo aenek, kit zerze zebeni Ormp-rust Christoff egij kopot ebagnenek bozzusagara, kit oztan egij baratia keressere magijar nielure fordita*, Viennae Austriae, [1550–1551]. (RMNy 80.) (57. kép)

BOGÁTI FAZEKAS Miklós, *Szep historia az tökkeltes aszszonyállatokról, mely az Plutarhusból fordítatot magyar nyelwre*, Colosvárat [Kolozsvár], 1577. (RMNy 385.) (58. kép)

SZENCZI MOLNÁR Albert, *Imadsagos könyveczke, mellyben szép háláadásoc és áhitatos könyörgésec vadnac...*, Haydelberga [Heidelberg] 1621. (RMNy 1238.) [A szerző német mintára szorgalmazta, hogy a magyarok is létesítsenek lányiskolákat.]

KOLOSÍ TÖRÖK István, *Az aszszonyi-nemnek nemesegeröl, meltosagarol és ditsiretiröl valo rythmusok*, [Kolozsvár] [1655] (RMNy 2586.) [A szerző a művet a „tiszteletes asszonyoknak, nagyságosoknak, nemeseknek, városiaknak és minden rendbélieknek... nevezet szerént penig... Kemény Kata asszonynak... ajánlja.”] (59. kép)

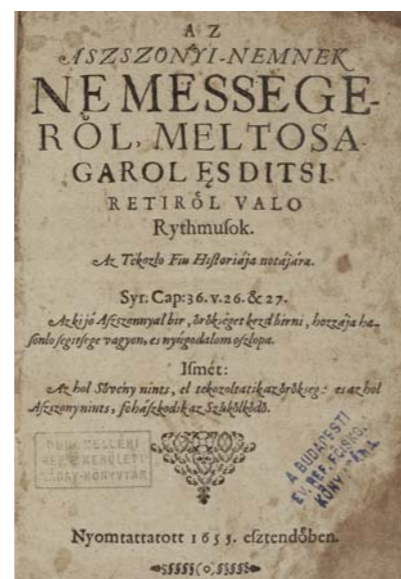
KOLOSÍ TÖRÖK István, *Az eggyes eletnek kedvetlen és káros voltárol, az társal valonak gyönyörűsseggel tellyes hasznárol, s-az ió gazda aszszonymak ditsiretiröl iratot versek az Fariseus és fukar ember éneke notaiara...*, Colossino [Kolozsvár] [1643] (RMNy 2000.).

57. kép

58. kép

59. kép

- WINDISCH Károly, *Von der Gelehrsamkeit des ungarischen Frauenzimmers*, Ungarisches Magazin, Pressburg, 1781. I. 488.
- N. N., *Megmutatás, hogy az Asszonyi Személyek nem Emberek. Az Írásból, és a józan Okoskodásból napfényre hozatott*, H. n., 1783.
- BÁRÁNY Péter, *A magyar Anyáknak az Ország-gyűlésére egybegyűlt Ország Nagyai s Magyar Atyák elejébe terjesztett alázatos kérések*, Buda, 1790.
- [PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám], *A férjfiak felelete az asszonyokhoz arra a javallásra: hogy jó volna az asszonyokat-is a közönséges gyülekezetekbe bébotsajtani*, Buda, 1790.
- PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, *A' magyar asszonyok' prókátora, a' Budán öszve gyűlt rendekhez*, Buda, 1790.
- CSEREI Farkas, *A' magyar, és székely asszonyok' törvénye...*, Kolozsvár, 1800.
- MOLNÁR Borbála – MÁTÉ Jánosné, *Barátságai vetélkedés vagy Molnár Barbarának Máté Jánosné asszonnyal A két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezései*, Kolozsvár, 1804.
- Johann FEJES, *Hat sich das männliche oder das weibliche Geschlecht um die Menschheit mehr verdient gemacht?* Pesth, 1808.
- SZÉP János, *Elmélkedés az asszonyi nem taníttatásáról*, Tudományos Gyűjtemény (5) 1821/IV. 22–60.

- A' Magyar Asszony törvényes tekintetben.* = KISFALUDY Károly, Aurora, Hazai Almanach, (1) 1822. 1–19.
- Muster-Karte der weiblichen Welt; oder Vorzüge des schönen Geschlechts*, hrsg. von Gabriel RUTTKAY, Waitzen [Vác], 1822.
- SZENTMIHÁLYI Móricz, *Értekezés a magyar asszony jussairól*, Pesten, 1829.
- SZÉCHENYI István, *Hitel*, Pest, 1830. [A magyar nőknek ajánlja.]
- N. N., *Az asszonyok a gyermekekkel a következőkben egyeznek meg...*, Nemzeti kalendárium, 1836.
- FÁY András, *Hazánk nevelésének, nevelő intézetei javításának elméleti és gyakorlati alapfogalmai dióhéjba szorítva, s különös tekintettel a nemes és főbb polgári leánykákra*, Athenaeum 1840, II. 12–17.
- FÁY András, *Nőnevelés és nevelő-intézetek hazánkban. Különös tekintettel nemesek', főbb polgárok' és tisztességes karuak' lánykáira*, Pesten, 1841.
- STEINACKER Gusztáv, *Tapasztalások és intések a' nevelés mezején...*, bev. FÁY András, Pest, 1842.

VÁLOGATÁS MAGYAR VONATKOZÁSÚ NŐI MŰVELŐDÉSI TÉMÁJÚ MŰALKOTÁSOKBÓL

Gertrúd királyné imakönyvvel a kezében, Landgrafensalter, pergamen, 1211–1213 k., Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek

Ismeretlen mester: *Angyali üdvözlés*, falkép,
14. század, Somorja (Šamorín),
református templom

Ismeretlen mester: *Angyali üdvözlés*, falkép,
14. század eleje, Gecelfalva (Kocel'ovce),
evangélikus templom

Ismeretlen mester: *Angyali üdvözlés*, falkép,
1380–1390, Karaszko (Kraskovo),
evangélikus templom

Aquila János: *Angyali üdvözlés*, falkép, 1377–1378,
Velemér, Szentháromság templom

PN mester: *Angyali üdvözlés* a lipótszentmáriai főoltárról,
tempera, fa, 1450–1460, MNG

Ismeretlen mester: *Madonna Bártfáról*,
tempera, fa, 1465–1470 k., MNG

Ismeretlen mester: *Angyali üdvözlés*, Szepeshely,
tempera, fa, 1480–1490, MNG

*II. Lajos király anyja (Candale-i Anna), freskó,
15. sz. vége, Szent Vitus-székesegyház,
Szent Vencel-kápolna, Prága*

*Árpádházi Szent Margit, színezett fametszet,
1500 k., Esztergom, Keresztény Múzeum*

*Ismeretlen mester: Angyali üdvözlés, a kisszebeni plébániatemplom
Angyali üdvözlés-oltárának szekrénye, faszobor, 1515–1520, MNG*

*Ismeretlen bajor szobrász:
Tübingiai [Magyarországi] Szent Erzsébet,
faszbor, 1520 k.,
Musée de l'Œuvre Notre-Dame,
Strasbourg*

Ismeretlen mester: *Szent Borbála és Magdolna-oltár*
(részlet) a leibici Szűz Mária mennybevitele-templomból,
fa, 1521, MNG [olvasó női szenttel]

Ismeretlen festő: *Kanizsai Orsolya*,
olaj, vászon, 1560, MNM TKCS

Pieter de Iode: *Habsburg Mária arképe*,
papír, rézmetszet, 17. század első fele,
Bratislava, Slovenská národná galéria

Karel van Sichem: *Habsburg Mária királyné
özvegyi viseletben*, papír, rézmetszet, rézkarc,
17. század eleje, Budapesti Történeti Múzeum,
Fővárosi Képtár, Metszettár

Szepességi festő: *Fiatal nő arcképe* Lőcséről,
olaj, vászon, 1641, MNG

Cornelis Sustermans (?): *Báró Esterházy Anna Julianna,*
gróf Nádasdy Ferencné, olaj, vászon, 1645,
Fraknó (Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung)

Ismeretlen festő:
Gróf Illésházy Gáspárné ravatalképe,
olaj, vászon, 1648, MNM TKCS

Ismeretlen festő:
Ida von Guenther,
olaj, vászon, 1652,
MNM TKCS

Ismeretlen festő: *Bárá Balassa Zsófia*, olaj, vászon, 17. század, Esztergom, Balassi Bálint Múzeum

Ismeretlen erdélyi festő: *Toldalagi Mária, Nalácsi Lajosné*, olaj, vászon, 1705, MNG

Ismeretlen mester: *Szent Anna olvasni tanítja Máriát*, mészkőszobor, 1711, Nemeskér

Stettner Sebestyén: *Szent Anna olvasni tanítja Máriát*, olaj, vászon, 18. század második negyede, Budapest, Belvárosi ferences templom, mellékoltár

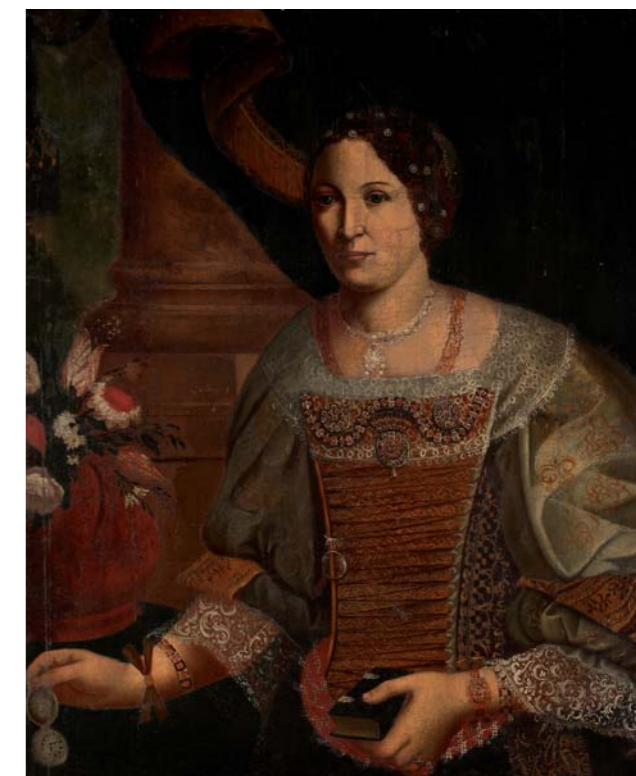
Ismeretlen mester: *Petróczy Kata Szidónia*, olaj, vászon, 18. század eleje, MNM TKCS

Ismeretlen szobrász: *Magyarországi apácaszent (?)*, faszobor, 18. század, MNG

Ismeretlen festő: *Gróf Schrattenbach Róza Rebeka, gróf Nádasdy (IV.) Ferencné*, olaj, vászon, 1715, MNM TKCS

Ismeretlen festő: *Bezzegh Éva, Thassy Ferencné [Sréter Jánosné]*, olaj, vászon, 1725 k. MNM TKCS

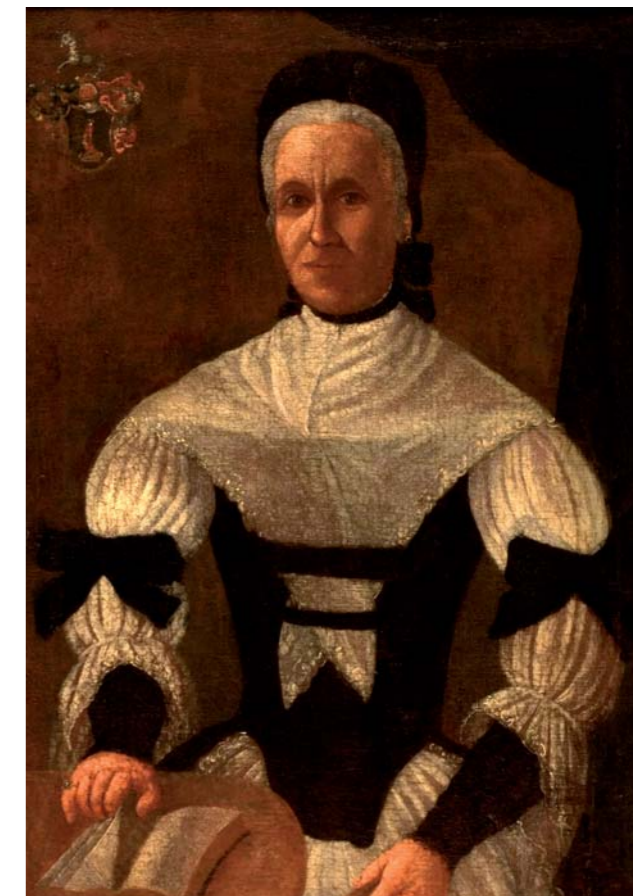
Ismeretlen festő: *Balassa Erzsébet, báró Andrássy Józsefné*, olaj, vászon, 1725 k. Betlér (Betliar) Kastélymúzeum

Ismeretlen festő: *Braun Mária Krisztina*, győri Orsolya-rendi apáca, olaj, vászon, 1740, Győr, Xantus János Múzeum

Johann Gottlieb Kramer: *Horváth-Stansith Anna Mária, Desseuffy Andrásné*, olaj, vászon, 1749, Nagyőr (Strážky) Kastélymúzeum

Ismeretlen festő: *Kóji Comáromy Júlia, Bossányi Ferencné* [Kazinczy Ferenc anyai nagyanyja], olaj, vászon, 1760-as évek, PIM, Művészeti és Relikviatár

Ismeretlen festő: *Gróf Festetich Teréz, Hunyady Elek-
né*, olaj, vászon, 1756, Vöröskő (Červený Kameň)
Kastélymúzeum

Daniel Schmiddely: *Gróf Pálffy Sarolta, gróf Kornis Mi-
hályné*, olaj, vászon, 1756, Vöröskő (Červený Kameň)
Kastélymúzeum

Daniel Schmiddely: *Báró Haller Erzsébet*,
olaj, vászon, 1756–1758, MNG

Ismeretlen festő: *Gróf Haller Antónia, báró Brudern Fe-
rencné*, olaj, vászon, 1750–60-as évek,
Vöröskő (Červený Kameň) Kastélymúzeum

Johann Michael Millitz: *Báró Harruckern Jozefa, gróf Károlyi Antalné*, olaj, vászon, 1766, MNG

Johann Michael Millitz: *Előkelő hölgy ferences ruhában*, olaj, vászon, 1770 k. MNG

Johann Michael Millitz: *Gróf Bossányi Júlia, gróf Festetics Pálné*, olaj, vászon, 1774, MNM TKCS

Johann Lucas Kracker: *Alexandriai Szent Katalin vitája a bölcsekkel*, olaj, vászon, 1775, MNG

Mertz János: *Kislány írótaáblával*,
olaj, vászon, 1780,
Wosinsky Mór Megyei Múzeum,
Szekszárd

Ismeretlen festő: *Lanton játszó fiatal nő gyerekekkel*,
olaj, horganylemez, 1780 k. MNG

Ismeretlen festő: *Gróf Széchényi Ferenc és felesége, gróf Festetich Julianna a kastélykertben*,
akvarell, 18. század utolsó negyede,
MTAK Kézirattár

Ismeretlen festő: *II. József átadja Anger Klárának az Erzsébet Nővérek budai zárdájának adománylevelét*,
olaj, vászon, 1786 k.,
Felsővízvárosi Szent Anna plébánia

Johann Georg Weikert: *Gróf Waldstein-Wartenberg Erzsébet, gróf Károlyi Józsefné*,
olaj, vászon, 1789, MNM TKCS

Ward Mária, az angolkisasszonyok alapítója,
papír, rézmetszet, „Prixner sc. Pesth.”
18. sz. vége (Szilárdfy 1995, 473. tétel)

Johann Niedermann: *Baumberg Gabriella*,
olaj, vászon, 1800, MNM TKCS

Ismeretlen festő: *Gróf Csáky Julianna, gróf Szapáry Péterné*,
olaj, vászon, 1800-as évek eleje,
Betlér (Betliar) Kastélymúzeum

Franz Jaschke: *Weib und Mädchen aus dem Veszprimer Comitát*, színezett rézmetszet, 1821. MNM TKCS.

Rombauer János: *Mattyasovszkyné Bydesházy Terézia*, olaj, vászon, 1827, Kassa (Košice) Východoslovenské múzeum

Rombauer János: *Szent-Iványi Jozefa, Villecz Jánosné*, olaj, vászon, 1828, Lőcse, Városi Múzeum (Spišské múzeum v Levoči)

Johann Mezler – Ignaz Krepp: *Eliza*. Rézmetszet. Aurora Hazai Almanach, 1835. 156–157.

Merici Szt. Angéla szentképet osztogat, acélmetszet,
L. Rieder sc. (Szilárdfy 1997, 467. tétel)
[A soproni orsolyiták jubileumi emlékképe 1837-ből.]

Kohlmann (Vidéky) Károly: *Nemzeti öltözetek* (9).
Regélő, 1838. Bölcskei köznép Tolnában.
Színezett rézmetszet, MNM TKCS

Perlasca Domokos újságillusztrációja,
színezett rézmetszet,
Der Ungar (r) 1842. Nr. 68. 404–405.

Ismeretlen festő: *Pulszky Ferencné nappali szobája Bécsben,*
akvarell, 1844, MNM TKCS

Kaergling Henrietta: *Bobus Jánosné Szőgyény Antónia*,
olaj, vászon, 19. század közepe,
MNM TKCS

Franz Schrotzberg: *Gróf Festetich Antónia*,
gróf Barkóczy Jánosné, olaj, vászon,
1847, MNM TKCS

Györgyi Giergl Alajos: *Nő a szabadban*,
olaj, vászon, 1853, MNG

Friedrich von Amerling: *Gyertyánffy Berta*,
gróf Nákó Kálmánné, olaj, vászon, 1855, SZM

Felelős kiadó: E. Csorba Csilla főigazgató, Petőfi Irodalmi Múzeum
Grafikai koncepció és borító: Farkas Anna
Tördelő: Abinéri Gábor
Nyomás, kötés: Kódex Könyvgyártó Kft.
Felelős vezető: Marosi Attila

